

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

ABBASÎLERİN İLK DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA SİYASİ VE SOSYAL DURUM
(145-232/762-847)

Nurullah PAZAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

ABBASÎLERİN İLK DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA SİYASİ VE SOSYAL DURUM
(145-232/762-847)

Nurullah PAZAR

Danışman: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Hasan TELLİ
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Aygöl DÜZENLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2023

ukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu alışma, jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Ali HATALMIş

(Danışman)

ye: Doç. Dr. Hasan TELLİ

ye: Dr. Öğr. Üyesi Aygl DÜZENLİ

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

.../.../2023

Prof. Dr. Serap ÇABUK

Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, izelge, şekil
ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri
Kanundaki hükümlere tabidir

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim...../...../2023

Nurullah PAZAR

ÖZET

ABBASÎLERİN İLK DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA SİYASİ VE SOSYAL DURUM (145-232/762-847)

Nurullah PAZAR

Yüksek Lisans Tezi, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ

Ekim 2023, 106 sayfa

Bağdat, Abbâsîlerin ikinci halifesi ve kurumsal anlamda devleti kuran isim olarak da nitelendirilen Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Dicle nehrinin batı yakasında 145-149/762-766 yılları arasında inşa edilmiştir. Bağdat, İslâm tarihinde eşine az rastlanan bir şehir planlaması yapılarak kurulmuş, bütün cadde ve sokaklar özenle şekillendirilmiştir. Şehir, kuruluş sürecinin tamamlanmasının ardından devletin başkenti olarak ilan edilmiştir. Çağına göre çok mükemmel imar planına sahip olduğu anlaşılan bu şehrin kuruluş aşamasında işin ehli uzman meslek erbabı davet edilmiş ve onların fikir ve tecrübelerinden yararlanılmıştır.

Tezimizde incelediğimiz kadarıyla, Abbâsîlerin ilk yüzyılında Bağdat'ta bir takım siyasi ve sosyal hadiseler diyebileceğimiz ciddi sorunlarla da karşılaşmıştır. Büyük çaplı siyasi ve toplumsal huzursuzluklar yarattığını düşündüğümüz bu sorunları başta halife olmak üzere devlet erkânı çözmeye çalışmıştır. Bu meyanda halife Mu'tasım devletin başkentini Sâmerâ şehrine taşımıştır. Her ne kadar Sâmerâ, 57 yıl kadar Abbâsî Devleti'nin başkentliğini yapmış olsa da, bu süre zarfında Bağdat, İslâm dünyasının en önemli dini, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel merkezi olma vasfını Moğolların 656/1258 yılındaki işgali ve tahribatına kadar eski parlak günlerine dönememiştir. Çalıştığımız dönem itibariyle ümrân şehir Bağdat'ın, 145-232/762-847 yılları arasında siyasi ve sosyal durumunu değerlendirerek İslâm kültür ve medeniyeti tarihine katkıda bulunduğumuzu umuyoruz.

Anahtar kelimeler: Bağdat, Abbâsîler, Halife Mansûr ve Halifeler, Siyasi ve Sosyal Hayat.

ABSTRACT**ABBASIDS THE FIRST IN THE PERIOD IN BAGDAT POLITICAL AND
SOCIAL SITUATION (145-232/762-847)****Nurullah PAZAR****Master Thesis, Islamic History and Arts Department****Supervisor: Assoc. Doç. Dr. Ali HATALMIŞ****October 2023, 106 pages**

Baghdad was built on the west bank of the Tigris River between 145-149/762-766 by Abu Ja'far al-Mansûr, the second caliph of the Abbasids and the man who institutionally established the state. Baghdad was built with an urban planning that is unprecedented in Muslim history, and all streets and avenues were carefully shaped. The city was declared the capital of the state after the completion of the establishment process. During the establishment phase of this city, which is understood to have a very perfect zoning plan according to its age, competent professionals were invited and their ideas and experiences were utilized.

As far as we have examined in our thesis, serious problems, which we can call some political and social events, were encountered in Baghdad in the first century of the Abbasids. These problems, which we believe created large-scale political and social unrest, were tried to be solved by the state authorities, especially the caliph. In this context, caliph Mu'tasım moved the capital of the state from Baghdad to the city of Samarra, which he had founded himself. Although Samarra served as the capital of the Abbasid State for 57 years, Baghdad remained the most important religious, political, economic, social and cultural center of the Islamic world until the Mongol invasion and destruction in 656/1258. However, after this invasion and destruction, the city never regained its former glory. We hope that we have contributed to the history of Islamic culture and civilization by evaluating the political and social situation of Baghdad between 145-232/762-847.

Keywords: Abbasids, Baghdad, Caliph al-Mansûr, Caliphs Political and Social Life

ÖNSÖZ

Uygar bir toplumun oluşturulmasında önemli bir öge olarak kabul edilen şehirler, aynı zamanda insanlığın ilahi vahiylerle tanıştığı ilk yerlerdir. Hidayet rehberi olarak Allahü teâlâ tarafından görevlendirilen tüm peygamberlerin ilahi mesajları rahat ve güvenli bir şekilde tebliğ etmeleri ve verdikleri mesajların amacına ulaşması adına şehirler her zaman önem arzeden mekânlar olarak tercih edilmiştir. Bu zamana kadar tüm Peygamberlerin tebliğ faaliyetlerinin amacına ulaşması amacıyla tercih edilen bu şehirler, insanoğlunun yaşam evresinin geçtiği önemli mekânlar olmuşlardır. Medeniyet konusunda üstlendiği görevleri yerine getiren ve medenileşme adına yaptığı yenilikleri her zaman geliştirmeyi amaç edinen şehirler, üstlenmiş oldukları sorumluluklarla insanoğlunun daima hizmetinde olmuştur. Şehirler, üstlendikleri bu görev açısından bağlı oldukları devletin dinini, toplumsal yaşamını ve kültür durumunu da yansıtmaktadırlar. Şehirler aynı zamanda uygarlığın gelişmesi konusunda çok önemli görevler üstlenmiş ve ülke idaresi bakımından da her zaman etkin konumda olmuşlardır.

Önsöz kapsamı altında ifade etmek istediğimiz özellikleri barındıran, yenilik ve gelişim dendiği zaman ilk akla gelen, medeniyet konusunda dikkatleri üzerine çekerek tüm şehirleri gölgede bırakan, İslâm tarihinde eşine az rastlanan bir modelde inşa edilen şehirlerin başında Bağdat gelmektedir. Bu şehir kurulum aşamasından itibaren yeni bir uygarlık hareketi başlatmış ve bu hareketi insanlığın yararına olacak şekilde en üst seviyeye çıkarmayı amaçlamıştır. Ele aldığımız bilgilerden yola çıkarak Bağdat'ın sıradan bir şehir olmadığı, tarihimize ve medeniyetimize yaptığı katkılar sebebiyle özgün bir şehir kimliğinde olduğu tespit edilmiştir. İncelediğimiz kaynaklarda Bağdat hakkında kurulum aşamasından bu zaman dilimine kadar geçirmiş olduğu evreleri konu edinen birçok çalışma olmuştur. Fakat bu kaynaklar genelde Abbâsî Devleti'nin tarihsel sürecini ele almış, devletin o dönemdeki siyasi ve sosyal durumundan bahsetmemiştir. Böyle bir çalışmanın olmaması tarih açısından bu konuyu ele alma gereksinimini de ortaya çıkarmıştır. Buradan hareketle Abbâsîlerin ilk döneminde Bağdat'ta anılan tarihler aralığındaki siyasi ve sosyal durum ele alınarak konunun İslâm medeniyeti bakımından önemine vurgu yapılmıştır.

Konunun belirlenmesi adına ve tez çalışmamın bütün dönemlerinde bizlere sunduğu öneri, eleştiri, yol gösterme ve deneyimlerinden yararlanma imkânı bulduğum tez danışman hocam Doç. Dr. Ali HATALMIŞ'a, eğitim dönemimizde ve çalışmamız süresince bizlere önemli tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ'a, tezimizin

olgunlaşıp bu hale gelmesinde öneri ve görüşleriyle bize yol gösteren hocalarım Doç. Dr. Hasan TELLİ'ye ve Dr. Öğretim Üyesi Aygöl DÜZENLİ'ye ve bu çalışmamın neticelenmesi adına başından sonuna kadar bana destek olan aileme teşekkürlerimi ifade etmek istiyorum.

Nurullah PAZAR

Adana / 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	İV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ	VI
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Amacı	1
2. Araştırmanın Önemi.....	2
3. Araştırmanın Yöntemi.....	2
4. Araştırmanın Kaynakları	3

BÖLÜM I

BAĞDAT'IN İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ

1.1. Şehir Tarihi ve Bağdat	5
1.2. Bağdat Kelimesi.....	10
1.3. Bağdat'ın Önemi.....	11
1.4. Bağdat'ın İnşasında Yaşanan Gelişmeler	12
1.5. Abbâsîlerin Birinci Asrında Siyasi Arka Plan	16
1.6. Kuruluş Öncesi Bağdat'ta Yaşanan Siyasi Gelişmeler.....	20

BÖLÜM II

ABBASÎLER'İN İLK DÖNEMİNDE BAĞDAT SİYASİ YAPI

2.1. Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi.....	32
2.2. Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi	35
2.3. Mehdî-Billâh Dönemi	38
2.4. Mûsâ el-Hâdî Dönemi.....	42
2.5. Hârûnürreşîd Dönemi	45
2.6. Muhammed-Emîn Dönemi	50
2.7. Me'mûn Dönemi.....	54
2.8. Mu'tasım Dönemi	62

2.9. Sâmerâ'nın Kuruluşu ve Önemi	68
2.10. Vâsik-Billâh Dönemi	72

BÖLÜM III

SOSYAL DURUM

3.1. Bağdat'ın Sosyal Durumu.....	77
3.2. Abbâsîler'in İlk Yüzyılında Tanınmış Bağdat'ta Yaşayan Bazı Âlimler	83

SONUÇ	96
KAYNAKÇA.....	98
ÖZGEÇMİŞ	105

KISALTMALAR

a.s.: Aleyhisselâm

bk.: Bakınız

çev.: Çeviren

DİA: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*

H.: Hicri

md.: Maddesi

M.: Miladi

nşr.: Neşir

ö.: Ölüm tarihi

r.a.: Radıyallâhuanh

s.a.v: Sallâllâhu aleyhi ve sellem

S.: Sayısı, sırası

s.: Sayfa

ss: Sayfa sayısı

thk.: Tahkik eden

t.y.: Basım tarihi yok

vs.: Vesaire

ts.: Tarihsiz

Y.Y.: Yüz yıl

GİRİŞ

Abbâsî Devleti'nin ikinci halifesi Ebû Câ'fer el-Mansûr tarafından, 145/762 yılında İslâm medeniyetine kazandırılan Bağdat, uygar bir şehirleşme yapılanmasına büyük katkı sağlayan bir şehir olmuştur. Bağdat, konumuz itibariyle “Medeniyet Şehri” adı altında ifade edilebilecek en önemli kenttir. el-Cezire’de yani (Mezopotamya’da) eski medeniyetlere ait şehirlere oldukça yakın bir yerde, Fırat ve Dicle’nin suladığı bereketli topraklarda inşa edilmiştir. Bağdat, coğrafi özellikleri bakımından da dikkat çekicidir. Aynı zamanda ümran şehir olarak da ifade edebileceğimiz Bağdat, Abbâsîlerin kuruluşundan itibaren kültür ve medeniyet alanında büyük atılım yapmıştır. Bu şehir İslâm coğrafyasında hatta dünyada en büyük şehir olması hasebiyle diğer şehirlere de örnek ve model olmuştur. Bu kadim şehirde yaşayan kişilere tabiri caizse sosyal devletin ilkeleri kapsamında tanınan tüm yaşam hakları sunulmuş ve gün geçtikçe bu sosyal haklar gelişimini sürdürürerek oldukça geniş bir zenginliğe ulaşmıştır da denilebilir.

Bunların yanı sıra Bağdat ilim ve kültür merkezi olma yolunda öncü olmuştur. Örneğin tercüme faaliyetleri diye de zikredilen bu çalışmalarla pek çok eser Arapça’ya tercüme edilmiştir. Özellikle İran, Hint, Grek ve Mezopotamya medeniyetlerine eserler Arapça’ya kazandırılmıştır. Bu şehirde yapılan bu ve benzeri faaliyetler İslâm medeniyetinde ilmî çalışmalara model olmuştur. Tercüme faaliyetlerinin yanında pozitif bilimler diyebileceğimiz alanlarda mühim mesafeler katedilmiştir. Arap dili ve edebiyatı alanından ve bilhassa dinî ilimler diyebileceğimiz kıymetli eserler bu şehirde yazılmıştır. Kısaca Bağdat tüm özellikleri ve yapılan faaliyetlerle ve katkılarıyla İslâm tarihinin belki de en gözde şehri olma vasfını kazanmayı başarmıştır.

Tezimizde Abbâsîlerin ilk yüzyılında Bağdat şehrinin, 145/762 yılındaki kurulmasından 232/847 yılına kadar geçen zaman diliminde cereyan eden siyasi ve sosyal durumlar incelenmiştir.

1. Araştırmanın Amacı

Halife Ebû Câ'fer el-Mansûr, 759 yılında Bağdat'ın ticari ve stratejik önemini bildiği için bu şehri kurmuş ve şehri devletin başkenti yapmıştır. Bu İslâm şehri, kurulacak ve yenilenecek diğer Abbâsî şehirlerine emsal teşkil etmiş olmalıdır. O dönemde yapılan şehir planı ile devasa bir şehir olarak kurulmuş olan Bağdat, hem İslâm medeniyetinde hem de dünya tarihinde örnek alınmış bir kent olma özelliğini

kazanmıştır. Bu çalışmada, pek çok kaynakta ve araştırmada vurgulanan ümran şehir Bağdat'ın İslâm medeniyeti ve tarihi açısından önemi ve anlamı üzerinde durulmuştur. Buradaki amaç, İslâm tarihinde Bağdat şehri hakkında bilgi sahibi olmak isteyen okuyucuların bilgilendirilmesine katkıda bulunmak ve araştırma yapacak akademisyenlerimize Abbâsîlerin ilk yüzyılında Bağdat şehrinin siyasi ve sosyal durumları konusunda bir nebze katkıda bulunmayı amaçladık.

2. Araştırmanın Önemi

Abbâsîlerin ilk döneminde Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından kurulmuş olan Bağdat, İslâm medeniyetinin en gözde şehirlerinden birisi olmuştur. Şehir, inşa edildikten sonra İslâm medeniyetine siyasi ve sosyal alanda önemli katkıları olmuştur. Bunun yanında pekçok dil, kültür ve medeniyetin idare edildiği payitaht şehrinin kurulması ile İslâm coğrafyasında yeni bir dönem başlamıştır. Bu yeni dönem İslam dünyası için parlak bir dönemin yaşanmasına vesile olmuştur. Fakat ümran şehir Bağdat'ın önemini kavrayamayan halifeler, bu şehri uygulamış oldukları yanlış politikalar nedeniyle gerileme sürecine sokmuşlardır. Bu gerileme sürecinde şehir bir dönemden Abbâsî Devleti'nin başkenti olmakta çıkmış ve Mu'tasım döneminde de Samerra başkent olmuştur. Daha sonra ki yıllarda Bağdat'ta meydana gelen sosyal durum kaynaklı olaylarda şehir büyük sıkıntılar çekmiştir. Özellikle Bağdat'ta yaşayan âlimler'in devletin sosyal yapısına yönelik belirttikleri görüşler ile de şehirdeki insanların yaşam tarzı da sorgulanmaya başlamıştır. Gelişen tüm bu hadiseler neticesinde ümran şehir Bağdat'ın, eski parlak günlerine dönmesi çok zor olmuştur.

3. Araştırmanın Yöntemi

“Abbâsîlerin İlk Döneminde Bağdat'ta Siyasi ve Sosyal Durum” konulu çalışmamızda Bağdat şehri, “Bağdat'ın İslâm tarihindeki yeri”, “siyasi yapısı” ve “sosyal Durumu” olmak üzere üç bölümde ele alınmıştır. Üç bölümden oluşan bu çalışmamızın birinci bölümünde “Şehir” ve Bağdat” kelimesinin tanımı yapılarak Bağdat'ın kuruluş süreci ve sonrasında meydana gelen olaylara değinilmiş, daha sonra şehrin İslâm medeniyeti açısından önemi anlatılmıştır. İkinci bölümde Abbâsîlerin ilk döneminde belirtilen tarih aralıklarında Bağdat'ın siyasi yapısı halifeler nezdinde alt başlıklara ayrılarak siyasi olaylar anlatılmış ve bu olayların hem Abbâsî Devleti'ne hem de Abbâsîlerin ilk döneminde kurulan başkent Bağdat'a etkisinden söz edilmiştir. Ayrıca Bağdat açısından tespit edilen önemli hususlara da değinilmiş ve bu hususların eserlerde ve ilgili kaynaklarda nasıl ifade edildiğine bakılmıştır. Bunun yanında tespit

edilen önemli konuların Bağdat'a nasıl bir katkısı olduğu da ayrıca incelenmiştir. Çalışmamızın üçüncü bölümünde de Abbâsîlerin ilk döneminde Bağdat'taki sosyal durumdan bahsedilmiş ve o dönemde sosyal hayata etki eden dini âlimlere de yer verilmiştir. Son bölümde de sonuç ve kaynakçaya yer verilerek çalışmamız tamamlanmıştır.

4. Araştırmanın Kaynakları

İnsanlığın meydana getirmiş olduğu medeniyeti koruyabilmesi ve geliştirebilmesi ancak yerleşik hayata geçmesi ile gerçekleşmiştir. Toplumlar yerleşik hayata geçmenin dezavantajlarından korunabilmek amacıyla şehirleri inşa etmişlerdir. Şehirlerin önemli bir özelliği ise mensubu bulunduğu topluma ait izler taşımalarıdır. Bu şehirlerden İslâm tarihine damga vurmuş olan Bağdat'ın kurulmuş olduğu coğrafyanın ana hatlarından başlayarak, şehrin tarih içerisinde geçirmiş olduğu değişimin fizikî ve kültürel ayrıntıları ve kurulduktan sonraki süreçte meydana gelen tarihi, coğrafi ve sosyolojik gelişmelerin incelenebilmesi için Taberî'nin *Târîh*'i¹, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu bağdâd*'i², Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân*'i³ ve Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân*⁴ adlı eserlerine başvurduk.

Bağdat şehrinin inşa edildiği bölgenin temel özellikleri, şehrin inşa edilmesinden önceki temel yapısı ve bölgenin durumu, şehrin kurulma aşamasında gerek devlet yöneticilerinin gerek halkın yaşadıkları olaylar ve bu olayların tezahürleri ile bilgi edinebilmek için İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1200) *el-Muntazam*'i⁵, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-tarih*'i⁶ ve İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*⁷ adlı eserlerini araştırdık.

Abbâsî Devleti yönetimi devraldığı beş asır boyunca İslâm dünyasının dinî ve siyasî lideri konumuna sahip olmuş ve bu süreç boyunca siyasi ve sosyal pek çok alanda büyük çaplı yeniliklere kapı aralamışlardır. Bu bağlamda dikkat çeken husus Müslümanların yaşadığı bu değişim ve dönüşümlerin onların mimari usûl ve

¹ Taberî, Muhammed b. Cerîr, (ö. 310/923) *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Fazl İbrahim. 2. Baskı, Dâru'l-Maârif, Beyrut 1964.

² Hatîb el-Bağdâdî, Abdülkadir b. Tâhir b. Muhammed, (ö. 463/1071) *Târîhu bağdâd*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut 1990.

³ Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, (ö. 279/892) *Fütûhu'l-büldân*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996

⁴ Yâkût el Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdullah, (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut 1957.

⁵ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1200), *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-umem*, thk. Mahmud Mustafa-Abdülkadir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

⁶ İbnü'l-Esîr, İzzeddîn b. Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed, (ö. 630/1232) *el-Kâmil fi't-tarih*, Beyrut 1965.

⁷ İbn Kesîr, Ebü'l-fida İsmail b. Ömer, (ö. 774/1372) *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Dâru'l-Mârif, Beyrut 1985.

anlayışlarına nasıl etki ettiğini araştırmak olacaktır. Abbâsîler'in ilk asrında meydana gelen siyasi gelişmelerin Bağdat şehrine olan etkisinin tespit edebilme sebebiyle; İbn Tiktakâ'nın *el-Fahrî'si*⁸, Câhız'ın *Fezâilü'l-Etrâk*'ı⁹ Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *Târihu Halife b. Hayyât*'ı¹⁰ ve Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Murûcu'z-zeheb*'i¹¹ adlı eserlerine başvurduk. Bağdat şehrini, İslâm tarihi ve medeniyetinde araştırılmaya değer kılan en önemli kısmı şüphesiz ki İslâm ilim anlayışı üzerinde meydana getirdiği yeniliklerdir. Bu sebeple üzerinde durulması gereken ilk konu bu şehirde gerçekleştirilen ve mevcut dönemdeki en başarılı yapı olarak kabul edilen Beytülhikme olacaktır. Yine bu şehirde yetişen çok sayıdaki ilim adamı hem Abbâsî Devleti ve toplumuna hem de bütün insanlığa faydalı olmuşlardır.

Bu çerçevede Bağdat'taki ilim ve kültür ortamının ve şehrin İslâm medeniyetine katkısının daha iyi anlaşılabilmesi, şehrin kuruluş sürecinin toplumun sosyal yapısıyla olan karşılıklı etkileşiminin incelenebilmesi ve Bağdat'ta meydana getirilen ilmi ve kültürel faaliyetleri ortaya koyabilmek için; Kalkaşendî'nin, *Subhu'l-a'sâ*'sı¹², Yâkut el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-udebâ*'sı,¹³ Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Târihu'l-hulefâ*'sı¹⁴ ve İbn Abdürabbih'in *el-İkdü'l-ferîd*¹⁵ adlı eserlerini inceledik. Son olarak üzerinde çalıştığımız Abbâsîler'in ilk döneminde Bağdat'ta siyasi ve sosyal durum adlı Yüksek Lisans tezimizin içeriği oluşturulurken konuyla ilgili birçok araştırma eserler, tez ve makalelerden yararlanılmış, bunların künyeleri çalışma sonundaki kaynakça kısmında gösterilmiştir. Âdem Apak'ın *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*¹⁶, Nahide Bozkurt'un *Abbasiler*'i¹⁷, Corci Zeydan'ın *İslâm Medeniyeti Tarihi*,¹⁸ Adnan Demircan'ın *İslâm Tarihi*¹⁹, Andre Clot'un *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*²⁰ ve İbrahim Sarıçam'ın *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*²¹ adlı eserlerinden yararlandık.

⁸ İbn Tiktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabatabâ, (ö. 709/1309'dan s.) *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-islâmiyye*, Beyrut.

⁹ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, (ö. 255/869) *Hilâfet ordusunun menkıbeleri ve türklerin faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1998.

¹⁰ Halife b. Hayyât, Ebu'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed, (ö. 300/913 [?]) *Târihu Halife b. Hayyât*, Beyrut 1957

¹¹ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hasen, (ö. 345/956) *Murûcu'z-zeheb*, I-IV, Beyrut 1965.

¹² Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed, (ö. 821/1418) *Subhu'l-a'sâ fi sinâati'l-inşâ* (thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), I-XIV, Beyrut 1987.

¹³ Yâkut el-Hamevî, Şihabüddîn Ebû Abdullah, (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-üdebâ İrşâdü'l-erîb ilâ marifeti'l-edîb*, I-VII, Mısır 1925.

¹⁴ Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, (ö. 911/1505) *Târihu'l-Hulefâ*, Kahire 1969.

¹⁵ İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî (ö. 328/939), *el-İkdü'l-ferîd* (thk. Abdî'l Mecîdel Rahîni), Beyrut 1983.

¹⁶ Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi I-IV*, Ensar Yayınevi, İstanbul 2004.

¹⁷ Bozkurt, Nahide, *Abbâsîler*, İsam Yayınevi, Ankara, 2021.

¹⁸ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev Zeki Megamiz, I-V, İstanbul 1976

¹⁹ Demircan, Adnan, *İslâm Tarihi*, Bilay Yayınları, İstanbul 1996.

BÖLÜM I

BAĞDAT'IN İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ

1.1. Şehir Tarihi ve Bağdat

Şehirler, tarih boyu insanoğlunun amaç ve gayelerini daha büyük bir dünya içinde kurma mücadelesinin bir neticesi olarak meydana gelmiştir. Günümüzde herhangi bir şehrin inşasını incelendiğinde, diğer tüm şehirlerin yapısı hakkında hakkında da az da olsa belli bir fikir edinme imkânı olmuştur. Derin çehre farklılıklarına rağmen şehir inşalarının ortak bir noktada ve çizgide birleşerek gelişmeleri, bu şehirlerin ait olduğu medeniyetin değerlerine bağlı olmalarından kaynaklanmıştır.²² İslâm şehirlerindeki var olan ilişkiler maddi kurumlar arasında değil, bireyler arasındaki insani bağlar üzerine inşa edilmiştir. Batı uygarlığındaki maddi kurumlar arası ilişkiler yerini İslâm medeniyetinde insanlar ve gruplar arası ilişkilere bırakmıştır.²³

Farsça'da şehir kelimesi, çalışma yaşındaki nüfusunun çoğunluğu ticaret, sanayi ve yönetim vb. işlerle meşgul olan büyük yerleşim birimlerini kastetmektedir. Türkçe'de XI. asırdan itibaren halk kültüründe şar biçiminde ifade edilen şehir kelimesinin karşılığında, Soğdca kökenli kent ile (kant) “kale ve saray” gibi manaları ifade eden balık kelimeleri kullanılmıştır. Arapça kaynaklarında şehrin en çok kullanılan adları “medîne, belde ve mısır”dır. Şehirler, sosyal yaşamın bütün evrelerini çevreleyen faaliyetlerin görüldüğü, ekonomik ve kültürel birikimin yoğunlaştığı önemli ikamet merkezleri olmuştur. Bunların yanında şehirler aynı zamanda fiziksel ve sosyal çevre ile toplumsal yaşamın ana merkezini oluşturmaktadır.²⁴

İslâm şehri konusunda yapılan analiz ve değerlendirmeler, Max Weber adlı yazarın Avrupa bölgesinde toplumsal yaşamı etkileyen bazı konular üzerinde yapmış olduğu çalışmalarının bitmesi ile bir hayli hareketlenmiştir²⁵

²⁰ Clot, Andre, *Harun Reşîd ve Abbâsîler Dönemi*, çev. Nedîm Demirtaş, İstanbul 2007.

²¹ Sarıçam, İbrahim, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2009.

²² Mustafa Demirci, “İslâm'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”, *İstem: İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi*, I/2, (2003), s. 130.

²³ Harun Bıcaçkı-Cuma Yıldırım, “İslâm Uygarlığında Kent ve Kentleşme”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VII/2,(2018), s. 549.

²⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVIII (2010), s. 441.

²⁵ Max Weber, *Şehir*, çev. Musa Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul 2000, s. 73-91, 114-116.

Bu nedenden ötürü de İslâm ve şehrin birbiri ile bağlantısı şehir tarihinde epeyce uzun bir süre gündem konusu olmuştur. Şunu ifade etmek gerekir ki İslâm dinimizde farz olan beş şartın usulüne uygun olarak idrak edilmesinde kesinlikle düzgün bir yaşam düzeni olması gereklidir. Özet olarak şehir müslüman olarak yaşamının en güvenli merkezidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Kur'an-ı Kerim, müslümanlığın bir topluluk olarak hareketlendiği o devirde Arabistan bölgesindeki halk nezdinde çok fazla varlık gösterememiş olup hayatını devam ettirme konusunda gerekli olan malzemeleri tedarik etmede çaba sarf eden ve hayat mücadelesi içerisinde vicdani sorumlulukların gerisinde kalan bedevilerle kendi arasında olan münasebete bir sınır katmıştır. O kendi literatüründe her zaman açık yüreklilikle şehir yaşamını ve orada nasıl bir koşul olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Bedevi toplumunun nasıl bir yaşayış içerisinde olduğunu ifade etmek maksadıyla Kur'an, "el-'Arab" ismine çeşitli yerlerde tam dokuz kez yer vermekte, bu kısımların sekiz tanesinde de olumlu bir ifade kullanmamıştır.²⁶

Buna ek olarak Peygamberimizin (s.a.v.) yerleşik hayat konusunda pek çok olumlu ifade kullandığı bilinmektedir. Ayrıca Peygamberimiz (s.a.v.) yerleşik yaşamın daha ileri bir parçası konumunda olan şehir yaşamının Müslümanlığın daha rahat ortamda sürdürülebilmesi açısından önemli olduğunu vurgulamaktadır. İslâm tarihinde yerleşik şehir düzenin en önemlisi birlikte yapılan ibadettir. Bu şehir yaşamında yerine getirilen ibadetlerin toplu olarak yapılması her zaman tavsiye edilmiştir. Namaz ibadetinin eda edilebilmesi adına zorunlu olan bazı kurallar İslâm tarihindeki şehir yapılarını ve inşasını önemli derece etkilemiştir. Bundan dolayı Kur'an-ı Kerim ve Hadis ilmi göçebe hayatı kabul etmemiş ve vahdaniyet düşüncesi çerçevesinde toplu olarak Müslüman-cemaat organizasyonu arasında düzenlenen bir harekete dayalı şehir dinini benimseyerek onları temsil etmiştir.²⁷

Şehircilik konusunda geçmiş dönemleri incelediğimizde İslâm tarihinde ilk düzenleme faaliyetleri bizzat Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından hicretin hemen ardından kendisine nisbetle "Medînetü'r-Resûl" ismini alan Yesrib'de yapılmıştır. Peygamberimiz (s.a.v.) Yesrib'de ibadetin yanında başta kendisinin de önem verdiği eğitim ve öğretim olmak üzere adalet hizmetleri, kamu yönetimi ve halkın talepleri ve ihtiyaçları konusunda diğer işlere yönelik hizmetlerin yürütüldüğü Mescid-i

²⁶ Rıdvan Seyyid, *İslâm'da Cemaatler Kavramı*, çev. Mehmet Can, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 40.

²⁷ Muammer Gül, "İslâm Şehrini Doğuşu", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI (2001), s. 81-82.

Nebevî²⁸ gibi önemli bir mescidi inşa ettirerek ileride yeni kurulacak olan İslâm şehirleri için cami merkezi odaklı şehir modeli planını başlatmıştır. Peygamberimiz, şehir merkezindeki siyasî ve idarî yönetim durumunu yeniden düzenleyip kurallarını eski yönetim anlayışından farklı bir biçimde oluşturarak bağımsız bir devlet kurmanın yanı sıra yeni bir çarşı pazar yeri tespit etmek suretiyle ekonomik hayatı yeniden şekillendirerek dağınık halde olan bu ekonomik hayata bir düzen getirmiştir. Daha sonraki süreçlerde Peygamberimiz (s.a.v.) tarafından başlatılan câmi merkezli şehir yapılanmalarında her türlü dinî, sosyal ve kültürel vs. alanlarda inşa edilen binalar cami merkezliğine dikkat edilerek yeniden düzenledi. İslâm tarihinde şehir yapılanması kapsamında Irak bölgesinde Basra²⁹ ve Kûfe³⁰ gibi şehirler askeri karargâh olarak kullanılmak suretiyle inşa edilmişti. Ancak aniden gelişen nüfusu artışı nedeniyle artan insan sayısının hızla artması şehirlerin gelişimine neden oldu. Bu gelişme doğu tarafta Nişâbur,³¹ Merv³² ve Buhara'ya³³ benzer nüfus olarak çok fazla insan barındıran böyle birkaç kent inşa edilmiş ve bu şehirler hızla gelişme evresine girmiştir. Hızlıca gelişen şehirleşme faaliyeti birden bire hareketlemiş ve şehirleşme faaliyetinin hızlıca artmasının nedenini ifade etmek amacıyla Andre Miquel şöyle demiştir; “Şehirler, İslâm medeniyetinin tüm bölgesinde beklenmedik bir şekilde topraktan çıkan bir bitki gibi birden bire filizleniyor, tomurcuk oluyor ve bir çiçek gibi açılım gösteriyordu.” demiştir.³⁴ İslâm medeniyeti şehirleşme sürecine yeni bir ivme kazandırmak amacıyla üzerine aldığı Bizans ve Sasani şehir yapılanmasını devam ettirdi ve bu süreci olabildiğince hızlandırmaya çalıştı.³⁵

²⁸ Mescid-i Nebevî, Medine’de içerisinde Hz. Peygamber’in kabrinin de bulunduğu mesciddir. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mescid-i Nebevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII (2004), s. 281-290.

²⁹ Basra, Irak’ın güneyinde Hz. Ömer’in kurduğu bir şehir olup, Bağdat’ın 420 km. güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güneybatısında yer alır. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Abdülhalik Bakır, “Basra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V (1992), s. 108-111.

³⁰ Kûfe, Irak’ın güneyinde Hz. Ömer’in emriyle Sa’d b. Ebû Vakkâs tarafından kurulan şehirdir. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Casim Avcı, “Kûfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI (2002), s. 339-342.

³¹ Nişâbur, Günümüzde İran sınırları içerisinde bulunan tarihî şehirlerdendir. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Osman Gazi Özgüdenli, “Nişâbur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIII (2007), s. 149-151.

³² Merv, Türkmenistan’da bulunan tarihî bir şehirdir. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Osman Nuri Özgüdenli-Yüksel Sayan, “Merv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX (2004), s. 223-225.

³³ Buhara, Mâverâünnehir bölgesinde tarihî bir şehirdir. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Ramazan Şeşen, “Buhara”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI (1992), s. 363-367.

³⁴ Andre Miquel, *İslâm ve Medeniyeti I-II*, çev. Ahmed Fidan-Hasan Menteş, I-II, İstanbul 1991, s. 154.

³⁵ Miquel, *İslâm ve Medeniyeti I-II*, s. 154.

Burada önemli bir hususa dikkat çekmek gerekirse verilen bilgilerden yola çıkarak, Müslümanlığın kabul edilmesinden sonra İslâmiyetin hızla yayılması nedeniyle İslâm tarihinde hızlı bir şehirleşme dönemi başladı. Emevîler'den itibaren İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde yeni yerleşim yerleri inşa edildi. Haccâc Vâsıt'ı, Ukbe b. Nâfi³⁶ Kayrevan'ı³⁷, Ebû Ca'fer el-Mansûr kendi döneminde hilafet merkezi olan Bağdat'ı, Mu'tasım-Billâh da Sâmerâ'yı kurdu. Bu dönemlerde kurulan şehirlerin ana merkezini de ulucami oluşturdu. Aynı zamanda İslâm medeniyetinde şehir yapılaşmasında cadde konusunda titiz davranılmış, oluşturulan caddelerde genişliğe çok önem verilmişti. Şehir planlamasında diğer bir önemli olgu da tavuk yetiştiriciliği yapan ve bunun ticareti ile ilgilenen kişilerin de *Deccâc* denilen nehrin yanında yer almalarıdır. Bu adı da nehrin yanı başında konaklamaları nedeniyle aldıkları tahmin edilmektedir. Şehir yapılanmasında önemli olan diğer bir hususu da su kanalları teşkil ediyordu. Kanalların yanında kuyular bu kuyularında bir tatlı bir suyu vardı. Orada yaşayan halk da su ihtiyacını bu kuyulardan temin ediyordu. Bu nedenle yerleşim yerlerinin nüfusu artıp yaşam alanı da büyüdükçe bu su kanallarına da ihtiyaç artıyordu. Dicle ve Fırat'ınara kısmında yer alan tüm sular orada bulunanbu kanallara dökülüyor ve Basra bölgesinden alınan hurma bitkileri de su ihtiyacını buradan karşılıyordu. Bağdat'ta oluşturulan bu kanalların önemi büyüktü. Şehirde oluşturulan bu kanallar insanların gerek su ihtiyacının karşılanmasında gerekse kentin temizliği açısından önem arz ediyordu. Aynı zamanda inşa edilen Cuma mescidinin her tarafına esnaflar, dükkânlar, çarşılar vs. insanlarca kullanılacak yerler için belirli alan ayrılarak dini hayat ve dünya hayatının birbirinden kopmamasına dikkat edilmekteydi.³⁸

Müslümanlar bu tarihi şehirleşme döneminde antik Yunan, Roma ve Sâsânîlerin şehircilik tarihinden faydalanma imkânı bulmuşlardı.³⁹ Bağdat, inşasından itibaren her konuda gelişme göstererek III./IX. yüzyıllarda İslâm coğrafyasının üssü konumuna gelmiştir. İslâmî ilimlerde çıkır atlama, önemli çeviri çalışmaları ve her çeşit inanç

³⁶ Ukbe b. Nâfi, Emevî halifesi Muâviye döneminde vali olarak görev almıştır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, "Ukbe b. Nâfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLII (2012), s. 64-66.

³⁷ Kayrevan, İfrîkiye'nin VII-XI. yüzyıllar arasındaki başşehridir. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, "Kayrevan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV(2022), s. 88-90.

³⁸ Murat Ağarı, "Ya'kûbî'nin Kitâbü'l-büldân'ı", *Ekev Akademi Dergisi*, VII/17 (2003), s. 195-196.

³⁹ Küçükaşçı, "Şehir", s. 441-442.

gruplarının rahat bir şekilde hareket ettiği bir bölge olması münasebetiyle o dönemde yaşam standartları açısından en çok tercih edilen bir bölge konumundaydı.⁴⁰

Yılmaz Can'a göre Abbâsîlerin Bağdat'ı kurma düşüncelerinin altında yatan nedenin devletin idari işleyişinin daha sistemli ve güvenli bir hale getirilmesinin ülke menfaatleri açısından faydalı olacağı düşüncesinden hareketle böyle bir şehri kurma konusunda bir kanaatin oluşmuş olduğu gözlemlenmektedir.⁴¹

İç içe iki dairevî şeklin oluşturduğu şehrin tam orta bölümünde cami ve hilâfet sarayı bulunmaktadır. Şehirde câmi ve saray kısmından sonra sırasıyla askeri muhafızların konumlandığı kışlalar, beytül-mâl için yapılan bina, orduya ait olan silâh teçhizat ambarları, devlet daireleri ve mahalleler gelmektedir. Şehrin tam ortasındaki alandan sur kapılarına dek uzanan bölgede dört tane ana cadde tesis edilmiştir. Diğer yerlerde bulunan tüm cadde ve sokaklar da burada bulunan ana caddelere bağlanmıştır. Başlangıçta bu caddelerin dış kısmındaki büyük surdan iç sura doğru uzanan dört yol boyunca yüksek kemerli dükkânlardan meydana gelen dört pazar, ayrıca bunların yanında surların dışında yer alan dört tane pazar yeri daha bulunuyordu. O dönemde halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, 156/773 yılında güvenlik gerekçesiyle pazarların bir an önce Bağdat şehrinde Kerh'e taşınması talimatını vermiştir. O dönemde tüm zanaat ve ticaret erbablarının da kendilerine ait bir pazar yerleri ve çarşıları bulunuyordu.⁴²

İslâm medeniyetinde bazı şehirlerin çekirdeğini ise sınır bölgelerinde tesis edilen ribâtlar⁴³ oluşturuyordu. Müslümanlar, fethedilen bölgelerde yer alan Bizans ve Sâsânîler'e ait olan tarihî şehirlerin fiziksel yapısını ve dokusunu ilk başta genel olarak değiştirmediler. Ancak daha sonra bu şehirlere yeni bir kimlik kazandırma amacıyla İslâmîyeti andıran birtakım öğeler eklediler. Çetin mücadeleler sonucunda alınan bu şehirlerde bazen eski mâbetler tamamen veya kısmen de olsa câmiye çevriliyor, bazen da yeni câmiler inşa ediliyordu. Dimaşk şehrinin tam ortasında yer alan Yuhannâ (Ioannes/Yahyâ) Kilisesi'nin yarısı hristiyanlara bırakılmış, yarısı da şehrin ana unsuru konumunda olan camiye dönüştürülmüştü. Daha sonra bu câmi küçük olması nedeniyle ihtiyaçlara cevap verememiş ve bu nedenle dönemin Emevî halifesi Velîd b.

⁴⁰ Erginli, Zafer, "Tasavvufî Düşüncenin Kuruluş Asrında Bağdat Sûfî Çevrelerinin İllüstr ettiği Temel Terminoloji Zemine Toplu Bakış", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 / 11 (2017), s. 2.

⁴¹ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin H.I-III. (M. VII-IX) Y.Y. Fiziki Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991, s. 18.

⁴² Abdülazîz ed-Dürî, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI (1991), s. 427.

⁴³ Ribat, sınır boylarında ve stratejik mevkiilerde askerî amaçlı müstahkem yapılara verilen addır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Ribat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV (2015), s. 76-79.

Abdûlmelik⁴⁴ o câminin yerine bütün sahayı çevreleyecek genişlikte bugüne kadar varlığını koruyarak ayakta kalabilen ve dinî mimarinin ilk muhteşem örneği olarak ifade edilen Emevîyye Câmîni inşa ettirdi. Hiçbir savaş mücadelesi olmadan barış yoluyla ele geçirilen şehirlerde ise eski ibadethanelere pek dokunulmadı. Nitekim Hz. Ömer (r.a.) Kudüs'te mâbetlere hiçbir zaman dokunmamış ve onları hiçbir zaman tahrip etmemiştir. Mescid-i Aksâ'nın o zamanki yerini buldurarak buraya büyük bir câmi inşa edilmesi talimatını vermişti. Bu merkezlerde halifelerin veya valilerin oturduğu evler ulu caminin hemen yakınında bulunuyordu. Zamanla bu câmi etraflarına da ticarî faaliyetlerin yapıldığı çarşılar, kaysâriyye ve hanlar yaptırılmıştır.⁴⁵ Bu bilgiler bize gösteriyor ki İslâm şehirlerinin oluşum, inşa ve tamamlanmasüreçleri câmi merkezli olarak şekillenmiştir. İslâm tarihinde şehrin genellikle ortasında bulunan câminin önemi çok büyüktür. Câmi, şehrin ve doğanın bir uzantısı ve onun bir parçasıdır.⁴⁶

Burada şu önemli hususu belirtmek istiyorum. Tarihte insanoğlunun medenileşme konusundaki en önemli hamlesi şehir hayatına intibak etmesi yatmaktadır. İnsanoğlu her zaman barınma, korunma, beslenme ve değiş-tokuş gibi bir takım faktörler sebebiyle göçebe hayattan yerleşik hayat düzenine geçmiş ve bu yerleşim merkezlerinin gelişmesiyle de yeni inşa edilen şehirler meydana gelmiştir. Netice olarak İslâm tarihi kaynaklarında ifade edildiği gibi şehirler her türlü dinin doğması ve bu dinlerin yayılması konusunda da büyük bir pay sahibi olmuş, bu etkin konumu ile de şehir adeta din ile özdeşleşmiştir.

1.2. Bağdat Kelimesi

Bağdat sözcüğünün kökeni hakkında ihtilaf edilmiştir. Bazıları bu kelimenin Farsça kökenli olduğunu düşünmüş ve Farsça olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre Bağdat kelimesi, “Tanrı’nın ihsanı veya armağanı” anlamına gelmektedir. Günümüz araştırmacılardan Abdülaziz ed-Dûrî tarafından da kabul edilen bu görüşe göre kelimenin Farsça olabileceği gibi aynı zamanda Ârâmîce kökenli olduğu ve “koyun ağılı” anlamına geldiği ve büyük ihtimalle Hammurabi kanunlarında geçen *Bagdadu* şehrinde bahsedilmiştir ki bu da kelimenin Farsça’nın muhtemel tesirinden önce de

⁴⁴ Velîd b. Abdûlmelik, (sal. 705-715) yılları arasında Emevî Devleti’nde halifelik yapmıştır. Hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bk. Mevlüt Koyuncu, “Velîd I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIII (2013), s. 30-31.

⁴⁵ Küçükbaşçı, “Şehir”, s. 442.

⁴⁶ Nasr, Seyyid Hüseyin, “İslâm Sanatı ve Maneviyatı”, çev. Ahmet Demîrhan, İnsan yy, İstanbul 1992, s. 49-50.

mevcut olduğunu göstermektedir.⁴⁷ Şemseddin Sami de Bağdat isminin Farsça bir ad olduğunu, kentin yapılmasından evvel bölgede yer alan bir bahçe adı ile isimlendirildiğini söylemiştir.⁴⁸ Hatta bir rivayete göre Talmut'un birkaç yerinde Bağdat kelimesi yerine *Bağdasa* kelimesi geçmektedir. Nitekim II. Adad-Nirari'nin yağmaladığı yerler arasında *Bagdadu* da bulunmaktadır. Ayrıca III. Tiglat-Pileser ise *Bağdadu*'dan o bölgeye yerleşmiş Ârâmîlere⁴⁹ mensup bir kabile ile birlikte söz etmektedir. Halife Mansûr kurduğu bu şehre, Kur'ân-ı Kerîm'deki el-En'âm ve Yûnus surelerinde geçen "cennet yurdu" mânasında kullanılan "dârüsselâm" kelimesinden ilham alarak *Medînetüsselâm* ismini vermiştir. Buna ilaveten bu ismin resmî belgelerde, sikkelerde ve ağırlık ölçü birimlerinde kullanıldığı da ifade edilmiştir. Bağdat sözcüğü aynı zamanda 'Buğdân', 'Medînetü Ebû Ca'fer', 'Medînetü'l-Mansûr', 'Medînetü'l-Hulefâ' ve 'ez-Zevrâ' gibi adlarla da anılmıştır.⁵⁰

Burada şunu ifade etmek gerekir ki; Bağdat'ın, İslâm medeniyetinin birçok yönüne hizmet edip ev sahipliği yapan eşsiz bir şehir konumunda olduğu ve bu önemini de uzun yıllar devam ettirdiği göze çarpmaktadır. Aynı zamanda İslâm şehri Bağdat kurulduğu bölge itibariyle halkın sosyal yaşama dair ihtiyaçlarına cevap verebilecek çok yönlü bir şehir olarak dikkatleri her zaman üzerinde toplamıştır.

1.3. Bağdat'ın Önemi

Bağdat, halife Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından 145/762 senesinde kurulmasından itibaren yıllar boyunca İslâm tarihinde ilmin ve medeniyetin ana merkezi olmuş ve bu vasfını asırlarca devam ettirmiştir.⁵¹ Buna bağlı olarak o dönemde Bağdat'ın ilim merkezi olmasına paralel olarak kurulan Beytülhikme de yapmış olduğu tercüme çalışmalarıyla çeşitli kültürlerle etkileşim ve tanışma imkânını sağlayarak şehrin ilim ve kültür açısından gelişim göstermesine büyük katkıda bulunmuştur.⁵² Bu şehirde Beytülhikme gibi mühim kurumun kurulması ve kültürler arası yaşanan bu etkileşime bağlı olarak da şehir içerisinde dini anlamda ve ilmin diğer bazı alanlarında

⁴⁷ Dûrî, "Bağdat", s. 425-426.

⁴⁸ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Â'lâm*, c. II, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, s. 1325.

⁴⁹ Ârâmîler, Eski bir yarı göçebe Batı Sâmî kavmidir. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Ali Muzaffer Dinçol, "Ârâmîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, III (1991), s. 268-270.

⁵⁰ Dûrî, "Bağdat", s. 425-426.

⁵¹ Mustafa Oral, "*Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîhu Bağdâd Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat'ta Hadis Öğrenim ve Öğretimi (Kuruluşundan İtibaren Hicri 3. Asrın Sonuna Kadar)*" (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017, s. 2.

⁵² Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI (1992), s. 88.

bir rekabet olmuştur. Yaşanan bu rekabetler de çok sayıda fikri düşüncenin filizlenmesine yol açmıştır.⁵³

Ümran şehir Bağdat'ı şöyle bir analiz ettiğimizde o dönemin şehirleşme faaliyetlerinde büyük pay sahibi olmuştur. Şehrin yerinin belirlenmesinden kuruluş aşamasına ve imar çalışmalarına kadar herhangi bir olumsuzluk yaşanmaması adına birçok meslek erbablarına davet yollanmıştır. Ebû Ca'fer el-Mansûr, ilk olarak Bağdat'ı kurma konusunda kararını verdikten sonra kafasında oluşturduğu şehrin planını davet ettiği inşaat uzmanlarına harfiyen anlatmış ve şehrin daha sistemli ve donanımlı bir şekilde inşası için gayret sarfetmiştir. İnşa çalışmalarının titizlikle yürütüldüğü bir şehir olan Bağdat, dünya devletleri tarafından da yapımı merakla takip edilen bir kent olmuştur. Bu şehrin inşası konusunda hiçbir taviz vermeyerek bizzat kendi ilgilenen halife Mansûr, İslâm dünyasına eşine rastlanmayacak devasa büyüklüğünde bir şehir kazandırmıştır. İslâm tarihinin en görkemli şehri olan Bağdat kozmopolit yapısı, evleri, mahalleleri, sokakları ve caddeleri ile çok planlı bir konumda inşa edilmiştir. Diğer şehirlerden gelen çeşitli uzmanların da halife Mansûr ile fikir alış verişi yapmaları şehrin sistemli bir şekilde oluşumuna büyük katkısı olmuştur. Halife Mansûr, Bağdat'ı bu zamana kadar inşa edilen şehirlerden farklı olarak oluşturmaya çalışmış ve bu çabası da halk tarafından büyük takdir görmüştür. Bunun yanında Bağdat, kozmopolit yapısı ile her türlü etnik kökeni içinde barındıran bir bölge konumunda olması bakımından her zaman gündemdeki yerini korumuştur. Bu bakımdan da çeşitli inanç gruplarını içerisinde taşıyan öncü bir şehir olan Bağdat, birlik ve beraberlik adına emsal gösterilebilecek ender şehirlerden biri olarak İslâm tarihinde kendine yer edinmiştir.⁵⁴

1.4. Bağdat'ın İnşasında Yaşanan Gelişmeler

Bağdat, halife Ebû Câ'fer el-Mansûr'un bizzat emri üzerine dairevî bir plan şeklinde inşa edilmiştir. Bağdat'ın planlanmasında elbette dönemin ileri gelen yönetici ve mimar diyebileceğimiz Hâlid b. Bermek, Abdullah b. Muhriz, İmran b. Vaddâh, Şihâb b. Kesir, İbrahim b. Muhammed Fezarî gibi kişiler vardı. Yine müneccim ve mühendis Taberî' isimli birinin adı anılmaktadır. Halife Mansûr, şehrin inşasına başlamadan önce çizilen planı zemin üstünde görmeyi istemiş, külle yapılan uygulamayla kentin adeta minyatürü yapılmıştı. Sonrasında tasarlanan plan üzerinden dairevî şehrin merkezinden uç noktalara kadar ulaşan yolları ve alanları bizzat kendisi

⁵³ Özpinar, Ömer, "Hadis Edebiyatının Oluşumu", Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, s. 117.

⁵⁴ Büşra Güler, *Seyahatnamelerde Bağdat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2018, s. 13.

baştanbaşa dolaşmış, çizgilerin üstüne pamuk tohumu, tohumların üzerine de neft dökülmesini isteyerek yakılması talimatını vermiş ve yüksek bir yerden şehrin ana planını izleyerek kanaatini bildirmişti. Ön hazırlıkların yapılmasının hemen ardından halife Mansûr, çevre ülkelere ve şehirlere haber yollamış; şehrin yapımından bitirilmesine kadar işin ehlerinden ve yakın kasabaların iş gücünden yararlanmıştır. Sayıları oldukça fazla olduğu düşünülen bu kişilerin gelmesiyle birlikte şehrin inşası 145/762 yılında başlatılmıştır.⁵⁵

Ebû Ca'fer el-Mansûr, şehrin inşaatında ve planının uygulanmasında herhangi bir aksaklığa neden olmaması için de gerekli tedbirleri almış ve inşaatın sağlıklı bir şekilde yürütülmesi ve denetlenmesi için de ayrıca dört kişiyi görevlendirmiştir. 145/762 yılında başlayan şehrin surları yükselirken Ehlibeyt mensuplarından Nefsü'z-Zekiye namıyla meşhur Muhammed b. Abdullah⁵⁶ ve kardeşi İbrahim'in muhalefeti ve isyanı nedeniyle halife Mansûr bir süre şehrin inşaatına ara vermek zorunda kalmıştır. Babası tarafından kendisine Mehdî lakabı verilen ve zühd sahibi biri olduğundan dolayı 'en-Nefsüzzekiyye' olarak da anılan Muhammed b. Abdullah, Medine'de kendisini halife ilân ederek halktan biat almış ve hilâfetin sadece kendi hakları olduğunu öne sürmüştü. Daha sonra Muhammed Ramazan 762 yılında ve Basra'da isyan eden kardeşi İbrahim de Zilkade 763 yılında Ebû Ca'fer el-Mansûr'un orduları tarafından öldürülmüştür. İsyanların hemen bastırılmasının ardından yeniden inşa faaliyeti tekrardan hızlanmıştır.⁵⁷

Şehrin kuruluş aşamasında, inşasının bir bölümünün bitmesi üzerine halîfe Ebû Ca'fer el-Mansûr 146/763 yılında ailesi, idareciler ve askerleriyle beraber şehre tamamen yerleşmiştir. Hazine ve divanlar da yeni oluşturulan idare merkezine taşınmaya başlamıştır. Halife Mansûr inşası devam eden Bağdat şehrini 'Medînetü's-Selâm' (Barış Şehri) olarak isimlendirmiştir. Halîfe'nin şehre atfetmiş olduğu 'Medînetü's-Selâm' adlandırması resmî olarak kullanılmış olmakla beraber Bağdat ismi ise günlük olarak anılmaya devam etmiştir. Bu kullanılan isimlerin dışında şehre *Zevrâ*, *Medînetü'l-Mansûr*, *Dâru's-Selâm*, *Medînetü'l-Mü-nevvereve Medînetü Ebî Ca'fer* isimleri de verilmiş olup bu isimlerde zaman zaman halk tarafından kullanılagelmıştır.

⁵⁵ Nahide Bozkurt, "Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri", İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2019, s. 31-32.

⁵⁶ Muhammed b. Abdullah el-Mehdî, Abbâsî Halifesi Mansûr'a karşı Medine'de isyan eden Ali evlâdının lideridir. "Mehdî" lakabını babası takmış ve ayrıca zühd, takvâ ve mürüvvet ehli birisi olduğu için de "en-Nefsüzzekiyye" ismi verilmiştir. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, "Muhammed Abdullah 'el-Mehdi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXX (2005), s. 489-490.

⁵⁷ Bozkurt, "Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetler", s. 31-32.

Devasa görkemi ile görüntü itibari ile büyük bir kaleyi canlandıran şehrin etrafı derin bir hendekle çevrilmiş ve kanallardan gelen su ile bu hendekler tamamen doldurulmuştu. Daha sonra tuğladan bir iskele ve savunma amaçlı boş bırakılmış 57 metre genişliğinde bir alan yapılmış sonra da temelden itibaren 9 m. Uzunluğunda bir duvar örülmüş, bu duvardan sonra da iyi bir ustalıkla tuğladan örülmüş bir sur yapılmıştı. Bu surların kapılarının tam üzerinde dışarıdan gelen tehditlere karşı yapılan gözetleme kuleleri yer alıyordu. Bu surdan sonra sadece askerler ve halifenin yakınında olan kişilerin ev yapmalarına izin verilen 170 m. genişliğinde bir alan ayrılmıştı. Şehrin dördü dış surda diğer dördü ise iç surda yer alan toplam sekiz kapısı vardı. Dış surdaki kapılar, açıldıkları yöne doğru Kûfe, Şam, Basra ve Horasan⁵⁸ kapısı olarak isimlendirilmişti. Surdaki bu kapıların hepsi demirden yapılmış idi. Şehrin tam merkezindeki büyük dairesel alanda, 48 m. yüksekliğinde yeşil kubbeye sahip, inşasında saf mermer ve taş kullanılmış, kapısı altınla devasa bir şekilde süslendirilmişti. Bâbü'z-Zehab olarak isimlendirilen halîfenin Dârü'l-imâre isimli sarayı, tasarımı bizzat Haccâc b. Ertât tarafından hazırlanan câmi-i kebîr (Ulu Câmii), divanlar ve bunların yanında halîfenin evlatlarına ayrılan birçok yerleşim yeri mevcuttu. Yine bu alanda biri muhafız birliklerinin komutanına ve sâhibü's-şurta'ya mensup iki adet revakın bulunduğu geniş bir iç alan yer alıyordu. Bu alanın etrafına da üçüncü bir duvar inşa edilmişti.⁵⁹

Şehrin inşasında her şey ayrıntılı bir şekilde incelenerek gözden geçirilmiş, şehir adına olumlu olumsuz her türlü olasılıklar düşünülerek ona göre hareket edilmiştir. Ebû Ca'fer el-Mansûr istek ve talepleri hiçbir zaman göz ardı edilmemiştir. Halife Mansûr şehrin inşasında hiçbir fedakârlıktan kaçınmamış, şehrin daha görkemli ve ihtişamlı bir hilafet merkezi olması için her türlü gayret ve çabayı göstermiştir. Bağdat'ın tam ortasından sur kapılarına doğru uzanan dört ana cadde inşa edilmiş, diğer caddeler ve sokaklar da bu caddelere bağlanmıştı. Dört ana caddeye açılan sokaklarda ve hepsi birbirinden ayrılan mahallelerde yöre halkına ait evler buunuyordu. Bağdat'ın çarşılarının da şehrin inşasında ve planında çok önemli bir rolü vardı. İlk olarak başlangıçta en dıştaki büyük surdan iç sura doğru uzanan dört yol boyunca yüksek kemerli dükkânlardan meydana gelen dört adet çarşı, bunun yanı sıra surların dış alanında da dört tane daha çarşı alanı yer almaktaydı. Yuvalak bir şekilde tasarlanan

⁵⁸ Horasan, günümüzde toprak olarak üç parçaya ayrılmıştır. "Merv (Mari), Nesa ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve herat yöresi Afganistan" olup ve kalan kısmı ise şimdiki İran sınırlarını kapsamaktadır. Hakkında daha deyalı bilgi için bk. Osman Çetin, "Horasan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII (1998), s. 234-241.

⁵⁹ Bozkurt, "Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri ", s. 33.

Bağdat şehrinin alanının yaklaşık olarak 2926 m. olduğu ve şehrin yapımına yaklaşık 4 milyon 883 dirhem paraharcandığı tahmin edilmektedir. Şehrin inşasının tamamlanması ve tamamen bir hilafet merkezi olarak kurulması 149/766 yılında tamamlanmıştır.⁶⁰

Yapımından sonra şehir kısa süre içerisinde binalar, mescidler, nehirden gelen kanallar vesilesiyle su ile desteklenen kadınlara ve erkeklere tahsis edilen hamamlarla doldu. Bunların yanında sur içinde halife Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından "matbak" adı verilen bir hapisane de inşa edilmişti. Şehrin çeşitli yerlerinde kabristanlar da yer alıyordu. İlerleyen zamanlarda şehrin içerisindeki çarşılar ise daha sonra güvenlik nedeniyle 157/773 yılında halife Mansûr'un talimatıyla özel olarak yaptırılan Kerh semtine taşındı. Taşındıktan sonra bu semtte her zanaat ve ticaret erbabının kendi şahıslarına ait çarşıları olmuştu. Halife Mansûr, çarşıların Kerh'e taşınmasının hemen sonrasında yine güvenlik konusunda tedirginlikleri olduğunu gerekçe göstermiş ve şehrin dışına çıkmak istemiştir. Halife Mansûr Dicle nehri kıyısında Horasan kapısının karşı tarafında bulunan yerde güvenli bir şekilde ikamet edeceği bir sarayın inşasını başlatmıştır. Bu saraya da Cennet'in isimlerinden birisi olan Cennetü'l-Huld'u andıran 'el-Huld' (Ebedî Saray) adını vermiş, yapımı 775 yılında tamamlanan bu saraya da vakit kaybetmeksizin taşınmıştır. Stratejik amaçlarla ve arazinin gereken ihtiyacı karşılayamaması sebebiyle halife Mansûr, veliahtı Mehdî için de Dicle'nin doğu tarafında 151/768 yılında bir karargâh şehrinin inşa sürecini başlatmıştır. 158/775 yılında yapımı tamamlanan ve *Rusafe* diye isimlendirilen bu şehrin etrafı surlarla ve hendekle güçlendirilerek sağlamlaştırılmıştır. Merkezinde saray ve camii olan bu kent, ilerleyen dönemlerde önemli bir şehir konumuna ulaşmıştır.⁶¹

Burada şunu ifade etmek gerekir ki; İslâm medeniyeti açısından tarih sahnesinde birçok gelişmelere sahne olan ümran şehir Bağdat, çok az bir zaman içerisinde hızla gelişerek dairevişehrin dışında meydana gelen banliyöleri ile birlikte ticaretin, sanatın, bilimin merkezi durumuna gelmiştir. Şehir adına yaşanan bu gelişmelerin ardından da nüfusu hızla artmaya başlayan Bağdat, bundan sonraki süreçte tüm dünyanın merakla takip ettiği bir şehir olmuş ve her yönüyle de gelişimini sürdürmeye devam etmiştir.

⁶⁰ Bozkurt, "Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri Bağdat İlim Havzasında ", s. 34.

⁶¹ Bozkurt, "Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri Bağdat İlim Havzasında ", s. 34-35.

1.5. Abbâsîlerin Birinci Asrında Siyasi Arka Plan

Peygamber Efendimiz (s.a.v.) Hz. Muhammed'in vefatından (632) sonra, İslâm dünyasını 'Hulefâ-yi Râşidîn' denilen dört halife ve ardından da Emevîler 661/750 yönetti. Hulefâ-yi Râşidîn döneminin 4. halifesi Hz. Ali'nin (r.a.) isyancılar tarafından öldürülmesinin ardından çetin bir mücadele sonucunda yerine Ümeyye oğullarından Muâviye⁶² halife oldu. Muaviye'nin vefatının ardından oğlu Yezid⁶³ hilafeti ele geçirdi. Muaviye'nin oğlu Yezid'in hilafette hiçbir hakkı yoktu çünkü babası Muaviye, zamanında Hz. Ali'nin (r.a) oğlu Hz. Hasan ile bir anlaşma yapmış ve bu anlaşmada hilâfetin saltanata dönüştürülmemesi istenmişti. Aynı zamanda sahabe olan babası Muaviye, oğlunun anlaşmayı bozmamasını vasiyet etmişti. Lakin Yezid anlaşmaya uymayarak halifelîğe geçince böylece hilafet saltanata dönüşmüş oldu. Emevîlerin iktidarı Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.) amcası Abbas bin Abdülmuttalib'in⁶⁴ soyundan gelen Abbâsîlerin, Emevî yönetimine karşı ayaklanarak 750 yılında halifelîği ve iktidarı ele geçirmesiyle son buldu. Bu tarihten itibaren Abbâsîler uzun yıllar İslâm dünyasının büyük bir bölümüne egemen oldular. 750-754 yılları arasında ilk Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh idi. Daha sonra kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr onun yerine geçti. Ebû Ca'fer el-Mansûr halifelik görevini 775 yılına kadar sürdürdü. Ebû Ca'fer el-Mansûr halife olur olmaz çok zaman kaybetmeden hilâfet merkezini Şam'dan daha güvenli bir yere taşımayı düşünüyordu. Çünkü bazı tereddütleri vardı. Güvenlik ve idare açısından daha rahat bir ortama kavuşmayı amaçlayan planı dâhil her şeyi ile yakından ilgilendiği bir şehri yani İslâm şehri Bağdat'ı kurmaya karar verdi. Bu karar sonucunda (Mezopotamya) eski şehirlere yakın kadîm medeniyet merkezleri civarında, Fırat⁶⁵ ile Dicle'nin⁶⁶ üstünde 145/762 yılında inşa edilen Bağdat, şehir tarihi ve önemi ile İslâm tarihine ve medeniyetine çok büyük katkısı olan önemli bir bölgedir. Bağdat şehri, içerisinde barındırdığı özelliklerle "Medeniyet Şehri" tanımı için emsal gösterilebilecek bir şehir olmasının yanı sıra coğrafi konumu, fiziki, sosyal ve toplumsal yapısı ile İslâm tarihinde şehir inşasının

⁶² Muâviye b. Ebî Süfyan, Emevî hilâfetinin kurucusudur. (661-680) Hakkında daha detaylı bilgi için bk. "Muâviye b. Ebî Süfyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXX (2020), s. 330-332.

⁶³ Yezîd, Emevîlerin ilk halifesi Muâviye b. Ebî Süfyan'ın oğludur. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Ünal Kılıç, "Yezîd I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIII (2013), s. 513-514.

⁶⁴ Abbas b. Abdülmuttalib Hz. Peygamber'in (s.a.v) amcasıdır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Dia, "Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I (1988), s. 116-17.

⁶⁵ Fırat, Türkiye topraklarından doğup Irak'ta denize ulaşan akarsudur. Hakkında daha geniş bilgi için bk. "Metin Tuncel-Mustafa İsmet Uzun, "Fırat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIII (1996), s. 31-34.

⁶⁶ Dicle, Türkiye topraklarından doğup Irak'ta denize ulaşan akarsudur. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Metin Tuncel, "Dicle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IX (1994), s. 281-282.

nasıl yapılacağını ayrıntılı bir şekilde göstermektedir. Farklı etnik köken ve dinî gruplara sahip bireylerden oluşan demografik yapısıyla Bağdat, görüşleri ve inançları birbirlerinden farklı olan insanların hiçbir kargaşaya meydan vermeden bir arada yaşamaları konusunda da takdir edilecek bir bölge olmuştur. Bu İslâm şehrinde, sosyal hayata ait bütün yönler, Müslüman-Arap kültürüne ilaveten tanışılan medeniyetlerin birikimleriyle büyük bir zenginliğe kavuşmuştur. Bağdat, İslâm tarihinde birçok ilmî faaliyetlerin öncülüğünü ve ev sahipliği yapmış, hem dinî ilimler hem de pozitif bilimlerin gelişimine en büyük katkı sağlayan ender şehirlerden bir tanesi olmuştur. İslâm dünyasında pozitif bilimlere dair ilk faaliyetler de Abbâsîlerin ilk dönemlerinde Bağdat'ta yapılmaya başlanmıştır. Dinî ilimlerin gelişimi, tedvin⁶⁷, tasnif çalışmaları ve bu çalışmaların sistemli bir hale gelmeleri de Bağdat ve Abbâsîlerin ilk döneminde meydana gelmiştir. O dönemlerdeki siyasi çekişmeler ve Emevîlere karşı duyulan memnuniyetsizlikler Abbâsî ihtilal girişimini zorunlu hale getirmiştir. Emevî Devleti'nin Arap kavmine dayalı bir siyaset yürütmeleri, orada bulunan Müslüman halkın egemen olduğu haklardan mevâlîleri yararlandırmak istememeleri ve mevâlîlere karşı uygulamış oldukları dışlama ve psikolojik baskı politikaları onlara karşı genel bir tahammülsüzlüğün ve memnuniyetsizliğin oluşmasına neden olmuştur. İçinde bulunulan budurum mevâlîlerin Emevî Devleti'ne karşı bir takım yıpratma politikası adı altında propaganda yapmalarına sebebiyet vermişti. Aynı zamanda Arap kabilelerinin kendileri arasında yıllardır devam eden sürtüşmeler, Emevî ailesi içerisindeki yönetimi elde etme mücadeleleri, ilk başlardan itibaren yönetimde kendilerinin deolmasını ileri süren Alioğulları'nın ve Abbâsoğulları'nın başkaldıran karşı davranışları, Emevî Devleti'nin hem zayıflamasına hemde Abbâsî hareketinin git gide güçlenmesine vesile olmuştur. Emevîlere karşı muhaliflerin isyanlarını ustaca değerlendiren Abbâsîler, bu olumsuz durumu kendi amaçları doğrultusunda kullanmayı çok iyi bilmişlerdir. Abbâsî davetinin planlamasını sezdirmeden sistemli bir şekilde yapan Muhammed b. Ali, bu konudaki çalışmalarını mevâlîlerin yoğun bir şekilde yaşadığı Horasan civarında yoğunlaştırdı ve Hümeyme'yi de komuta yeri olarak seçmişti. İhtilal merkezinin Horasan olarak seçilmesi bu bölgenin kendileri adına en güvenli yer olmasından kaynaklıydı. Çünkü Horasan geniş bir araziye sahipti. Bu da ihtilalin rahat bir şekilde yerine getirilmesi açısından da önem arz etmekteydi. Horasan'ın da yüz ölçümü olarak en geniş yeri ve

⁶⁷ Tedvin, ezberlenen ve bir yere kaydedilen hadisleri yazarak bir araya getirme anlamında terimdir. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, "Tedvîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL (2011), s. 267-269.

önemli bölgesi Nişâbûr'du. Nişâbûr bölgesi görsel açıdan çok güzel bir şehir olmasının yanı sıra toplumun beklentilerini karşılayacak konumda olan sosyal özellikli yapısı ile de farklı bir şehirdi.⁶⁸

Bu şehir Emevîler döneminde de önemli bir konumda olmuş ve Hişâm b. Abdülmelik zamanından beri Horasan'ın ana merkezi olarak varlığını devam ettirmiş ve Emevîlerin ortadan kalkma sürecine kadar bu özelliğini korumuştur. Emevîlerin yıkılması sonucunda da yönetimi devralan Abbâsîler döneminde Nişabur başşehir olarak devam ettiyse de belirli zaman aralıklarında bu durumunu Merv gibi başka kentlere devretmiştir.⁶⁹

Netice olarak Horasan'dan bahsetmemizin nedeni o bölgenin ihtilal hareketinin başarıya ulaşması adına uygun bir yer olarak seçilmesi ve aynı zamanda hem Horasan hemde Nişâbûr'un Emevîler döneminde devletin başşehir olmasındandır. İhtilal hareketini yöneten Abbasoğulları ve Alioğulları, iki aile ve taraftarlarının destekleyeceği *er-Rızâ min Âl-i Muhammed* (Muhammed Ailesinden Rız Olunan Kişi) olarak isimlendirildi. 100/718 yılından 125/743 yılına kadar Horasan'a gönderilen dâiler tarafından icra edilen bu propaganda faaliyeti, Muhammed b. Ali'nin hayatını kaybetmesi ve onun yerine İbrahim b. Muhammed'in geçmesiyle açıktan eylem durumuna geçmiştir. Daha sonra Ebû Müslim Horâsânî,⁷⁰ 128/745-746 yılında İbrahim b. Muhammed tarafından Horasan'a görevlendirilmesi sonucunda yapılan bu büyük hareketin tüm yönetimini üstlendi.⁷¹

Ebû Müslim el-Horâsânî, Horasan'daki Arap ordusunda kabilelerin birbirlerine karşı olan husumetlerini kendi lehine çevirmiş ve yaptığı gizli çalışmalarla halkın güvenini büyük ölçüde kazanmayı sağlamıştı. Aslında Abbâsî ihtilalini gerçekleştirmek isteyen merkez kadro, bu harekâtın başlama zamanını Muharrem 130/747 yılını tertiplemişti. İhtilal girişimine dek tüm herşey düşünülmüş ve ona göre bir strateji belirlenmişti.⁷² Horasan'da bulunduğu süre içerisinde yapmış olduğu propaganda faaliyetleri ile bölgeden hâkimiyetini sağlama alan Ebû Müslim, bir zaman sonra da

⁶⁸ Zekeriya bin Muhammed bin Mahmud el-Kazvini, (ö. 628/ 1283), "*Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l İbad*" Beyrut, 1969, s. 473-477.

⁶⁹ Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî, (ö. 444/1053), *Zeynü'l-ahbâr* (şrh: Abdülhay Habîbî), Tahran 1968, s. 95.

⁷⁰ Ebû Müslim el-Horâsânî, Abbâsî ihtilâlinin önde gelen şahsiyetlerindendir. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim el-Horâsânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X (1994), s. 197-199.

⁷¹ Kadir Kan, *Abbasilerin birinci asrında Bağdat (145-232/762-847)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010, s. 12-13.

⁷² Mehmet Dalkılıç, "*Horasanda İktidar Mücadeleleri*", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2009, s. 117.

komutasında bulunan ordularını Irak’a gönderdi. Azimle sürdürülen mücadelelerin sonucunda 11 Muharrem 132 yılında Kûfe’ye ulaşan birlikler, ihtilal yönetimini “Muhammed ailesinin veziri” unvanıyla isimlendirilen, Ebû Seleme el-Hallâl⁷³ üstlendi Abbâsî ailesinin ihtilal girişiminin önemli üslerinden birisi de Ebû Seleme’nin yaşadığı Kûfe şehriydi.⁷⁴ Abbâsîlerin başlattığı ihtilal girişiminin Kûfe’deki baş sorumlusu Ebû Seleme el-Hallâl, Horasan bölgesinde başlatılan ihtilal hareketinin baş sorumlusuda Ebu Müslim el-Horâsânî adlı komutandı. Ayrıca bu ikili hem Abbâsîlere mensup propagandacılarının öncüleri hem de Abbâsîlerin ihtilal girişiminde en etkin rol oynayan yetenekli komutanlardı.⁷⁵

132/749 yılı itibariyle yapılan tüm mücadelelerin sonucunda Kûfe’de, Ebü'l-Abbâs es-Seffâh’ın yönetimine yapılan biatla Abbâsî Devleti resmen kuruldu ve Emevîler dönemi tamamen son buldu. Yapılan bu biatten sonra Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Abbâsî Devleti’nin yönetim merkezini Emevîleri açıktan destekleyen Arapların yer aldığı Şam bölgesinden, ilk önce Enbâr’a, daha sonra da Bağdat’a pek uzak yerde olmayan Hâşimiyye denilen şehre taşıdı. Kûfe’deki ilk Cuma hutbesinde intikam alıcı ve helâk edici biri olduğunu belirtmesi hasebiyle de kendisi ‘kan dökücü’ ‘es-Seffâh’ ismi ile anılmaya başlandı. Elde edilen bilgilerden yola çıktığımızda Ebü'l-Abbâs es-Seffâh’ın dönemi, Emevîlere karşı büyük bir tâkibat ve kıyım sebeptir. Buna örnek olarak da sadece Abdullah b. Ali’nin bir yemek davetine icabet eden Emevî ailesi efradından toplam 90 kişinin öldürülmesi, bu konuda bilgi sahibi olma açısından yeterlidir. İlk halife konumunda olan Ebü'l-Abbâs es-Seffâh’ın yaklaşık 5 yıl devam eden yönetimi, büyük oranda ihtilâl girişiminde Abbâsîlere destek olan, ancak devlet kurulduktan hemen sonra umduklarına ulaşamayan bazı grupların çıkarmış oldukları ayaklanmaları bastırmak ve bertaraf etmek adına yapmış olduğu mücadele ile geçti.⁷⁶

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh hayatta iken kendisinden hemen sonra yönetime geçmesi için Ebû Ca’fer el-Mansûr’u ilk veliaht, aynı zamanda yeğeni olan İsâ b. Musâ’yı da ikinci veliaht olarak tayin etti. Ebü'l-Abbâs es-Seffâh’ın 136/754 yılında Enbâr’da hayatını kaybetmesi nedeniyle, ilk veliaht olarak tayin edilen Ebû Ca’fer el-Mansûr’a biat edildi. Ebû Ca’fer el-Mansûr, yönetimi devraldıktan hemen sonra uygulamaya

⁷³ Ebû Seleme el-Hallâl, Abbâsîlerin ilk veziridir. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Ebû Seleme el-Hallâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X (1994), s. 228-229.

⁷⁴ Dr. Faruk Omar, “Me’mûn’dan önce Abbasîler ve Mu’tezililer arasındaki ilişkiler”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/3 (2003), s. 172.

⁷⁵ Yusuf Koçak, “Abbâsîlerin Kuruluş Döneminde Abbasîyyun-Talibiyyun Mücadelesi” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 56-57.

⁷⁶ Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, (Basılmış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010, s. 13.

koyduğu verimli ve etkin politikalar hasebiyle Abbâsî Devleti'nin gerçek kurucusu olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Abbâsî Devleti çok sağlam temeller üzerine inşa edilmiş ve devlette sistemli bir teşkilât yapısı oluşturulmuştur. Abbâsîlerin yönetiminde olduğu süre içerisinde Bağdat şehri önemli bir ivme kazanmış ve şehir sosyal yapı itibariyle büyük gelişme göstermiş ve bölgedeki meslek erbabları ve ticari faaliyet gösteren esnaflar da kendilerini yetiştirme imkânı bulmuştur. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse Bağdat şehri bu hızlı gelişmeye paralel olarak şehirde ikamet herkesi düşünerek onlar için ferah bir yaşam merkezi ortamının tesis edilmesine ve hayat standartları bakımından da daha ileri bir seviyeye ulaşma imkânına kavuşmuştur.⁷⁷

Burada şu hususu da önemle belirtmek istiyorum. 718-719 yılları arasında Peygamberimizin amcası Hz. Abbâs'ın torunu Muhammed b. Ali'nin üstün bir mücadele örneği sergileyerek arkasına aldığı halk desteği ile Emevîlere karşı sinsice yürütülen propaganda faaliyetini eyleme dönüştürmesi ihtilalin başarıyla sonuçlanması açısından çok önemlidir.⁷⁸ Bu eylemin Abbâsîlerin istediği şekilde ilerleyerek sonrasında bir ihtilal hareketine dönüşmesi Emevîlerin yıkılışını hızlandırmıştır. Bu mücadele sonrası yıkılma sürecinin nihayete ermesinin ardından Abbâsîlerin örnek bir mücadele ile devletin yönetimini ele alması İslâm tarihinde hiç unutulmayacak bir birlik ve beraberlik ruhu ortaya koymuştur.⁷⁹

1.6. Kuruluş Öncesi Bağdat'ta Yaşanan Siyasi Gelişmeler

İslâm dünyasında gelişmeye başlayan bu şehirleşme faaliyeti Emevîlerin ortadan kaldırılıp hilafeti Abbâsîlerin devralması ile farklı bir ivme kazandı. Emevîlerin yıkılması ile ülke yönetimini ele alan Abbâsîlerin devlet geleneğine kazandırdıkları yalnız siyasi-askeri konuda olmamış; bunların yanında toplumsal, düşünce ve ticari hayata benzer tüm konularda da devlete önemli katkılar yapmışlardır. Abbâsîlerin yapıcı politikasına karşı Emevî hanedanlığı her yönüyle bozgunculuğu esas alan yıkıcı niteliğinde siyasi ve sosyal bir yapıya sahipti. Netice olarak bu yapıları da Emevîlerin yıkılma süreçlerini önemli ölçüde hızlandırmıştır. Abbâsîler, Emevîlerin benimsediği kabileciliğe dayanan siyasi anlayışı hiçbir zaman kabul etmemiştir. Abbâsîler, bu kabilecilik merkezli siyasi-askeri durumu legal alandan ayırmış ve bu anlayışı toptan kaldırmışlardır. Kaldırılan bu sisteme alternatif siyasi, sosyal ve kültürel olarak ayrı

⁷⁷ S. B. Samadi, "Abbâsî hâkimiyeti döneminde Bağdat'ın sosyal ve ekonomik hayatından görünümeler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İstem*, VI/6 (2008), s. 43.

⁷⁸ Nahide Bozkurt, "Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali", Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s. 15.

⁷⁹ Cem Zorlu, "Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar", Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001, s. 11.

görüŖe sahip unsurların bir arada yaŖamalarına imkân sağlayan bir birliktelik saėlamıŖlar ve diyalog yolunu seėmiŖlerdir. Belirtilen özelliği ile Bağdat Ŗehrinin Abbâsîlerce inŖa edilmesi, İslâm medeniyetinde Emevî Devleti'nin bu zamana kadar devam eden fetih döneminin bitmesi ve medeni yaŖamın bir ivme kazanacağı yeni bir dönemin baŖlamakta olduğunu ifade etmektedir. Abbâsîler fetih hareketlerini bir müddet duraklatarak coğrafyanın artık "içten feth edilmesi" gerekliliğinin önemini kavramıŖlar, neredeyse bir sarayı andıran Ŗehirler inŖa etmiŖlerdir.⁸⁰

Abbâsîler bu devasa Ŗehri inŖa ederek hicret döneminin lk yüzyılına dek tüm hiddetiyle devam eden aileler nezdindeki kavgalardan ve münakaŖalardan ve en önemlisi de İslâmî açıdan yaŖanan fikir ayrılığı tartıŖmalarından sıyrılmak maksadıyla Bağdat Ŗehrini kurmuŖlardır. Kurdukları bu Ŗehirle yapmak istedikleri uygarlık modelini de hızlı bir Ŗekilde uygulamaya çalıŖmıŖlardır. Bağdat, inŖasından bitimine kadar eski çağlara ait gelenek ve görenekleri her daim içinde barındırmıŖtır. Bağdat, kendinden önce kurulan müslümanlık tarihinde adet ve göreneklerin, geniŖ aile boylarının tesirinin son derece etkin olduğu Ŗehirlerin tam tersine; onların içinde bulundukları konumlarına indirgenmesi bile söz konusu olmayacak derecede farklı bir Ŗehir olarak kurulması amaçlanmıŖtır.⁸¹ Bağdat Ŗehri yapısı, yönetim Ŗekli ve demokratik sistemi ile Arapça dili esas alınarak geliŖmesi amaçlanan, oradan bulunan halkın fikirlerini özgürce söyleceği bir Ŗehir olma yolunda ilerlemiŖtir. Bunların yanında azınlık grupların düşünce ve fikir alanında kendilerini geliŖtirme imkânı bulacağı ve tüm bilgi ve tecrübelerini var olduklarını hatırlatmak maksadıyla kullanarak birbirleri ile mücadele yolunun açık olacağı çok büyük bir devlet binası çatısı altında toplanarak farklı bir devlet ve yönetim Ŗekli oluŖturmak için bu Ŗehir inŖa edilmiŖtir.⁸²

Abbâsî Devleti'nin kuruluşunu izleyen bu dönemde güçlü muhalefetten korunmanın en etkili yollarından biri, uzak ve güvenli bir bölgede devletin acil olarak ihtiyaç duyduğu yeni bir baŖŖehrin inŖası olmuŖtur. İlk on yıldaki HâŖimiyye tecrübeleri ile Bağdat ve Sâmerâ gibi Ŗehirlerin sıfırdan kurulmaları, bu durumun en açık örnekleridir. Bu Ŗehirlerin arasında Bağdat coğrafi konumu itibariyle İslâm medeniyeti için güvenli bir liman olarak görülmüŖ ve bu da yüzyıllar boyu devam etmiŖtir.⁸³ Ayrıca Ŗunu da ifade etmek gerekir ki ihtilalin ardındaki dönemde kontrol altında tutulması

⁸⁰ Ahmet b. İŖhak el-Yâkûbî, *Kitâbü'l-Büldân* (nŖr. M. J. de Goeje), Brill 1896, s. 236-237.

⁸¹ Marshall Goodwin Simms Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, çev. heyet, I-III, İstanbul 1993, s. 242.

⁸² Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfi ŖimŖek, İstanbul 2003, s. 182.

⁸³ Adnan Demircan, "İslâm Tarihi", İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 284.

gereken mevcut şehirlerde şuan ki idari yönetimi eski yönetimin ve halkın uygulamış olduğu baskıdan kurtararak ordunun o bölgede yaşayan yerlilerle kaynaşmasını engellemek amacıyla eski yerleşim kentinin karşı tarafına o bölgede bulunan insanlar için alternatif bir yaşam alanı oluşturmak amacıyla yeni bir şehir inşa edilmesi gibi çalışmalar bu meyanda değerlendirildiği ifade edilebilir.⁸⁴

Emevîler döneminde hilâfeti isteyenlerin neredeyse tamamı Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ailesinden ve neslindendi. Özellikle de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) damadı ve amcasının oğlu olan Hz. Ali'nin soyuna mensup kişiler olan Şii veya Alevîler ile Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcası Abbas'ın soyuna mensup kişilerdi. Bunların yanında o dönemde ülke yönetiminin politikasını en çok eleştiren ve bu eleştirilerin haklılığını belirten sebeplerden ötürüde Emevîler'e karşı en tepkili muhalefet grubunun Horasanlılar oluşturuyordu. Bunlar arasında Ebû Müslim el-Horasânî, Abbâsîlerin hilâfeti elde etmek için başlattığı bayrak mücadelesine destek vererek hiç beklemeden onların emrine girmiş ve bu süreçte çetin bir mücadele örneği göstermiştir. Bunların yanında İslâm ülkesinin her tarafında bu durumu ve gelişmeleri seyreden gayr-i müslimler de bu ayaklanmadan istifade ederek Abbâsîlere gereken desteği vererek ayaklanma sürecini hızlandırmışlardır. Yaşanan bu hadiseler sonucunda Emevî Devleti ortadan kaldırılarak yerine Abbâsîler geçmiş oldu.⁸⁵

Orada yaşayan insanların Emevî Devleti'nin yaptığı icraatlerden ötürü tepkisini fırsata eviren Abbâsîler, duyulan bu büyük tepkiyi kendi emellerini gerçekleştirmek amacıyla çok iyi kullanmışlardır. Bu süreçte Abbâsî ihtilalinin başarıya ulaşması için nasıl bir yol izleneceğinin stratejisini düzenleyen Muhammed b. Ali, ortadan kaldırma girişimini mevâlinin çoğunlukta bulunduğu Horasan'da başlattı. Humeyme denilen bölgeyi de kendisine merkez nokta olarak belirledi. Girişimin adı da, Abbasoğullarını ve Alioğullarını da kapsayacak şekilde “er-Rızâ min Âl-i Muhammed (Muhammed Ailesinden Razı Olunan Kişi)” diye adlandırdı.⁸⁶ Bu gelişmeler ışığında Ebû Ca'fer el-Mansûr, ne Medine, ne Şam, ne de Kûfe'yi siyasi düşüncelerle başşehir yapmayı uygun görmediğinden, kendi çıkarlarına ve devletin menfaatlerine uygun yeni bir başkent kurabileceği bir yer aramaktaydı. Suriye'ye karşı kendini emniyete almak, Hz. Ali'nin mensupları ile dolu olan Kûfe'den de uzak bulunmak münasebetiyle yeni bir şehir inşası

⁸⁴ Kadir Kan, “Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri-Irak Bölgesi”, *Bilimname-Düşünce Platformu*, XXX/1 (2016), s. 101.

⁸⁵ Corci Zeydan, “İslâm Uygurılıkları Tarihi”, çev. Necdet Gök, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 2015, s. 367-368.

⁸⁶ Ahbaru'd-Devleti'l-Abbâsîyye, Yazarı Meçhul, (thk. Abdülaziz ed-Dûrî-Abdülcebbâr el-Muttalibî), Beyrut 1971, s. 237-240-Bozkurt, “Abbâsî İhtilali”, s. 38.

için Bağdat'ın bulunduğu bölgeyi seçti. Daha önce o Kûfe yakınında kendi adını taşıyan bir şehir inşa ettiyse de, mutaassıp Şiilerin yakınında yer almaktan huzursuzluk duyduğu için burayı bırakmaktan da hiç itina etmemişti. Gerçekten de Bağdat, Dicle ile Fırat'ın birbirlerine en çok yaklaştıkları, su ve kara yollarının tam birleşme noktasında, tarıma çok elverişli bir bölgedeydi.⁸⁷ Şehrin Dicle tarafı hakkında özellikle İstahrî, bu konuda şehrin Dicle'nin sınırı boyunca 10 km. kadar uzun bir yapıya sahip olduğunu kaydeder.⁸⁸ Halife Mansûr, Bağdat şehrini kurmaya henüz karar vermeden önce, o bölgenin iklim şartlarını da çok titizlikle araştırmış, hatta bunun için adamlarını civar köylere iklim koşullarını öğrenmek için yerleştirerek, oranın yaşamaya elverişli olup olmadığını öğrenmek istemiştir.⁸⁹

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, Bağdat'ın kurulumunu çok önemsemiş, dairesel bir şekilde planladığı şehir planını kendi elleriyle özenle çizmiştir. Adamları da medeniyet şehri Bağdat'ın neye benzeyeceğini halifeleri daha iyi görebilsin ve idrak edebilsin diye şehre ait çizilen planları küllerle toprağa işlemişlerdir.⁹⁰ Abbâsîler, üstün mücadele örneği ile Emevîleri ortadan kaldırmış, devletin başşehrini de ilk önce Şam şehrinden Bağdat şehrine taşıdı.⁹¹ Fakat elde olmayan bazı sebeplerden dolayı Abbâsî Devleti'nin ilk halifesi Ebû'l-Abbas es-Seffâh, Hâşimiyyede bir süre kalmaya karar verdi. Fakat Hâşimiyye'de kalması fazla sürdürmedi ve bir süre sonra da devletin yönetim merkezini Enbâr'a⁹² nakletti. Daha sonra Abbâsîlerin ikinci halifesi ve birçok bakımdan bu devletin asıl kurucusu sayılan vermiş olduğu mücadelelerle şehrin baş mimarı konumunda olan Ebû Ca'fer el-Mansûr, Dicle kıyısında Sâsânî İmparatorluğu'nun eski başşehri olan Medâin⁹³ harâbeleri yakınında bulunan ve Abbâsîlerin sürekli başşehri olacak Bağdat şehrini kurdu. Bu şehrin resmî adı *Medînetüs-selâm* olmasına rağmen burası bir zamanlar yine orada bulunan eski bir İran köyünün ismiyle anılan *Diyâr-ı Bağdâd* olarak tanınmıştır.⁹⁴

⁸⁷ Bahriye Üçok, *Emevîler ve Abbâsîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 82.

⁸⁸ Ebû İshak İbrahim el-İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, (nşr. De Geoe), Leiden 1927, s. 83.

⁸⁹ İhsan Süreyya Sırma, "*Abbâsîler Dönemi*", Beyan Yayınları, İstanbul, 2013, s. 35.

⁹⁰ Andre Clot, "*Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*", çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s.14.

⁹¹ Kerim Balcı, *Kutsallığın Başkenti Kudüs*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 27.

⁹² Enbâr, Irak'ta Fırat'ın sol sahilinde harabeleri bulunan tarihî bir şehirdir. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Abdulaziz ed-Dûrî, "Enbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XI (1995), s. 171.

⁹³ Medâin, Sâsânîler'in başşehri olup, bugünkü Bağdat'ın 30 km. kadar güneydoğusunda Dicle nehrinin her iki yakasına Parlar ve Sâsânîler döneminde karşılıklı kurulan yedi ayrı şehirden meydana gelmiştir. Hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bk. Casim Avcı, "Medain", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII (2003), s. 289-291.

⁹⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "*Abbâsîler*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I (1988), s. 34.

Burada şu hususu önemle belirtmek gerekir ki; Abbâsîlerin kuruluş aşamasındaki ilk halifesi Ebû'l Abbas es-Seffah devletin merkez şehrinin Kûfe olmasına karar vermiştir. Bu karardan bir müddet sonra da Hz. Ali mensuplarının sayıca fazla olması nedeni ile Kûfe'yi başkent olarak seçme kararından vazgeçmiştir. Daha sonra Basra kentini de başkent olarak seçmeyi düşünmüş, yine bu karardan da vazgeçmiştir. En sonunda Anbar'a yakın olan 'Haşimîye' şehrinde mutabık kalınmıştır. Alınan bu karar Kûfe kentinde yaşamını sürdüren Hz. Ali'nin mensuplarının burada taraftar olarak fazla olması ve bununda devlet açısından huzursuzluğa sebebiyet vermesinin önüne geçilmesi durumuna bağlanabilir. İlâveten Abbâsî ihtilalinin Kûfe şehri yerine gayri Arap yoğunluklu Horosan bölgesinde başlamasının da en temel nedeni, Horosan'ın gittikçe artan ve hem siyasi hem de sosyal olarak güç kazanan mevâlî nüfusuna sahip olmasıdır. İhtilalde mevâlînin faaliyetleri ve etkileri göz önünde bulundurulduğunda bu bölgenin ana merkez olarak seçilmesinin nedeni gayet açık bir şekilde anlaşılabacaktır.⁹⁵

Diğer yandan da Yâkût el-Hamevî *Mu'cemül-Büldân* isimli meşhur eserinin Bağdat maddesinin açılış kısmında Bağdat şehrini 'şehirlerin anası, beldelerin efendisi olarak' şeklinde isimlendirme yaparak Bağdat'ın şehir tarihi açısından önemine vurgu yapmaktadır.⁹⁶ Bunların yanında tarihi kaynakları incelediğimizde İslâm şehir tarihinde ilk dalga Basra, Kûfe ve Fustat gibi garnizonlar ile başlamıştır. Bağdat'ın kuruluşundan kısa bir zaman sonra da İslâm tarihinde şehirleşme faaliyetlerinde hareketlilik yaşanmıştır. Bu hususta Bağdat'ın, halife Mansûr tarafından kuruluşuna paralel olarak İslâm tarihi ve medeniyetinde Emevîler'den itibaren süren fetih döneminin sona ermesi ve medeni hayatın gelişeceği yeni bir oluşum sürecinin başlangıcını temsil ettiğini söyleyebiliriz. Bağdat'ın kuruluş aşamasında halife Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Abbâsî Devleti'ne bağlı şehirlerdeki farklı din, mezhep ve etnik kökenden gelen, sanat, zanaat ve meslek erbaplarından 100.000 kişiye istişare amaçlı davet gönderilmiştir. Şehir, kuruluşundan yarım asır sonra da İslâm şehri Bağdat 100 km. karelik bir alana yayılarak dünyanın en kalabalık nüfusa sahip şehirlerinden biri haline gelmiştir. İslâm medeniyetinin ilk şehirlerinden olan Basra, Kûfe ve Fustat'ın inşasında devlet adına askerî ve idarî çıkarlar her zaman ön planda yer almıştır. Yeni kurulan bu şehirlerde

⁹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. III, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986, s. 366.

⁹⁶ Ömer Naci Fidan, "Abbâsî Şehirlerinde İmar Faaliyetleri (Kuruluşundan Samerra Dönemine Kadar m. 750-836)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, s. 46.

nasıl devletin menfaati göz önünde bulundurulduysa Bağdat şehrinin kuruluşunda da yine aynı menfaatler göz önünde bulundurulmuştur. Halife Mansûr, ciddi bir şekilde yaptığı inceleme sonucunda, iklimi, ekonomik imkânları ve askeri yönden elverişli olması bakımından Bağdat bölgesini özenle seçti. Çünkü devletin ekonomi konusunda istikrar kazanması açısından için önemli olan Horasan'ın ticaret yolu buradan geçmekteydi. Buna ek olarak da kervan yollarının kesiştiği bu bölgede de her ay panayırlar kurulmaktaydı. Bağdat'ın her yönüyle stratejik önemi vardı. Sahip olduğu konum itibarıyla gerek yerli halk gerekse de askerler herhangi bir erzak sıkıntısına girmeyeceklerdi. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, şehrin bu bölgede kurulmasının temelinde göz önünde bulundurduğu konuların en başında, fiyatların fazla yüksek olmaması ve o bölgede bulunan halkın ekonomi yönünden geçimini mümkün olduğu kadar rahatça sağlayabileceği bir yer olmasıydı. Bu sebeple halife Mansûr, bölgede birkaç gün konaklayıp, bölgenin durumunu gecesini ve gündüzünü ile her yönden değerlendirdikten sonra şehrin kurulması kararını verdi.⁹⁷

Bağdat'ın Dicle nehri'nin garb denilen kısmında dairevi bir konumda tesis etti ve etrafını orada bulunan saray halkına, mevâlisine ve mensuplarına mukâtaa yani vergiye bağlanmış arazi biçiminde tahsis etti.⁹⁸

Bağdat, asırlar boyunca İslâm medeniyetinin ilim, sanat, kültür ve ticaret merkezi olmuştur. Yarım asırlık Sâmerâ⁹⁹ dönemi (221-279/766-892) dışında, kuruluşundan 1258'deki Moğolların¹⁰⁰ işgal girişimine dek Abbâsî Devleti'nin başkenti olmuştur.¹⁰¹ O çağlarda dünya ülkelerinin gıpta ile baktığı merkez şehir olarak kabul edilen Bağdat kısa zaman içinde değişik uluslardan ve ırklardan olan kimseleri bir araya getiren, tüm felsefecileri ve din adamlarını aynı ortamda buluşturan bir şehir olmuştur. Bunların yanında Bağdat'ın eski dönemlerden kalma bilgilerin ortaya çıkarılarak tekrardan değerlendirilmesinin yapılması adına yeni bir anlayışın ve düşüncenin ortaya çıkmasında büyük bir etkisi olmuştur.¹⁰²

⁹⁷ Aydın Çelik, Taner Yıldırım, "Abbâsîler döneminde Bağdat Çarşıları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler 339-Dergisi*, XXIII/1 (2013), s. 242.

⁹⁸ Âdem Efe, "İslâm Şehirleri", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, VI/23 (2010), s. 95.

⁹⁹ Sâmerâ, halife Mu'tasım-Billâh tarafından 221'de (836) Bağdat'ın yaklaşık 100 km. kuzeyinde ve Dicle'nin sol kıyısında kurulmuş bir şehirdir. Hakkında daha detaylı bilgi için ayrıca bk. Mustafa Demirci, "Samerra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI (2009), s. 70-71.

¹⁰⁰ Moğollar, Ortaçağ dünya tarihinde önemli rol oynayan ve özellikle İslâm dünyasındaki tahribatıyla tanınan bir kavimdir. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXX (2005), s. 225-229.

¹⁰¹ Abdülhamit Dündar, "4/10. Yüzyılda Badat (Topoğrafya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)", (Basılmamış Doktora Tezi), Bilecik 2019, s. 3.

¹⁰² Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh (ö. 1886-1954), "Duha'l-İslâm", I, Kahire 1933, s. 174.

Bağdat, inşası sürecinde Abbâsîlerin kontrolü altında yaşamını devam ettiren alanında yetenekli ve tecrübeli birçok farklı görüşlere mensup kişileri etrafında toplayarak bu gruplarında bir arada yaşamalarında hiçbir sorun olmadığını tüm dünyaya açıkça göstermiştir.¹⁰³ Dünyayı yedi iklime ayıran ve İslâm coğrafyacılarına göre en mutedil iklim olan dördüncü iklim bölgesinde yer alan Bağdat şehri, dünyanın ortası ve arzın göbeğidir.¹⁰⁴

Şehir, daha yeni kurulurken dünyanın tüm renklerini içerisinde barındırıyordu. İslâm öncesi dönemde içine kapanan ve dışa açılmayan grupların kültürel kozası, bu grupların Bağdat'a taşınarak toplumsal, siyasal ve kültürel hayata katılmasıyla, bu kozalar kabuğundan çıkmış, şehrin içinde barındırdığı o zengin kültürene dâhil olmuştur. Farklı kültürlerin dâhil olması ile de Bağdat'ta çok sayıda etnik köken, din ve mezhebe mensup Hristiyan, Yahudi, İranlı, Hint, Arap, Türk, vs. çok kültürlü yeni bir toplum gelişti. Bağdat'ta eşine rastlanmayacak derecede gelişen bu toplumsal kaynaşma, aslında klasik İslâm kültür ve medeniyetinin filizlenmesinde belirleyici bir etkisi oldu. Bu toplumsal kaynaşmanın vermiş olduğu huzur ve güven ile Yunan felsefesine ait kitaplar ve hocalar, İran siyasi geleneği, Hint medeniyetine ait eserler, Sabîiler, Nasturiler, Süryânîler, Yahudiler, Araplar, Türkler, Maniheiztler ve pek çok küçük mezhep ve inanç grubu kendi geçmişlerine ait eserlerini, geleneklerini ve alışkanlıklarını Bağdat'a taşıdılar. Taşınan tüm bu eserler Abbâsî halifelerinin kurduğu Beytülhikme'de toplanarak devletin vermiş olduğu destek ile tek tek tercüme edilmeye başlandı. Bağdat yaptığı faaliyetlerle odönemde, bütün antik çağın yaşayan mirasını devralarak adeta insanlık tarihinin en dikkat çekici entelektüel hareketlerinden biri haline geldi. Yapılan bu yeniliklerle İslâm tarihi ve medeniyetinde yeni bir dönem başlattı. İslâm medeniyetinin böylesine gelişmesi ve bu gelişmenin akabinde yeni bir anlayışın doğması konusunda hiçbir şehir Bağdat kadar pay sahibi değildir.¹⁰⁵

Bu bilgilerden yola çıkarak Bağdat'ın kuruluşundan incelediğimiz ilk dönemine kadar farklı ırklara ve dini görüşlere mensup tüm insanlığın bir arada yaşayabildiği bir bölge haline gelmesi aynı zamanda bu bölgede bulunan insanların yaşam kalitesine verilen öneminde bir göstergesi olduğunu önemle belirtmek istiyorum. Aynı zamanda İslâmın ümran şehri Bağdat konusunda binlerce meslek erbabı ve uzman kişilerin şehrin

¹⁰³ Ebü'l-Fazl Bedüzzamân Ahmed b. el-Hüseyn b. Yahyâ el-Hemedânî (ö. 398/1008), "*Makamat*", (nşr. Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut-ty, s. 121-144.

¹⁰⁴ Kadir Kan, "*Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*" (Basılmış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010, s. 24.

¹⁰⁵ Mustafa Demirci, "Bütün yollar Bağdat'a çıkar."Antik çağ bilim, inanç ve düşüncelerinin Bağdat'a intikali", *İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, XV (2017), s. 225.

kuruluş aşamasında davet edilmesi, o dönemdeki Abbâsî Devleti'nin her türlü görüşe, fikre ve düşünceye açık olduğu gözlerden kaçmamaktadır. İstişare amaçlı yapılan bu davette şehirde yaşayan tüm insanların huzurlu ve ekonomik anlamda rahat bir yaşama sahip olması adına yapılan bu özenli çalışmalar da bölgede bulunan insanların yaşam kalitesine verilen önemin bir göstergesi olduğu da açıkça belli olmaktadır.

Bağdat'ın kuruluş sürecinin temelinde özellikle iktidarını mutlaklaştırma, güçlendirme ve şekillendirme yolunda önemli siyasî atılımlar gerçekleştiren halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, o dönemde hilâfet merkezi olarak kendisine seçmiş olduğu Hâşimiyyenin içinde bulunduğu durumdan rahatsız olmuş ve bu nedenle yeni bir başkent arayışına girmiştir. İslâm tarihi kaynakları halifeyi bu arayışa yönlendiren iki nedenden bahsetmektedir. Bunlardan birincisi halife'nin Râvendîlerle yaşamış olduğu sorunlar, bir diğeri ise Hâşimiyye halkına olan güven bunalımı ve onların Kûfe'ye yakın olmasının yaratacağı olası tehlikelerdir. Ebû Ca'fer el-Mansûr, Hâşimiyyeye ve orada yaşayan halka karşı duymuş olduğu güven bunalımından dolayı onlardan uzaklaşmak istemiş ve kendisine bağlı ordusunun daha rahat bir şekilde görevini yerine getirebileceği ve daha rahat bir ortamda yaşamını sürdürebileceği bir bölge arayışına girmiştir.¹⁰⁶

Resûlullahın amcası Abbas'ın torunlarından Muhammed b. Ali'nin liderliğinde 25 senedir son derece sinsi bir şekilde organize edilen Abbâsî daveti 747 yılından sonra Emevî Devleti'ne karşı bir isyan hareketi durumuna gelmiştir.¹⁰⁷ İlk olarak Horasan'ı, hemen ardından Irak bölgesini hâkimiyeti altına alan Abbâsî hareketinin öncülerinden Ebû'l Abbâs es-Seffâh 132-136/750-754 yılında Kûfe bölgesinde hilafete getirilmiş, yaşanan bu gelişme de ile de Abbâsîler tarih sahnesindeki yerini almıştır.¹⁰⁸ Bu önemli gelişmelerden sonra Ebû'l-Abbâs es-Seffâh 136/754 yılında vefat edince yerine kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr geçti. Ebû Ca'fer el-Mansûr, kardeşi döneminde inşasına girişilen fakat tamamlanamayan Hâşimiyye'yi tamamlatarak ilk senelerde devleti buradan yönetmişti.¹⁰⁹ Halife Mansûr ilk olarak devleti buradan idare etmek istedi lakin bura ile alakalı bazı tedirgilikleri oluşmuştu. Bu da düşünce konusunda anormal bir yapıya sahip olan ve halifeyi de ilah olarak niteledikleri söylenen Râvendî' taraftarlarının çıkardıkları ayaklanma ülke genelinde büyük bir panik havası oluşturmuştu. Halife Mansûr da vuku

¹⁰⁶ Nahide Bozkurt, “Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri”, İlyas Çelebi, “İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları”, İstanbul 2020, s. 29.

¹⁰⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî, “Kitâbü'l-Büldân” (nşr. Yusuf el-Hadi), Beyrut 1996, 279

¹⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, (ö. 626/1229), “Mu'cemü'l-büldan”, Beyrut, 1979, I,457

¹⁰⁹ Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, “A'laku'n-nefise” (nşr. M. J. 'De Goeje), Leiden 1967,108.

bulan bu olaydan ötürü telaşa kapılmıştı. Yaşanan bu hadisenin önlem alınmadığı takdirde daha da büyüyerek ülke genelinde telafî zor olaylara sebebiyet vermesini engellemek maksadıyla yeni bir başşehir kurma düşüncesi oluşmuştur.¹¹⁰

Daha sonra yer tespiti konusunda harekete geçilmiş ve hızlı bir şekilde şehrin nereye kurulacağı belirlenmiştir. O dönemdeki önemli tarihçiler ve İslâm coğrafyacıları yapılacak o bu devasa kentin yerleşim alanındaki en dikkat çeken yerin Sarat ve Dicle nehrine yakın mesafede olan ve Bağdat ismini alan bir belde olduğunu belirtmiştir. İslâm tarihi öncesinde halkın ticaret üssü olarak kullandığı bu beldede, özellikle sene başlarında çeşitli ülke ticaretçilerinin katılım sağladığı bir pazar organizasyonu yapılıyordu.¹¹¹ Bağdat'ta kendini dine adayan kimselerin bir arada yaşadığı dinî yapılarda mevcuttu. Müslümanlar şehrin ismini alan ve ülkeler için önem arzeden bu ticaret bölgesine 13/634 yılında Halid b. Velid'in görevlendirdiği Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî komutasında ulaşma imkânı bulmuşlar ve sabah saatlerinde organize ettikleri bir harekâtla çok sayıda ganimet ele geçirmişlerdir. Bu olayın hemen ardından Enbâr'da yer alan askeri bölgelerine geri gitmişlerdir.¹¹²

Tarihi kaynaklarda anlatılan bu hadiseden sonra halife Mansûr'un bölgede şehrin inşa ettirmesi zamanına dek Bağdat'ın isminin genel anlamda zikredilmediğini gözlemlemekteyiz. Bu nedenleri değerlendirdiğimizde edindiğimiz kaynaklardan şöyle bir tablo çıktığını görmekteyiz. Gerçekten de halîfe, Râvendî'ye taraftarı grupla hayatını etkileyecek bir derecede sorun yaşamıştı. Bu yaşanan sorun hilâfet merkezinin güvenilirliğini etkileme ve sorgulama adına büyük önem arz etmekteydi. Buna ilaveten hilâfetin ana merkezinin bu denli Kûfe'ye bağlı ve yakın oluşu da Abbâsîler adına büyük bir tehlike idi. Bunun nedeni de Kûfelilerin açıkça Hz. Ali (r.a.) evlâdını desteklediklerini söylemesi ve onların her zaman yanlarında olduklarını açıkça belirtmesi idi. Abbâsîler, ihtilâlin oluşum aşamasında Alioğulları ile ortak hareket etmişler, kendilerine slogan olarak seçtikleri Alioğullarını da içeren Muhammed ailesinden razı olunacak kişinin iktidara geleceğini belirtmişlerdi. İktidarı ele geçirmeleriyle birlikte bu söylem köklü bir değişikliğe uğratarak "Muhammed ailesi" sadece ve sadece Abbâsoğullarına özgü kılınır olmuştu. Bu görüşe paralel olarak Abbâsîlerin idarî konuda yapılanması sürecinde Alioğullarına hiçbir şekilde görev tevdi

¹¹⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), "*Tarih*" (nşr. Ebû'l-Fazl İbrahim), Kahire 1960-1970, VII,614.

¹¹¹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071), "*Tarihu Bağdad*", Kahire 1349/1931, I, 24.

¹¹² Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93), "*Fütûhu'l-büldân*" (nşr. et-Tabba'), Beyrut 1987, s. 344.

etmemesi, Alioğullarını hüsrana uğratmış ve bunlar da Abbâsîlere karşı ister istemez muhalefetlik yapmak zorunda kalmışlardı. Alioğullarından özellikle Muhammed b. Abdullah ve onun kardeşi İbrahim de bu muhalefet hareketinin liderleri konumundaydı. Halife Mansûr iktidarı eline alır almaz ilk iş olarak bu muhalefet grupları adına talimat vererek onları takibe aldırılmıştı. Çünkü kardeşlerin hiç çekinmeden açıkça isyan hareketini başlatması durumunda Kûfelilerden destek alabilecekleri düşüncesi halife Mansûr tarafından göz ardı edilemez bir durumdu.¹¹³

Bu küçük hadiseler yaşanırken de halife o dönemde halkın daha ferah bir yaşamı için ve sonrasında kendisi adına hilafet merkezi olarak en uygun yeri bulma arayışındaydı. Yeni bir başkent için arayışları devam ettiği sıralarda Dicle nehri'nin batı tarafında bulunan ve Serât kanalıyla Fırat'a bağlanan tarihi bir İran köyü durumunda olan Bağdat bölgesi dikkatini çekti ve burayı devletin merkezi olması adına en uygun yer olduğuna karar verdi. İslâm şehri Bağdat'ın kuruluşu için karar verilen yerin tespit edilmesinde ve seçimindeki sebeplerin başında o yörenin bulunduğu konumun ticarete, halkın ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik elverişli durumu, iklim açısından o dönemdeki insanların rahat bir ortamda yaşama imkânına ve verimli topraklara sahip oluşu dikkat çekmektedir. Aynı zamanda düşman saldırıları karşısında iki nehir arasında bulunmasının verdiği güven ve huzur bölgenin önemini bir kat daha arttırdığını gözlemliyoruz. Farsçada “Tanrı'nın hediyesi”'ya da “armağanı” anlamına gelen Bağdat, önceki dönemlerde aynı zamanda Sasanîleri başkenti konumunda ve doğuya açılan bir kapı durumunda olan Medain'e (Ktesifon) 30 km.bir mesafede bulunuyordu.¹¹⁴

Bulunluğu bölge itibariyle İslâm tarihinde çok önemli bir konuma sahip olan Bağdat, her yönüyle eşine rastlanmayacak derecede farklı özellikleri ile o dönemdeki tüm yöre insanlarının dikkatini çekecek bir cazibe merkezi idi.¹¹⁵ Bu bilgilere ek olarak başkent olarak kurulan Bağdat şehrinde, ilerleyen dönemlerde zaman zaman gerçekleştirilen fetihler sonucunda nüfus sayısı iyice artarak zenginleşmiş ve insan sayısının artması ile şehirde ilim faaliyetleri konusunda elverişli ve sağlıklı bir zemin meydana gelmişti.¹¹⁶

¹¹³ Bozkurt, “Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri”, s. 29.

¹¹⁴ Bozkurt, “Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri”, s. 30-31.

¹¹⁵ Bozkurt, “Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri”, s. 31.

¹¹⁶ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798), “Kitâbü'l-Harâc”, Kahire 1396, s. 43.

Burada şu hususu önemle ifade etmek istiyorum. Bağdat, İslām âlemi için vazgeçilmez bir şehirdir. Başkent olduğu dönemlerde idareyi ele alan tüm halifeler de bu şehrin önemini fazlasıyla kavramışlar ancak bölgeyi bir türlü kalkındırmayı başaramamışlardır.

BÖLÜM II

ABBASÎLER'İN İLK DÖNEMİNDE BAĞDAT

SİYASİ YAPI

Abbâsîlerin bir asır devam eden birinci döneminde hilafete geçen halifelerin, ülke idaresindeki ağırlığı çok daha fazlaydı. Halifeler ilk dönemde halk tarafından teveccüh gösterilen, dinlenen ve varlığını hissettiren bir konumdaydı. Fakat Abbâsî yöneticilerinin elinde olan bu itibar ve kuvvet, halifeleri devlet başkanlığı için yönetime taşıyan grupların çıkar ilişkileri yüzünden kendi aralarında meydana gelen iç çekişmeler ve kargaşalar devlet yönetimine karşı bir ayaklanma mücadelesine dönüşmüştü. Yaşanan bu hadiselerden ötürü halifelerin etkin otoritesi bir hayli zedelenmiş, hatta bu hadiseler halifelerin elinde bulundurduğu itibar ve kuvvetin bir zaman sonra kaybedilmesine bile sebebiyet vermiştir.¹¹⁷

Yaşanan bu iç mücadeleler devletin birçok konuda saygınlığını da azaltmış ve buda Abbâsîler için içinden çıkılmaz bir durumun meydana gelmesine neden olmuştur. Bu olaylar Abbâsî Devleti'nin birinci döneminde devlete karşı başkaldırmak isteyen küçük azınlık grupların da cesaretlenmesine zemin hazırlamıştır. Tüm devletlerde olduğu gibi Abbâsîlerde de ilerleyen süreçlerde kargaşa çıkaran bu unsurlar daha da ileri giderek devleti yıkma girişimlerine de yeltenmeye teşebbüs etmişlerdir. Meydana gelen bu hadiselerde devletin güvenliğini sağlamak için her türlü savunma mekanizmalarını işleten yöneticiler de zaman zaman çaresiz kalmışlardır. Geçmiş tarihlere baktığımızda bütün devletlerde yaşanan bu iç ayaklanmalar ve ihtilafların gerek ülke idaresi için gerekse de o ülkede yaşayan halk için zorlu bir süreç olduğu aşîkârdır. Her dönemde Abbâsî Devleti'nin içerisinde halifenin idare anlayışını benimsemeyen kimseler olmuş ve bu kimseler tarafından başlatılan propagandalar Abbâsîlerin kuruluşundan yıkılışına kadar dönem dönem devam etmiş ve bu zaman dilimi içerisinde de isyancı gruplara karşı bazen küçük çaplı bazen de büyük çaplı olan harekâtlar düzenlenerek isyancı unsurlar bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Yapılan bu mücadeleler sonucunda devlet açısından kimi zaman hiçbir kayıp verilmemiş ama kimi zamanda önemli kayıplar verilmiştir. O dönemde devlete karşı ayaklanma çıkaran bu unsurlar Abbâsî yöneticilerince her zaman engellenmeye çalışılmış ve bazı durumlarda çıkartılan bu karışıklılar o dönemde halife olan kimselerin yönetimi bırakmasında da

¹¹⁷ Adnan Demircan, *İslâm Tarihi 1*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Öğretim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 255.

önemli rol oynamıştır. Edindiğimiz bilgilerden de yola çıkarak Abbâsîler döneminde İslâm medeniyeti birçok konuda önemli kazanımlar elde etmiş ve devlet olarak da dünyada en güçlü ülkelerden biri haline gelmiştir. Dünya devletleri karşısında bugüçlü konumunu korumak için büyük çaba sarf eden Abbâsîler, yönetsel anlamda bazı dönemlerde yetersiz kalmıştır. Bu yetersiz kalmanın neticesinde de idari ve siyasi anlamda birçok kırılmalar meydana gelmiştir. Bu kırılmalar sonrasında devlet mekanizması çökme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Özellikle bu dönemlerde hilafete geçen tüm halifeler de kendinden önce görevde olan halifelerin yönetim anlayışını çoğu zaman değiştirmiş ve kendi idare politikasını uygulamaya çalışmıştır. Bu uygulamalarda da önemli derecede ihtilaflar ile karşılaşan devlet yöneticileri birinci asırda idari ve siyasi anlamda büyük buhranlar atlatmışlardır. Bu buhranların sonucunda da devletin idare açısından zayıflaması kaçınılmaz hale gelmiş ve Abbâsîler için zorlu bir süreç başlamıştır. Çalışmamızın bu bölümünde yaşanan hadiselerin ülkenin siyasi anlamda ne gibi zorluklarla karşılaştığını incelemeye çalıştık.¹¹⁸

2.1. Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Emevîler'e karşı ihtilal hareketini başlatan İmam Muhammed b. Ali'nin oğludur.¹¹⁹ Abbâsîlerin kuruluşu itibariyle birinci halife olan Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, kaynaklarda b. Muhammed b. İmam b. Ali es-Seccâd b. Abdullah el-Hibr b. Abbâs b. Abdülmuttalib el-Kuraşî el-Haşimî İbn Abdirabbih ismi ile anılmaktadır. İbn Abdirabbih 104/722¹²⁰ yılı, Suyûtî'de 108/726¹²¹ yılında Şam şehrine bağlı Humeyme'de doğmuş olduğunu¹²² ve burada büyüdüğünü¹²³ ifade etmektedir. Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, çoğu zaman Murtazâ ve Kâim takma adları ile tanınmıştır.¹²⁴

¹¹⁸ Demircan, *İslâm Tarihi I*, s. 255-262.

¹¹⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebu'l-Abbas es-Saffah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X (1994), s. 283.

¹²⁰ İbn Abdürrabbih, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî, *el-Ikdü'l Ferîd, Dâru'l-Kubu'l-İlmiyye*, (thk. Abdî'l-Mecîd el-Rahîni), Beyrut, 1983, V. 369

¹²¹ Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire, 1371/1952, s. 256

¹²² İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu Medîneti Dımaşk, Dâru'l-Fikir*, Beyrut, 1996, XXXII, 277.

¹²³ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsîn et-Turkî), I. 1419/1998, XIII, 294.

¹²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beirut, trs. X, 46

Abbâsîler'in ilk halifesi olan Ebü'l-Abbâs es-Seffâh çocukluk yıllarını ve gençlik çağlarını ailesiyle beraber Humeyme'de geçirdi. Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın abisi İmam İbrâhim, Emevî Halifesi II. Mervân'ın talimatıyla tutuklandı ve daha sonra abisi Mervan'ın askerleri tarafından Harran'a götürülürken kardeşi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ı kendisinin yerine veliaht olarak bıraktığını ifade etti ve bundan sonra halife olarak ona tabii olmalarını istedi. Yaşanan bu hadiseden sonra Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, ihtilâl kuvvetlerinin Kûfe bölgesi sınırlarına kadar girmesinden bir ay kadar sonra 132/749 yılında aile mensupları ile Kûfe şehrine geldi. Burada Ebü'l-Abbâses-Seffâh halktan beklediği o sıcak ilgiyi bulamadı. Kûfeliler Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'a karşı mesafeli bir yaklaşım sergilediler. Kûfe'deki bu ortamı kişisel çabaları ile bir şekilde kendi lehine çeviren Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, bölgede ağırlığını hissettirmeyi başardı. Bu arada Hz. Ali'nin aile mensuplarını ve taraftarlarını desteklediğini birden bire belli etmeyen Ebû Seleme el-Hallâl da kendine has farklı bir strateji belirleyerek Hz. Ali (r.a.) ailesinin konakladıkları bölgeyi Horasanlılar'dan gizleyerek süreci geriden izlemeye başladı. Irak şehrinin merkezi Vâsıt ile Emevî Devleti'nin merkezî bölgesi Suriye şehrinin yönetimi tam olarak ele geçirilemediğinden ihtilâl hareketinden de herhangi bir somut sonuç elde edilemiyordu. Bu arada planlarını gizlice yürütmek isteyen Ebû Seleme de hilafet görevine yeni gelecek kişinin belirlenmesini kendi çıkarları doğrultusunda elinden geldiğince geciktirmeye özen gösteriyordu.¹²⁵

Ebû Müslim-i el-Horasânî'nin kendisine yakın bulduğu Ebü'l-Cehm b. Atıyye el-Bâhilî, Ebû Seleme'nin bu oyalama kurgusunun bizzat farkına varmış ve bu durumun bir oyundan ibaret olduğunu Hammâm-A'yen'deki Horasan kuvvetlerinin sorumlularına bilahare iletmiştir. Bu haber üzerine daha fazla karışıklığa meydan vermemek için harekete geçirilen on iki kişi acil bir şekilde Kûfe'ye ulaşarak Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın halifeliğini kabul ederek biat işlemini gerçekleştirmişlerdir. Emevîleri yıkma girişiminin kurgulanmasında ve nihai sonuca varmasında hiçbir katkısı olmayan Ebü'l-Abbâs-Seffâh, yaşanan bu hadiseleri fırsat olarak değerlendirerek 132/749 yılında Cuma günü Kûfe Camiinde, Emevî hanedanlığının yıkılması ile kurulan Abbâsî Devleti'nin ilk halifesi olmuş ve bu yönüyle müslümanlık tarihinde ilkler arasında yerini almıştır. Daha sonra Kûfe câmiinde Cuma namazı esnasında minberde hutbe irad ederek egemenliğin Abbâsî ailesinin ve taraftarlarının hakkı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca hutbesini irad ederken Abbâsîler ile Iraklılar arasındaki menfaat

¹²⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh", s. 283-284.

birlikteliğinin önemi üzerinde durarak bu konuda gerekli hassasiyetin gösterilmesini ifade etmiştir.¹²⁶

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın halife olması ile Abbâsîler ülke yönetiminde tam anlamıyla söz sahibi olma imkânını elde etmişler fakat buna rağmen devlet içerisinde Emevîler halen varlıklarını devam ettirmişlerdir. Üstelik Emevîler yıkılmalarına rağmen devlete ait sınırların büyük bir bölümünde halen egemenliklerini sürdürmüşlerdir. Irak bölgesinde de yine aynı şey söz konusu olmuştur. Irak'ın merkezi konumunda olan Vâsıt'ta Emevî Valisi İbn Hübeyre (Ebû Hâlid Yezîd b. Ömer) Abbâsîler'e karşı direniyordu. Bir taraftan da Abbâsîler'e karşı doğrudan Hz. Ali taraftarlarının destekçisi ve onların yanında olduğunu ifade eden Ebû Seleme konusunda devlet içerisinde herhangi bir husursuzluğa sebebiyet vermemesi için önlem alınmak zorunda kalınmış ve o dönemde Ebû Müslim'in verdiği büyük destekle de Ebû Seleme etkisiz hale getirilmiştir. Bu olayın ardından Emevîleri ortadan kaldırma girişiminin başkahramanı konumunda olan Horasan Valisi Ebû Müslim'in varlığı ve etkinliği ilk olarak Ebû Ca'fer el-Mansûr nezdinde ve sonrada Abbâsî efrasında huzursuzluğa yol açmıştır. Kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un tahrik edici sözleri neticesinde Abbâsî lideri Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, Ebû Müslim'e bağlı olan kentin baş yöneticileri Sibâ' b. Nu'mân el Ezdî ile Ziyâd b. Sâlih el-Huzâî'yi Ebû Müslim'in kararlarına karşı baş kaldırmaları talebini iletmiş ve bu isteği ile de onun devlet idaresindeki gücünü tam anlamıyla kırmayı amaçlamıştır.¹²⁷

Bu gelişmelerin ardından ülkede küçük çaplı ayaklanmalar çıkmaya başladı. Bunların başında 135/752-53 yılında âsi ayaklanması beklenmedik bir şekilde patlak verdi fakat bu ayaklanma etkisiz kaldı. Ayaklanmanın lideri konumunda olan Sibâ, Âmûl'de tutuklanarak kendisine idam hükmü verildi. Ayaklanmaya destek veren Ziyâd ise kendi ordusunca bir kenara itilince güvendiği Bârkes dihkânının kararı gereği idam cezasına çarptırıldı ve idamın gerçekleştirilmesi sonucu kafası Ebû Müslim'e gönderildi. Abbâsî Devleti'ne karşı Basra şehrinde Hâricîler'in, Fars bölgesinde Bessâm b. İbrâhim'in ve Sind bölgesinde Mansûr b. Cumhûr'un başlattıkları ayaklanmalar da devleti zora sokmadan bertaraf edildi. Halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh döneminin önem arz eden ve en dikkat çeken gelişmesi, 751 yılında Çin kuvvetleri ile meydana gelen ve

¹²⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh", s. 284.

¹²⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh", s. 284.

Çinliler'in bozguna uğratılması ile neticelenen Talas¹²⁸ muharebesidir. Meydana gelen muharebe ile Çin Devleti'nin Batı Türkistan'a karşı kurguladığı siyasi konudaki menfaatleri de bitmiştir. Abbâsî lideri Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, iç ayaklanmaları önemli ölçüde bastırıp sonlandırarak Müslüman kesimin birlikteliğini takdir edilecek şekilde sağlamış, Endülüs ve Kuzey Afrika'nın batı bölgeleri haricinde tüm İslâm coğrafyasında Abbâsî Devleti'nin güven duyulan ilk lideri olarak kabul edilmiştir.¹²⁹

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh konusunda çeşitli kaynaklarda mert, eli açık, vakur ve edip bir kişiliğinden bahsedilir. Devletin yönetim şehrini Kûfe'den Hâşimiye'ye, daha sonra da Enbâr'a taşıyan Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, beş yıl kadar süren bir devlet yöneticiliği ifa ettikten sonra yakalanmış olduğu çiçek (veya humma) hastalığı sonrası 136/754 yılında Enbâr'da hayatını kaybetti. Vefat etmesi münasetiyle de yerine kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr devletin yeni halifesi oldu.¹³⁰

2.2. Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi

Abbâsî Devleti'nin kuruluşunda etkin rol alan ve mücadeleci kimliği ile ön plana çıkan devletin gerçek mimarisi olan halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, 95/714 yılında Humeyme'de doğdu. Abbâsîlerin birinci halifesi konumunda olan Ebü'l-Abbâses-Seffâh kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'u ilk veliaht, yeğeni olan Îsâ b. Mûsâ'yı da ikinci veilaht olarak tayin etti. Ebû Ca'fer el-Mansûr, Mekke'de ikamet ederken abisi Ebü'l-Abbâses-Seffâh yakalandığı amansız hastalık nedeniyle 136/754 yılında yaşamını yitirdi. Halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın hayatını kaybetmesi üzerine yeğeni Îsâ b. Mûsâ, Ebû Ca'fer el-Mansûr'a haber göndererek vefat haberini izah ettiği gibi Enbâr'da ki halktanda Hâşimîler'den de biat almıştır. Kardeşi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın ölümü üzerine başka bir yerde bulunan Ebû Ca'fer el-Mansûr, bütün işlerini yarıda bırakarak kardeşine son görevini yapmak üzere yola çıktı. Dönüş güzergâhında Ebû Müslim el-Horâsânî, Hâşimîler ve diğer kumandanlar ile karşılaştı. Onlarda hiç tereddüt etmeden halifeliğini kabul ettiler. Ebû Ca'fer el-Mansûr, daha yönetimi devraldığının ilk döneminde Abbâsîlerin kurulum aşamasında çok büyük emeği olan ve üstün gayret gösteren ama kendisine açıktan muhalefet olmasından dolayı amcası Abdullah b. Ali b. Abdullah ile mücadele etmeye başladı. Abdullah, yeğeninin halifelik görevini kabul etmeyerek emrinde olan kuvvetlerle Harran'a doğru yola çıktı. Bu haber üzerine

¹²⁸ Talas muharebesi, Müslüman Araplarla Karluk Türkleri'nin Çin orduları karşısında zafer kazandığı savaştır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Ahmet Taşağıl, "Talas Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX (2010), s. 501.

¹²⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh" Yıldız, "es-Saffah", s. 284.

¹³⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh" Yıldız, "es-Saffah", s. 284.

harekete geçen halife Mansûr yaşanan bu hadisenin daha fazla karışıklığa yol açmaması için amcası Abdullah b. Ali b. Abdullah'ın üzerine Ebû Müslim'i gönderdi.¹³¹

Bu gelişme sonrasında Abdullah b. Ali, Nusaybin civarlarında Ebû Müslim ile karşı karşıya geldi ve burada 136/754 yılında meydana gelen muharebede yenilgiye uğratıldı. Bu yenilginin ardından amcası Abdullah b. Ali Basra'ya kaçmak zorunda kaldı. Basra'da bir müddet tutuklu olarak kaldığı evde 147/764 yılında hayatını kaybetti. Amcası Abdullah b. Ali'nin ayaklanmasını başarılı bir şekilde etkisizleştiren Ebû Müslim'in halk arasında hatırı sayılır bir şekilde güven kazanmasından tedirgin olan Ebû Ca'fer el-Mansûr, Ebu Müslim'in bu şekilde itibar kazanmasının kendisinin liderliğine gölge düşüreceği düşüncesiyle onu etkisiz hale getirmeye karar verdi. Bu karar neticesinde Ebû Müslim'e 137/755 yılında bir suikast yapılarak yaşamına son verildi. Yaşanan bu hadise nedeniyle Horasan'da tehlike arz edecek iç ayaklanmalar baş göstermeye başladı. Bu isyanların ilki bir Mecûsîlerin soyundan olan Sünbâz'ın, bir diğeri de İshak et-Türkî tarafından başlatılan isyanlardır. Ancak devletin etkin mücadelesi sonucunda bu ve bunlar gibi patlak veren bütün ayaklanmalar bastırılarak egemenlik yeniden tesis edildi. Bu dönemde çıkan ayaklanmalar içerisinde halife Mansûr'u en çok yoran Ali evlâdının başlattığı iç karışıklıklardır. Ehli Beyt mensuplarından Muhammed Nefzüzzekiyye, (ö. 145/762) ve kardeşi İbrahim (ö. 145/763) yine bu dönemde ayaklanmış ve ikisi de öldürülmüştür.¹³²

Ebû Ca'fer el-Mansûr, çıkan ayaklanmalardan faydalanarak Endülüs'te kendine has bir yönetim şekli oluşturup yeni bir devlet kurma amacı olan Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm'ı etkisiz hale getirmek istediye de bunda muvaffak olamadı. Daha sonra bu durumun ülke açısından daha fazla sorun teşkil etmemesi için Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm'la sulh anlaşmasına gitti ve kendisini temsilen elçiler göndererek kendisine karşı yapılan ortadan kaldırma girişiminden ötürü kırılan gönlünü kazanmaya çalıştı. Daha sonra Kuzey Afrika bölgesinde 155/772 senesinde Hâricîler ayaklanma yaparak huzursuzluk çıkarınca halife tarafından görevlendirilen Yezîd b. Hâtim el-Mühellebî çıkan ayaklanmaları bertaraf ederek devletin hâkimiyetini yeniden sağladı. Yaşanan hadiselerin ardından 140/758, 147/765, 148/766, 152/769 yılları aralıklarında hac ibadetini yerine getirmek için Mekke'ye giden halife Ebû Ca'fer el-Mansûr yine 158/775 senesinde yine hac ibadetini ifa etme maksadıyla yola çıktı ve ama bu hac yolculuğu esnasında bir takım ciddi sağlık sorunları yaşadı. Halife Ebû Ca'fer el-

¹³¹ Nahide Bozkurt, "Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansikolpedisi (DİA)*, XXVIII (2003), s. 5.

¹³² Nahide Bozkurt, "Mansûr", s. 5.

Mansûr, Bi'ri-Meymûn diye belirtilen bölgede daha da kötülenerek 158/775 yılında hayatını kaybetti. Mezar yerinin hiç kimse tarafından bilinmemesi için 100 adet farklı farklı defin yerleri açıldı. Bu mezar yeri konusunda çalışmalar tamamlandıktan sonra Bi'ri-Meymûn denilen bölgenin yakın civarlarına veya Cennetü'l-Muallâ'da defin işlemi gerçekleştirildi. Kendisinden sonra evladı Muhammed el-Mehdî Abbâsîlerin yeni halifesi oldu.¹³³

Abbâsî Devleti'nin temelleri konusunda başrol oynayan ve devletin en tabii kurucusu konumunda yer alan Ebû Ca'fer el-Mansûr diğer devlet adamlarından farklı olarak çok yönlü bir âlim ve şairdi. Yaşamı boyunca araştırmacı kimliği ile öne çıkan halife Ebû Ca'fer el-Mansûr edip, şair ve âlimleri koruma konusunda titiz davranırdı. Mantiğa, felsefeye, aritmetiğe, geometriye, astronomi, tıp ve tarihe çok ilgili olan halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, aynı zamanda zeki, ileri görüşlü, edep ve ahlakına dikkat eden birisi olarak tanınırdı. Bunların yanında elinin sıkı olması ve maddi birikime önem vermesiyle de bir hayli ünlüdür. Hayatını kaybettiğinde devletin kasasında para olarak 600 milyon dirhem ve 4 milyon dinar vardı. Aile mensuplarına ve millete davranışlarında onları kırmamaya özen gösterir ve ona göre davranırdı. İşçi ve sanatkârların yaptıkları iş karşılığında alacak oldukları maaş hakları konusunda çok titiz olduğundan bu titizliğinden ötürü kendisine '*Ebü'd-Devânîk*' (metelik babası) ve '*Mansûr ed-Devânîkî*' isimleri verilmişti.¹³⁴

Devletin merkez yapısında herhangi bir aksaklık yaşanmaması adına işlerin kontrolünü ve takibini bizzat kendisi yapar, görevlendirmiş olduğu, vergi toplama işine bakan kişilere de haksızlık etmeyerek eşit bir şekilde uygulama yapmalarını söylerdi. Berîd¹³⁵ diye isimlendirilen kuruma ayrı bir ilgi duyar ve bu kurum üzerinde önemle dururdu. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr kendine has yönetim anlayışıyla hareket ederek vezirlerinden hiçbir şekilde etkilenmemiş ve onların himayesi altına kesinlikle girmemiştir. Halife Mansûr'un yönetimde olduğu devirlerde ilmî ve kültürel çalışmalara olabildiğince önem verilmiş, bu dönemde farklı dillerden birçok eser tercüme edilmiştir. O dönemde Yuhannâ b. Bıtrîk, Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî, Abdullah b. Mukaffa gibi şahsiyetler çeşitli eserleri Arapça'ya tercüme etmişlerdir. Hadis, fıkıh, tefsir gibi ilimler kendilerine has olarak bağımsız bir bilim dalı olarak hareket eder konuma ulaşmış, tedvin ve tasnif çalışmaları onun döneminde hız kazanmıştır. Aynı zamanda

¹³³ Nahide Bozkurt, "Mansûr", s. 5.

¹³⁴ Nahide Bozkurt, "Mansûr", s. 6.

¹³⁵ Berîd, İslâm devletlerinde istihbarat ve posta teşkilâtına verilen addır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. İbrahim Harekât, "Berîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V (11992), s. 498-501.

onun döneminde aklî ve naklî ilimlere önem verilerek bu ilimlerin gelişimi oldukça ilerlemiş ve bu ilimlerde hatırı sayılır derecede âlimler yetiştirilmiştir. Halife imar konusuna da yakın ilgi duymuş ve şehir yapılanmasında Bağdat haricinde Hâşimiyye ve Râfika isimli kentleri de inşa ettirmiştir. Türkler halife Mansûr devri ile biraz olsun İslâm coğrafyasında etkinliklerini göstermeye başlamışlardır. Türk askerleri aynı zamanda Sugûr¹³⁶ ve Avâsım¹³⁷ denilen önemli bölgelerde onun döneminde yer almaya başlamıştır.¹³⁸

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'u tüm yönleriyle incelediğimizde özellikle medeniyetler şehri Bağdat'ı kuran ve Abbâsî Devleti'ne de kendine has özgün yönetimi ile birçok kazanım elde ettiren halife olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.

2.3. Mehdî-Billâh Dönemi

Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan sonra Abbâsî halifesi olan Mehdî-Billâh 126/744 veya 127/745 yılında Hûzistan'ın Îzec beldesinde dünyaya geldi. Kendisi Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un evladıdır. Mehdî-Billâh önce aile mensupları ile birlikte Humeyme'ye, ardından Abbâsî ihtilalinden hemen sonra da Kûfe'ye gitmiş ve çocuk yaşlarından itibaren babasının bizzat ilgilenmesi ile gençlik dönemine kadar yetişmesine azami özen gösterilmiştir. Mehdî-Billâh o dönemde babası Ebû Ca'fer el-Mansûr'un talimatıyla Horasan valiliği görevinden alınan ve bu görevden alınmayı hazmedemeyerek iç kargaşa çıkaran Abdülcebbâr el-Ezdî'nin yerine 141/758 yılında bölgeye gönderildi. Nîşâbur'da Hâzim b. Huzeyme'yi çıkardığı ayaklanmayı susturmak amacıyla genç yaşta görev verilen Mehdî-Billâh, orada kaldığı esnada Abdülcebbâr el-Ezdî, Merverrûz denilen kasabaya yakın bir yerde tutuklandı. Yaşanan bu hadise sonrasında Mehdî-Billâh htarafından Bağdat'a yollanan Abdülcebbâr, halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un verdiği talimat gereği öldürüldü. Mehdî-Billâh bir süre sonra da Taberistan'ı almak için görevlendirildi. Hâzim b. Huzeyme ve Ömer b. Âlâ gibi önemli kumandanların yardımlarıyla ile Taberistan'ı 141/758 yılında devletin hâkimiyeti altına alan Mehdî-Billâh 144/761 senesinde de kısa bir zaman içinde Irak'ta bulundu. Burada amcası Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ın kızı Reyta ile bir evlilik yaptı. Ertesi sene Ali ailesinden Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye katkı sunmak amaçlı ayaklanma çıkartan

¹³⁶ Sugûr, İslâm devletlerinin gayri müslim devletlerle sınır teşkil eden müstahkem şehir ve kalelerin bulunduğu uç bölgelerine verilen addır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Casim Avcı, "Sugûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII (2009), s. 473-474.

¹³⁷ Avasım, İslâm devletleriyle Bizans İmparatorluğu arasındaki müstahkem sınır bölgelerine verilen addır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Avasım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IV (1991), s. 111-112.

¹³⁸ Nahide Bozkurt, "Mansur", s. 5-6.

kardeşi İbrâhim b. Abdullah'ın askeri birliğine babasının talebi nedeniyle Hâzim b. Huzeymenin komutanlığını üstlendiği askeri birliği Rey'den Ahvaz'a doğru nakletti. 151/768 yılına dek toplam on sene Horasan'da kalan Mehdî, bu zaman zarfında zaman zaman Rey bölgesinde de bulundu.¹³⁹

Bu süreler içerisinde muharebelere bizzat katılmak yerine bölge ile başşehir arasındaki iletişimin devam etmesini sağlamaya çalıştı. Horasan'dan tekrar geri dönünce aile erkânları ve kendisine yakın olanlarla beraber Bağdat'ın doğu kısmında şahsı için yapılmaya başlanan Rusâfe'ye yerleşti. Babası, kardeşi Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın hemen ardından hilafet makamına geçmesi için veliaht olarak duyurduğu yeğeni Îsâ b. Mûsâ'nın yerine oğlu Mehdî'yi geçirmek istiyordu. Îsâ b. Mûsâ, 147/764 yılında Mansûr'un ve Horasan kuvvetlerinin yaptığı baskı sonucu veliahtlık sırasını Mehdî'ye bırakmak mecburiyetinde kaldı. Daha sonra 151/768 yılında Mehdî için veliahtlık biatı tekrarlandı. Babası tarafından 153/770 yılında da hac emirliğiyle görevlendirilen Mehdî 155/772 yılında babasının talebi sonucunda Fırat nehrinin doğu yakasında Rakka'ya yakın yerlerde Râfika kentini inşa etti. O dönemde babası hac ziyaretine giderken 158/775 yılında vefat ettiği Mehdî hiçbir karşıt görüşle karşılaşmadan Bağdat'ta hilafet makamına çıktı.¹⁴⁰

Mehdî, hilafet makamına geçtikten sonra ilk olarak eşi Hayzürân ve yakınları, aynı zamanda Horasanlı kuvvetlerin talebine istinaden Îsâ b. Mûsâ'nın yerine oğlu Mûsâ'yı ve hemen akabinde de diğer oğlu Hârûn'u hilafet makamına geçirmek hiç de kolay olmadı. Halifenin saraya davetine icabet etmeyen Îsâ b. Mûsâ, 159/776 yılında merkezden yollanan güçlerle Kûfe'den saraya getirilerek veliahtlıktan vazgeçme noktasında baskı yapıldı. Muharrem 160/776 senesinde Mûsâ el-Hâdî¹⁴¹ veliahtlıktan kendi isteğiyle vazgeçerek Rusâfe Camii'nde biat etmek zorunda kaldı. Kendisine büyük miktarda paralar (10 milyon dirhem) verildi. Mehdî, 166/782-83 yılında oğlu Mûsâ'nın hemen ardından bir diğer oğlu Hârûn'un hilafeti için halktan biat aldı ve ona Reşîd ismini verdi. Babası döneminden varlıklı bir hazine, kuvvetli bir yönetim ve halkın huzur ve refahı sağlanmış bir devlet devralan Mehdî, yönetime geçtiğinde öldürme, gasp ve isyan nedeniyle hapse atılanlar haricinde babasının zamanında tutuklanarak içeri atılanları tahliye ettiği ifade edilmektedir. Dinî desenlere babası ve

¹³⁹ Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII (2003), s. 377-378.

¹⁴⁰ Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billâh", s. 377-378.

¹⁴¹ Mûsâ el-Hâdî, 775-785 yılları arasında Abbâsî halifesi olan Mehdî-Billâh'ın küçük oğludur. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Naide Bozkurt, "Mûsâ el-Hâdî-İlelhak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XV (1997), s. 16-17. ✓

amcasının verdiği değerden kat kat fazla değer verdi. Devlet idaresinde uygulamış olduğu bu politikayla Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin kendisi için "Mehdî" ismini vermesi ve bu ismi kullanması bu yönden önem arz etmektedir. Siyasi olarak yetenekli olmasının yanında uzun bir müddet orada yaşamış olması münasebetiyle Horasan güçleriyle ahablık ilişkilerini iyi yöneten, efradı olduğu Abbâsîlerle ve ülke idaresinde ağırlığı olan kadrolarla arası son derece iyi olan Mehdî-Billâh, babasının yönetim politikasını hiç değiştirmeden devam ettirdi. Mehdî-Billâh yönetiminde olduğu süre içerisinde zındıklarla olan mücadelede taviz vermemeye gayret gösterdi. Zındıklarla itham edilen kimseler bir bir sorguya çekildi ve onlara işlemiş oldukları suçlardan ötürü cezalar verildi. Zındıkların çalışmalarını işlevsiz hala getirmek ve tabiri caizse iç karışıklıkları susturmak amacıyla da Dîvânü'z-Zenâdika denilen bir kurum ihdas etti.¹⁴²

Mehdî-Billâh zamanında zındıklıkla itham edilenler arasında devletin merkez yönetiminde görev alanların yakınları da bulunuyordu. Mehdî-Billâh, halife Ebû Ca'fer el-Mansûr devrinde büyük bir tehdit olarak görülen, ölüm ve tutsak edilme gibi farklı şekillerde cezalara çarptırılan Ali evladına ve taraftarlarına soğuk durmayarak onlara karşı biraz daha sıcak yaklaşım sergiledi. Özellikle bu tutumuyla Ali ailesinin ve destekçilerinin kendisine yakın durmasını sağlamaya özen gösterdi. Ülkenin başına geçtiğinde de bir şekilde içerde tutsak olan Ali taraftarlarını tahliye etti. Mehdî-Billâh, Muhammed en-Nefsüzzekiyye ayaklanmansa verilen destekten ötürü babasının yürürlükten kaldırdığı Mekke ve Medine için tanınan farklılıkları da onlara yeniden tesis etti. Halife Mehdî, Hicaz ahalisinin ve Ali evlâdının sıkıntılarına çözüm bulma konusunda her zaman onların yanında oldu.¹⁴³

Babası halifeyken Ali evladının el konulan mallarını onlara tekrardan verdi ve onlara devlet kanalıyla yeni yeni topraklar tahsis etti. Mehdî-Billâh'ın halife olarak göreve gelmesinden bu yana takındığı bu politika Ali evladına ve devlet geleneğine olumlu olarak yansdı. Onun devrinde Ali mensuplarının tehlike arz edecek hiçbir ayaklanması olmadı. Mehdî-Billâh'ın uyguladığı bu politika karşısında sağlamış olduğu bu başarıda, o dönemde veziri olan Ya'küb b. Dâvûd'un yönetim stratejisinin önemli bir payı vardır. Ali evladına sıcak davranan ve Zeydîler'i destekleyen bir soya mensup olan Ya'küb, Mehdî-Billâh'ın halifelğe geçmesiyle tahliye edildi ve Mehdi Billah'ın yakın çalışma arkadaşarından birisi konumuna geldi. Bunun akabinde Ya'küb, 163/780 yılında Ebû Ubeydullah Muâviye b. Ubeydullah'ın ardından da vezirlik makamına layık

¹⁴² Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billâh", s. 378.

¹⁴³ Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billâh", s. 378.

görüldü. Mehdî-Billâh, 160/777 senesinde veziri ile beraber hac ibadetini ifa etmek amacıyla Mekke'de olduğu esnada yanına ziyaret amaçlı gelen Hasan b. İbrâhim'e iyi davrandı ve biraz da ona karşı cömert bir tavır sergileyerek kendisine Hicaz'daki savâfiden bir miktar pay verdi.¹⁴⁴

Kâbe'nin eski örtüsünü kaldırarak oraya yeniden bir örtü aldı. Haremeyn ahalisine de giyecek ve maddi konuda destek oldu. Medine halkından 500 kişilik özel askeri birlik kurdu ve bu birlikleri Bağdat'a getirerek onlara aylık vermeye başladı. Bunun yanı sıra daha da cömert davranarak onlara iktâlar daverdi. Mehdî-Billâh, Haremeyn bölgeleriyle Yemen arasında ilk posta teşkilatı (berîd) ihdas etti. Onun halifeliğinde Bizans üzerine yapılan seferlerde daha itinalı davranıldı ve özel bir çaba gösterildi. Halife Mehdî-Billâh, evladı Hârûnürreşîd'i 163/780 ve 165/781-82 yılları arasında meşhur komutan ve ülke yetkililerinin de yer aldığı askeri birliklerin baş sorumlusu olarak Bizans devleti üzerine sefere yolladı. Hârûnürreşîd'in yaptığı seferler neticesinde çok sayıda kale devletin himayesine geçti. Bu seferler sonucunda İstanbul Boğazı'nın doğu kısmındaki Khalkedon (Kadıköy) sınırlarına dek ulaşıldı. O dönemde küçük yaşlardaki evladı VI. Konstantinos'un yerine Bizans'ı yöneten İrene, senelik 70.000 (veya 90.000) dinar vergi ödeme konusunda baskı yapılarak üç yıl boyunca devam edecek bir sulh anlaşması imzalaması sağlandı. Daha sonra Mehdî-Billâh, 159/776 senesinde Abdülmelik b. Şihâb yönetiminde 9000 kişiden oluşan bir askeri birliği Basra'dan deniz seferiyle Sind'e yolladı. 160/777 yılında Sind'e ulaşan ve Bârbed kentini işgal eden ordu dönüş güzargâhında fırtınaya kapılarak önemli ölçüde zarar gördü. Diğer taraftan da Ahmed b. Esed komutasında Fergana'ya nakledilen askerli birlik, oranın başşehri Kâsân'ı fethetti. Hayatının son günlerinde Mehdî-Billâh, eşi Hayzürân'ın isteği ve Bermekîler'in de bu konuda göstermiş olduğu destekle kendisinden sonra evladı Hârûnürreşîd'i kardeşinin oğlu Mûsâ'dan önce veliaht olarak tayin etmek istediye de bunu gerçekleştirilmeden 22 Muharrem 169/785 tarihinde vefat etti. Mehdî-Billâh'ın vefat nedenleri arasında av yaparken başına gelen bir kaza ya da bir tür zehirlenme gibi çeşitli ma'lûmât bulunmaktadır. Babasının tam tersine cömert kişiliği ile adından sıkça söz ettiren Mehdî-Billâh, bu yönünü israfçı olarak niteleyenleri de pek önemsememiştir.¹⁴⁵

Mehdî-Billâh, devlet organlarının işleyişini, devletin gelir ve giderlerinin nereye harcanıp nerden geldiklerini sorgulamak sebebiyle 162/779 yılında Dîvânü'z-zimâm

¹⁴⁴ Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billâh", s. 378.

¹⁴⁵ Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billâh", s. 379.

adlı kurumu ihdas etmiştir. 168/784-85 yılında da Dîvânü zimâmî'l-ezimme ismiyle yepyeni bir divan kurumu kurarak taşra teşkilatlarındaki zimâm divanlarını ve buranın yönetimini de Dîvânü'z-Zimâm'a bağlamıştır. Halife Mehdî-Billâh zamanında kâtipler ve mevâlîler ülke idaresinde etkin konuma gelmişlerdir. Kâtip olarak görevlendirilenler içerisinde Bermekîler'den Hâlid b. Bermek ile Hârûnürreşîd'e hoca ve kâtip olarak görevlendirilen evladı Yahyâ'nın, mevâlîden de halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hâcibi konumunda olup ve onun vefatı nedeniyle Mehdî-Billâh'ın hilafeti için destek alan Rebî b. Yûnus'un da bu konuda etkisi çok büyük önem arz eder. Halife Mehdî-Billâh, yönetimi devraldığındaki ilk faaliyeti Rusâfe'deki camiye tamamlamak oldu. Onun ardından Mehdî-Billâh, Basra Câminin, Mescid-i Harâm'ın, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'nın alan içi düzenlemelerini yapmış, Irak ile Hicaz arası hac güzergâhındaki yolun bozuk olan kısımlarının onarımına önem vermiş, aynı zamanda da bu yollarda hac ibadetine gelen kişilerin dinlenmeleri ve çeşitli ihtiyaçlarını temin konusunda elinden geldiğince büyük çaba sarfetmiştir. Bizans merkezli seferlere de olabildiğince önem vermiş, dinî konudaki meselelerin çözümüne yönelik sıcak tavırlarından ötürü de o halk arasında sevilen ve saygı duyulan birisi olmuştur.¹⁴⁶

2.4. Mûsâ el-Hâdî Dönemi

Kaynaklardan edinilen bilgiye göre Mûsâ el-Hâdî 147/764 senesinde Rey'de dünyaya geldi. Mehdî-Billâh, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kendi halifeliğinden sonra veliaht olarak uygun gördüğü Îsâ b. Mûsâ'yı veliahtlık hususunda vazgeçirmesi sonucu 160/777 yılında oğlu Mûsâ'yı yerine veliaht olarak açıkladı. Bu gelişme üzerine Mûsâel-Hâdî, daha çocukluk çağlarında halifelik için ders almaya başladı. Mehdî-Billâh aynı yıl hac ibadetini yerine getirmek için Bağdat'tan ayrıldığında yönetimi Mûsâ'ya verdi. Sonraki sene de hac ile alakalı yapılacak tüm uygulamalar nedeniyle bizzat Mûsâ'ya görev verildi. 163/780 yılında Mehdî-Billâh, diğer oğlu Hârûn ile Bizanslılar'a karşı muharebe yapmak üzere başşehirden ayrılmak zorunda kalınca ülke yönetimini bir kez daha Mûsâ'ya verdi. 166/782-83 senesinde, Mûsâ'dan hemen sonra da halifelik görevini üstlenmesi için Hârûn'u veliaht olarak ilan etti. Bir yıl kadar sonra Mûsâ ordunun başında Taberistan'a gönderildi. Mûsâ'nın Cürcân bölgesinde olduğu esnada Mehdî-Billâh onun görevini sonlandırarak Hârûn'u veliaht yapmak istedi. Bu olay üzerine Mûsâ'ya bir aracı yollayarak yanına gelmesi talimatını ilettiyse de Mûsâ bunu kabul etmedi. Daha sonra Mehdî kendinde olan haklarını Hârûn'a vermesi için Mûsâ'yı

¹⁴⁶ Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billâh", s. 379.

baskı altına aldı ve Cürcân'a gitmek üzere Hârûn ile beraber yola koyuldu. Fakat yolculuk sırasında rahatsızlanarak 169/785 yılında hayatını kaybetti. Mehdî-Billâh'ın hayatını kaybettiği gün Mûsâ el-Hâdî'nin (Hâdî-İlelhak)¹⁴⁷ ismiyle halifeliği açıklandı. Hârûn, Mehdî'nin vefat ettiğini ve Mûsâ el-Hâdî'nin halifeliğinin kabul edildiğini ülkenin her yerine ulaştırmıştı. Aynı zamanda Nusayr el-Vasîf'i hilâfet mührü, asâ ve bürde ile birlikte Cürcân'daki Mûsâ'ya göndererek ona babası Mehdî'nin vefat ettiğini ve kendisinin halifeliğinin kabul edildiğini söyledi. Bu haber neticesinde Mûsâ hemen Bağdat'a gelerek Rebî' b. Yûnus'u kendisine vezir olarak görevlendirdi.¹⁴⁸

Hâdînin başa geçtikten sonra karşılaştığı en önemli hadise, Ali ailesinden Hüseyin b. Ali'nin Medine'de çıkardığı ayaklanmadır. Hz. Hasan'ın torunlarından Hüseyin b. Ali, Abbâsîler'in Medine âmili Ömer b. Abdülazîz b. Abdullah ile Ali efratlarından bazıları arasında meydana gelen ihtilâfın sorumlusu olarak görülüp kendisine ceza verilmek istenince Hüseyin b. Ali bunu kabul etmedi ve Mescid-i Nebevî'de bulunan halktan biat aldı. Bir müddet sonra da hac ziyareti sebebiyle Mekke'de bulunan bir grup insanı kendi safına dâhil etmek için Mekke'ye doğru yola çıktı. Bu gelişme nedeniyle Mûsâ el-Hâdî hac için Mekke'ye gelen Abbâsîlerin hatırı sayılır kişileriyle birlikte kendisinin sorumluluğundaki tüm askeri gücü harekete geçirerek onların üzerine yürümeleri talimatını verdi.¹⁴⁹

Bunun sonucunda Mekke civarlarındaki Fah denilen yerde 169/786 yılında meydana gelen muhaberede Hüseyin yenilgiye uğradı ve kendisini destekleyen birçok kişiyle birlikte öldürüldü. Meydana gelen bu muharebeden bir şekilde sağ çıkan Hüseyin'in dayısı İdrîs b. Abdullah da Mağrib bölgesine kaçarak orada İdrîsîler hânedanını kurdu. Şiîler, yaşanan bu olayın Kerbelâ hadisesinden sonra en acı veren bir durum olduğunu ifade ederler. Bu ayaklanmanın etkisiz hale getirilmesinden itibaren Ali evladına baskılar had safhaya çıkarıldı. Baskılar neticesinde korkuya kapılıp saklananların ikamet ettikleri yerler kullanılamaz hale getirildi. Onlara ait her türlü eşyalara el konuldu. Kûfe'de bulunan Ali ailesinin mensuları ve destekçileri her zaman denetim altında tutulmaya çalışıldı. Mûsâ el-Hâdî döneminde Mısır ve Irak'ta baş gösteren diğer ayaklanmalar da etkisiz hale getirildi. Mûsâ el-Hâdî bu ayaklanmaların haricinde zındıklarla da çok çetin bir mücadele başlattı. Mûsâ el-Hâdî, yönetimde

¹⁴⁷ Mûsâ el-Hâdî-İlelhak, Mehdî-Billâh'ın vefat ettiği gün halife ilan edilirken Mûsâ el-Hâdî'ye takılan lakaptır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Nahide Bozkurt, "Mûsâ el-Hadi İlelhak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII (1995), s. 16.

¹⁴⁸ Nahide Bozkurt, "Mûsâ el-Hadi İlelhak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII (1995), s. 16.

¹⁴⁹ Nahide Bozkurt, "Mûsâ el-Hadi İlelhak", s. 16.

kaldığı kısa süre içerisinde zındıkları sürekli denetim altında tutmuş ve en ufak bir hatalarında da onlara hak ettikleri cezayı vermiştir. Bu hadiseler yaşanırken Bizans kuvvetleri 169/785-86 yılında sahilde bulunan Hades Kalesi'ne taarruzda bulunmuşlardır. Öncesinde Bizanslılar tarafından tahrip edilen Hades kalesi müslümanlarca tekrardan yapılmıştı. Bizans taarruzuna karşı koyamayan komutan kaleyi bırakarak kaçmak zorunda kaldı. Diğer taraftan da Abbâsîlere mensup kuvvetler yaz seferlerini ara vermeden yapmaya devam ediyolardı. Me'yûf b. Yahyâ komutasındaki askerler, Derbürrâhib'i geçmiş ve Üşne'ye kadar seferi ilerletmişlerdi. Hâdî döneminin önemli hadiselerinden biri de el-Cezîre'de patlak veren Hâricî ayaklanması olmuştur. Hâricîlerin başı Hamza b. Mâlik el-Huzâî, Musul civarlarında meydana gelen çarpışmada Abbâsîleri yendiyse de bir müddet sonra yakalandı ve yaşamına son verildi. Diğer bir ayaklanma da Mısır bölgesinde cereyan eden Dihye b. Mus'ab tarafından çıkarılan bir isyandı. Bu ayaklanma Mûsâ el-Hâdî devrinde de sürdü. Âsiler, Vali Assâme b. Amr'a ait orduyu yenilgiye uğratarak yukarı Mısır'ı yağmaladılar. Bu ayaklamanın çıktığı zamanda Mısır'ın Valisi olarak yeni göreve başlayan Fazl b. Sâlih ayaklanmayı bastırmak için Suriye bölgesinden askeri konuda destek istedi. Fazl b. Sâlih askeri birliğin gelmesi ile yaşanan bu iç karışıklığı bir nebze de olsa bastırarak etkisiz hale getirmeye çalıştı. Daha sonra yakalanarak tutuklanan ayaklanmanın baş sorumlusu Dihye, hemen ardından Fustat'a doğru götürüldü ve Cemâziyelâhîr 169/785 yılında da öldürüldü. Halife Mûsâ el-Hâdî, zamanında Hârûn'u veliahtlıktan azlederek evladı Ca'fer'i kendisinden sonra halife olarak ilan etmek istedi. Fakat Hârûn bu isteğini reddetti. Bunun üzerine Hârûn tutuklatılarak hapsedtirildi. Bu olayın ardından çok geçmeden 170/786 yılında halife Mûsâ el-Hâdî Îsâbâd'da vefat etti ve cenazesinin tüm defîn işlemleri de yine Îsâbâd'da yapıldı. Kimi tarihçiler Mûsâ el-Hâdî'yi, annesi Hayzürân'ın ortadan kaldırttığını, kimileri de Îsâbâd'da hastalanarak vefat ettiğini ifade etmektedir. Ancak tarihçiler tarafından öldürüldüğüne dair görüşlerin daha çok kabul gördüğü ifade edilmektedir.¹⁵⁰

Mehdî-Billâh'ın eşi Hayzürân, Mehdî-Billâh'ın halifelîği döneminde her sözünü dinlettiren bir kişiliğe sahipti. Oğlu Mûsâ el-Hâdî'nin hilafet geçmesiyle nüfuz ve hâkimiyetinin daha da güçleneceğini tahmin ediyordu. Ancak Mûsâ el-Hâdî, annesi Hayzürân'ın taleplerine olumlu cevap veremediği gibi tahakkümünden bir an önce yakasını kurtarma yolunda onu zehirletmeye bile kalkışmıştır. Hayzürân da o dönemde

¹⁵⁰ Nahide Bozkurt, "Mûsâ el-Hadi İlelhak", s. 16.

şahsına itaatkâr ve hizmetkâr gibi görülen Hârûn'u devletin başına geçirmek için hastalığını fırsat bilerek Mûsâ el-Hâdî'yi câriyeleriyle zehirletmeye veya boğdurmaya çalışmıştır. Kaynaklar Mûsâ el-Hâdî'nin âdil, cesur, azimli, ancak sert mizaçlı, içki ve eğlenceye düşkün, şairlere karşı cömert, ancak zaman zaman da çok cimri olduğunu da ifade ederler. Komutanlarından Herseme b. A'yen, hiçbir ayırım yapmadan tüm hânedan düşmanlarının ortadan kaldırılması için Mûsâ el-Hâdî'nin talimat verdiğini ve Mûsâ el-Hâdî'nin her zaman insanları ölümle cezalandırmaya yatkın bir kişilik yapısı olduğunu belirtmiştir.¹⁵¹

2.5. Hârûnürreşîd Dönemi

Hârûnürreşîd yaygın görüşe göre Muharrem 149/766 ya da 145/763 yılında Rey'de¹⁵² doğdu. Küçük yaştan itibaren sarayda iyi bir eğitim görerek büyüdü. Hocalarından on dört yaşına kadar düzenli bir şekilde ders alan Hârûnürreşîd, daha sonra ilerleyen zamanlarda da ilimden hiçbir zaman kopmadı. Hârûnürreşîd, gençlik yıllarında 163/779-80 ve 165/781-82 yılları arasında Bizansa yönelik tertiplenen seferlerde Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî¹⁵³ ve Abdülmelik b. Sâlih gibi önemli komutan ve devlet büyüklerinin de olduğu askeri birliği komuta etti. Yapılan bu seferlerin neticesinde Semâlû ve Dülûğü içine alan çeşitli kaleler alındı ve İstanbul Boğazı'nın doğu kısmındaki Khalkedon'a (Kadıköy) sınırlarına kadar ilerlenmiş ve bunun sonucunda Bizanslılar devlete her sene 90.000 dinar vergi şartını kabul ederek sulh olmak mecburiyetinde kalmışlardır. Genç yaşta yaptığı hamlelerle herkesin beğenisini üzerinde toplayan Hârûn'a 166/782-83 yılında babası "Reşîd" ismini vererek kardeşi Mûsâ el-Hâdî'nin ardından halifelğe Hârûn'un halife olmasını açıkça ilan etmiştir. Fakat Mehdî-Billâh, oğlu Hârûn'u halife olarak görme arzusunu gerçekleştiremeden 169/785 senesinde vefat etti.¹⁵⁴

785 yılında Mehdî-Billâh vefat edince yönetimi devralan oğlu Mûsâ el-Hâdî de kısa bir zaman sonra hayatını kaybedince, hilafet makamına kardeşi Hârûnürreşîd geçti. Hârûnürreşîd, babası döneminde müslümanlarla Bizanslılar arasında yer alan hudut bölgelerine düzenlenen seferlerde bizzat yer almış ve İstanbul sınırlarına kadar varmıştı.

¹⁵¹ Nahide Bozkurt, "Mûsâ el-Hadi İlelhak", s. 16-17.

¹⁵² Rey, Tahran'ın 7-8 km. güney-güneydoğusunda Elburz dağlarının kuzeyindeki ovaya doğru uzanan küçük bir çıkıntı üzerinde kurulmuştur. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV (2008), s. 40.

¹⁵³ Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî, Abbâsî bürokrasisinde Bermekî ailesinin ilk temsilcisi olan Hâlid b. Bermekî'nin oğludur. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Saim Yılmaz, "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, LXIII (2013), s. 251.

¹⁵⁴ Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVII (1997), s. 258.

Yapılan seferlerde bu bölgelerin sorunlarını yerinde incelemiş, yönetimde olduğu süre içerisinde de Bizans tehlikesine istinaden bir savunma mekanizması kurmaya ve burada yer alan kentleri de yeniden inşa etmeye yönelik bir takım kararlar almıştı. Hârûnürreşîd, babasının yeniden inşa edilmesini arzuladığı ancak vefat etmesiyle yapımına başlanılamayan Tarsus'u da tekrardan imar etmede karar kılmıştı. Halife ilk olarak 786 yılında Bizans sınırlarındaki kentleri alarak bu kentleri Avâsım isimli bir bölgede bir araya getirerek işe koyuldu. Avâsım¹⁵⁵ diye isimlendirdiği yerin merkez konumu olarak da Tarsus'u belirlemiş ve bu bölgenin yeniden inşasına başlanması konusunda talimat vermişti. Yaşanan bu gelişmelerin ardından Bizans Devleti'nin muharebeler nedeniyle zarar gören Tarsus'u yeniden inşa etmeyi planladığını, kalesini eskisinden daha güçlü durumuna getirmek istediği ve kalenin içerisine askerleri yerleştirme için harekete geçtiği duyulmuştu. Bu duyum üzerine Hârûnürreşîd, hızlı bir şekilde 787 yılının yaz mevsiminde Herseme b. A'yen¹⁵⁶ kumandasında askeri kuvveti Bizanslılara yollamış ve bu komutandan aynı zamanda Tarsus'u da tekrardan inşa etmesini talep etmişti. Herseme de bu inşa işinin tamamlaması için Ferec b. Süleym el-Hâdim'e görev vermişti. Ferec de bu bölgeye inşa sürecinin daha hızlı ve donanımlı olması için alanında yetkin kişilerden kalabalık bir grubu Tarsus'a getirdi. 789-790 yılları arasında Abdülmelik b. Salih isimli kumandan, Tarsus'a yönetici olarak Yezid b. Mahlel el-Fezari'yi görevlendirdi. Fakat bölgedeki Horasanlılar onu reddedince onun yerine Ebü'l-Fevâris'i vekalaten yönetici olarak görevlendirerek o bölgeden hemen ayrılmıştı. Abdülmelik b. Salih de görevlendirmiş olduğu bu yeni vali'yi azletmeyerek yerinde bırakmış ve göreve devam etmesini sağlamıştı.¹⁵⁷

Bu gelişmeler üzerine Theophanes, Bizans İmparatorunun 791 yılının Eylül ayında Arapların üzerine bir sefer tertiplendiğini belirtmiştir. Amirrion'dan ilerleyerek yola koyulan İmparator Ekim 791 yılında Tarsus sınırlarına kadar varmıştır. Fakat bu seferden hiçbir şey elde edemedi geri gelmiştir. Daha sonra seferlere devam eden halife Hârûnürreşîd, 797 yılında askeri birliğinin komutasında Anadolu'ya Kilikya sınırlarından girerek Safsaf kalesini almayı başardı. Halifenin Anadolu'ya yolladığı Abdülmelik b. Salih de Niğde ve Aksaray (Matmure ve Melendiz) bölgelerini ele

¹⁵⁵ Avâsım, İslâm devletleriyle Bizans İmparatorluğu arasındaki müstahkem sınır bölgelerine verilen addır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Osman Gazi Özgüdenli, "Avâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* IV, (1991), s. 111.

¹⁵⁶ Herseme b. A'yen, Abbâsiler'in önde gelen kumandan ve valilerindendir. Hakkında daha geniş bilgi için bk. "Herseme b. A'yen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVII (1998), s. 239.

¹⁵⁷ İlyas Gökhan, "Harun Reşid Ve Oğulları Döneminde Tarsus (786-842)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X/2 (2013), s. 200-201.

geçirdi. Yine aynı sene içerisinde Bizans ile Müslümanlar arasında Tarsus muhîtinde bölgesinde bulunan Lamis isimli yerde fidye karşılığında karşılıklı esir takası uygulandı. Yapılan bu takas esnasında Bizanslıların elinde tutsak olarak tutulan 3.700 kişi kurtarıldı. Bu esir takası esnasında Tarsus'un Sugûr yönetiminde bulunan önemli kişiler ve sınır bölgesinde yer alan birçok âlimler ve o bölgenin önemli insanları da orada bulundular. Bu takas Abbâsîler ile Bizanslılar arasında tarihte ilk defa uygulanmıştı. Yapılan bu esir takasından sonra Abbâsîler ile Bizanslıların devlet ilişkileri sessiz bir şekilde sürdü. 802 yılında Bizans İmparatoriçesi İrene'den sonra yönetime geçen Nikeforos, Abbâsîlere ödemiş olduğu vergiden vazgeçtiği gibi önceki dönemlerde Bizanslıların ödemiş olduğu vergi parasını da kendilerine geri vermelerini talep etti. İmparatorun bu talebine karşı hiddetlenen Hârûnürreşîd, ona küçük düşürücü bir mektup gönderdiği gibi oğlu Kasım'ı da 803 yılında Bizans'a sefere yolladı. Kasım, yapılan bu seferde Küre denilen bölgeyi kuşattı. Daha sonra Hârûnürreşîd, 804 yılında askeri birliğinin komutasına geçerek Tarsus üstünden Ereğli'ye varıncaya dek ilerledi. Bu ilerleme esnasında ordu kumandanları Bizanslılara ait kaleleri bir bir işgal ettiler. Bu olay üzerine neye uğradığı şaşırان İmparator barış anlaşması yapmak zorunda kalarak haraç vermeyi kabul ederek daha önceki yıllarda yapılan anlaşmayı da yenilemek zorunda kalmıştı.¹⁵⁸

İslâm kuvvetlerinin Tarsus'tan gitmesinden itibaren İmparator, anlaşma maddelerini kabul etmediğini söyleyerek Abbâsîlerin hâkimiyetindeki Tarsus'a saldırdı. Bizans kuvvetleri Tarsus ve Ayn-ı Zerbe'yi ele geçierek Misis'i muhasara etti. Bu saldırı ve muhasara sonrası karşı direnişe geçen Abbâsî ordusu üstün bir mücadele sergileyerek Bizans ordusunu yenmeyi başarmış ve çok sayıda Bizans askerini de tutuklamışlardır. Misis'te kazanılan bu zaferden sonra Bizanslılar geri çekilmiş ve Tarsus şehri tekrardan Müslümanların olmuştur. Müslümanlarla Hristiyanlar arasında cereyan eden muhaberelede Bizans İmparatoru Nikefor belirli yerlerinden yara almıştı. Theophanes, 806 yılında Hârûnürreşîd'in topladığı 300 bin kuvvetle Anadolu'ya sefer düzenlediğini ifade etmektedir. Fakat bunun aksine Taberi de ordunun 135 bin civarında olduğunu belirtmektedir. Halife, Tyana'yı (Ulukışla) kuşatıp aldıktan sonra buraya bir camii yaptırmıştır. Bu bölgeden fetih hareketlerine devam eden halife Hârûnürreşîd birçok şehir ve kasaba gibi yerleri ele geçirmiştir. Başka bir askeri kuvveti de Ankara civarlarına kadar yollayan halife Hârûnürreşîd, oralarda da devlet adına önemli

¹⁵⁸ İlyas Gökhan, "Harun Reşid ve Oğulları Döneminde Tarsus (786-842)", s. 201.

incelemeler yaptırmış ve bu incelemelerin tamamlanmasının ardından da kuvvetlerini geri çekmiştir. Müslümanların kazandığı bu başarılar nedeniyle imparator Nikeforos, Balkanlarda Bizans'ın geleceğinin tehlikeye gireceği düşüncesi hasebiyle Abbâsîlerle barış yapmak istediğini iletmış ve halife Hârûnrreşîd de bu anlaşma teklifine olumlu yaklaştığı belirtilmektedir. Yapılan anlaşma gereği imparator Abbasilere 30 bin dinar senelik vergi vermeyi ve bunlardan ayrı olarak da Bizanslıların Hârûnrreşîd kendi için üç ve evladı için de her sene üç dinar cizye vergisi ödemeyi de kabul ettiği ifade edilmektedir.¹⁵⁹

187/803 yılına gelindiğinde Hârûnrreşîd ile Bermekîler arasında bazı problemler oluştu. Bermekîlerden Ca'fer'in yaşamına verilirken Yahyâ ile Fazlise tutsak edildi. Lakin Hârûnrreşîd, bu hadiseyi izleyen yönetim sürecinin son dönemlerinde onların olmamasının eksikliğini daima yaşamış, hatta Yahyâ el-Bermekî'den içerde tutukulu olarak kaldığı günlerde fikir aldığı belirtilmiştir. Yaşanan bu kargaşa dönemi içerisinde Horasan'da az da olsa iç ayaklanmalar vuku buldu. Buraya yönetici konumunda görevlendirilen Alî b. Îsâ b. Mâhân, baskı sistemine dayalı bir yönetim oluşturdu ve orada bulunan insanlara kötü davrandı. Bunun üzerine şehrin valisi hakkında da şikâyetler dile getirilince Hârûnrreşîd onu uyarmak ve yola getirmek için bizzat kendisi Rey'e kadar gitmeye karar verdi. Fakat edinilen bilgiye göre Alî b. Îsâ b. Mâhân yanına kadar gelen başta halife Hârûnrreşîd olmak üzere tüm yetkililere değerli armağanlar verdi ve nihayetinde vali görevinde kaldı. Ardından Vali Alî b. Îsâ b. Mâhân orada bulunan halka yine zulmetmeye devam etti. Alî b. Îsâ b. Mâhân'ın yönetimde olduğu esnada orada vuku bulan önemli bir hadisede Râfî' b. Leys'in çıkardığı ayaklanmaydı. Ayaklanmanın çok tehlike arz eden bir duruma gelmesi nedeniyle halife iki evladı olan Me'mûn ve Sâlih'i yanına alıp sefere çıktı ve Tûs bölgesine varınca rahatsızlandı. Halife rahatsızlandığı yerde 193/809 yılında vefat edince buraya defnedildi. Hârûnrreşîd, halife olarak göreve başladığında ülkenin idari yapısında yenilikler yapmış ve yeni kurumlar ihdas etmiştir. Dîvân-ı Harb'in yönetiminde Dîvân-ı Arz oluşturulmuş, oluşturulan bu kurum askerî uzmanları ve askeri birlikleri zaman gözetmeksizin bir müfettiş gibi denetleyerek her zaman taaruruza hazır hale gelmelerini amaçlamıştır. Halife Hârûnrreşîd devrinde göreve başlayan şehir yöneticileri de üstün ayrıcalıklara sahipti ama bunun yanında görev sınırlılıkları olan yöneticiler de vardı. Halife bölge yöneticileri olan valilerin yanına,

¹⁵⁹ İlyas Gökhan, "Harun Reşid ve Oğulları Döneminde Tarsus (786-842)", s. 201-202.

birçok idari ve mali konuda işlemleri dizayn etmekle sorumlu âmiller görevlendirdi. Vali, bizzat halife tarafından valilere yardımcı olmakla görevlendirdiği bu âmilleri görevden alma yetkisine sahip değildi.¹⁶⁰

Hârûnürreşîd göreve geldiği zamanlarda Abbâsîlerin hâkimiyetinde *Kûfe*, *Sevâd*¹⁶¹, *Basra* (*Dicle*, *Bahreyn* ve *Uman dâhil*), *Hicaz* (*Yemâme dâhil*), *Yemen*, *Ahvaz*¹⁶² (*Hûzistan* ve *Sicistan dâhil*), *Fars*, *Horasan*, *Musul*, *el-Cezîre*, *İrmîniye*, *Azerbaycan*, *Suriye*, *Filistin*, *Mısır* (*Afrika*) ve *Sind* bölgeleri yer alıyordu. Hârûnürreşîd Cündikınnesrîn'i de Avâsım ismiyle bağımsız bir bölge konumuna getirmiş, bir müddet sonra da Kuzey Afrika denilen bölgeyi Mısır'dan tek taraflı olarak ayırmış ve Sıkılliye'yi (Sicilya) Afrika'nın yönetimine entegre etmişti. Akdeniz'in kıyısındaki birçok bölgede güçlü haberleşme kurumunun ihdas edilmesi de yine bu dönemde gerçekleşmişti. Aynı zamanda Abbâsîlerin ve Türklerin aralarındaki sıcak diyalogları da halife Hârûnürreşîd devrinde olduğu ifade edilmektedir. İbn Abdürabbih'den alınan bilgiye Hârûnürreşîd'in saray korumalarının az da olsa bir kısmı Türk olan birliklerden oluşuyordu. *Dîvânü'z-zimâm*, *Dîvânü'r-resâil*, *Dîvânü'l-harâc*, *Dîvânü't-tirâz*, *Dîvânü'l-cünd*, *Dîvânü'l-berîd*, *Dîvân-ı Mezâlim* ve *Dîvânü'ş-şurta* denilen teşkilatlar o dönem ülkenin çok önemli kurumlarıydı. Aynı zamanda gayri müslim halkın çıkarlarını muhafaza etmekle sorumlu bir mekanızma da vardı ve bu mekanızmanın baş yöneticisi 'cehbez' adıyla anılıyordu. Bunlara ilaveten devlet idaresine kâdılkudâtlık kurumunu ilk defa kazandıran halife Hârûnürreşîd'dir. Halife Hârûnürreşîd, bu kurumda Ebû Yûsuf'u da ilk kâdılkudât olarak görevlendirmiş ve bir zaman sonra da sırasıyla bu görevi Ebü'l-Bahterî Vehb b. Vehb ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî yerine getirmişti. Hârûnürreşîd döneminde Bağdat şehrinin nüfusu 1 milyonu aşmış, bölgedeki Dicle nehrinin her iki tarafında halifeye ve Bermekîler'e ait çok sayıda saray ve köşkler inşa edilmişti. Hârûnürreşîd döneminde çok sayıda kale ve şehir inşa edildi. Hanımı Zübeyde'nin ismi ile kurulan Kûfe ile Mekke arasında inşa edilen kervan yolu ve konaklama merkezleri de bu dönemin önemli inşa çalışmalarındandır. Abbâsî Devleti'nin en dikkat çeken ve bilinen halifesi Hârûnürreşîd'dir. Hârûnürreşîd'in hanımlarından ve görevli olan cariyelerinden çok sayıda çocuğu dünyaya gelmiştir. Bu çocuklarının içerisinde Zübeyde'den doğma Muhammed'i Emîn, Merâcîl isimli

¹⁶⁰ İlyas Gökhan, "Harun Reşid ve Oğulları Döneminde Tarsus (786-842)", s. 260.

¹⁶¹ Sevâd, İslâm tarihinde Aşağı Irak bölgesine verilen addır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa Demirci, "Sevâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XXXVI (2009), s. 575.

¹⁶² Ahvaz, Güneybatı İran'da Hûzistan eyaletinin merkezidir. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa L. Bilge, "Ahvaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), II (1989), s. 192.

câriyeden halifelik görevini üstlendiği akşamında dünyaya gelen Abdullah'ı Me'mûn, Kasr isimli câriyesinden dünyaya gelen Kâsım'ı da Müste'men adlı taktığı isimlerle sağlığında kendisinden sonra halifelik görevini bunların üstleneceğini ilan etmiştir. Bu ilanını da 186/802 yılında ziyaret ettiği hac esnasında, resmi bir yazı ile Kâbe'nin duvar kısmına yapıştırmıştı. Fakat bu çocuklarından Kâsım halifelğe geçmeden vefat etmiş, onun yerine de Mârîde isimli câriyeden dünyaya gelen Ebû İshak Muhammed Mu'tasım geçmiştir.¹⁶³

2.6. Muhammed-Emîn Dönemi

Muhammed-Emîn Şevval 170/787 senesinde Bağdat'ta dünyaya geldi. Annesinin soyu Hâşimilerden olduğu için İranlı bir kadından dünyaya gelen abisi Abdullah devre dışı bırakılarak beş yaşlarında babasının çabaları sonucu Emîn lakabı ile hilafete geçti ve ülkenin merkez yönetim kadrosu ile askerlerden 175/792 yılında biat aldı. Hârûnürreşîd bu olaydan altı sene geçmesinin ardından Rakka denilen yerde büyük evladı Abdullah'ı Me'mûn ismiyle ikinci veliaht olarak ilan etmiş ve yine ordudan biat almıştı. Halife Hârûnürreşîd, 186/802 senesinde hac ibadetini yapmak maksadıyla bulunduğu Mekke'de Kâbe'ye astırdığı ahidnâme ile üç evladının da sırasıyla hilafete geçeceklerini, hatta daha da ileri giderek bölge belirleyerek Irak'ı içine alan tüm batı bölgelerini Emîn'in yönetimine, doğudaki bölgeleri Me'mûn yönetimine ve el-Cezîre, Avâsım ve Sugûr denilen bölgelerin yönetimini de Mü'temene verdiğini, veliaht olan evlatlarının da birbirlerine saygı göstermelerini ve haklarına sahip çıkmalarını belirtmişti. Bölge bölge ayırdığı bu yerleri detüm ülkenin önde gelen merkez yöneticilerin şahitliği huzurunda resmen duyurmuştu. Babası Hârûnürreşîd'in Tûs bölgesinde hayatını kaybetmesinin ardından 193/809 yılında Bağdat'ta şehrin ileri gelenleri tarafından ülkenin başına Emîn'in geçtiği duyuruldu ve abisi Me'mûn'un da içinde bulunduğu halk tarafından halife kabul edildi.¹⁶⁴

Hârûnürreşîd döneminden beri vezirlik görevini yürüten Fazl b. Rebî¹⁶⁵, o sıralarda Râfi' b. Leys tarafından çıkarılan ayaklanmayı bastırmaya çalışıyordu. Ancak bu haberi alır almaz ayaklanma ile ilgilenmeyi bırakarak askeri birliğini yanına alarak Bağdat'a gelmek zorunda kaldı. Bu esnada Me'mûn Merv bölgesindeydi. Emîn hilafete

¹⁶³ Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd, s. 260-261.

¹⁶⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XII (1995), s. 112-113.

¹⁶⁵ Fazl b. Rebî, 87/803 yılında Abbasi halifesi Hârûn Reşîd tarafından sınırlı yetkilerle görevlendirilen vezirdir. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, "Fazl b. Rebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII (1995), s. 274.

geçtikten sonra vezir Fazl b. Rebî'den etkilenecek abisi Me'mûn'un kendisinden sonra hilafete çıkmasını engellemek için bir takım planlar yapmaya çalıştı. Daha sonra 194/810 yılında kardeşi Mü'temen'i devletteki idari yönetiminden alarak onu Bağdat'ta ikamet etmeye mecbur bıraktı. Daha sonra vakit kaybetmeden evladı Mûsâ'yı da Me'mûn'un ardından veliaht ilan ederek, Cuma hutbesinde isminin okunması talimatını verdi. Diğer taraftan da Me'mûn'a askerleriyle beraber Bağdat'ta bulunması talimatını verdi. Fakat kardeşi Me'mûn'un bu talimatı dikkete almayacağını ifade etmesi üzerine halife Emîn'de şahsına yapılan bu itaatsizliği de bahane ederek onunla Mü'temen'i ülke yönetimine veliaht olarak bırakmaktan vazgeçti. 195/810 yılında cereyan eden bu olaylardan sonra artık iki kardeşin halife olma adına birbirleri ile mücadele yapmaktan başka seçenekleri yoktu. Emîn'in ülke idaresinin başında yer alması Abbâsî Devleti'nin özellikle idarî teşkilatında bazı yeni uygulamaların ortaya çıkmasına neden oldu. Abbâsî Devleti'nin kuruluşunun hemen ardından başlayıp Ebû Müslim'in yaşamına son verilmesi ve Bermekîler'in etkisiz hale getirilmesiyle de sekteye uğrayan gayri müslim Arap kesimlerin kendilerini üstün kılma gayretleri Emîn'in yapmış olduğu bu karışıklıklar nedeniyle tekrar filizlendi.¹⁶⁶

Bu gruplar İran'ın görüşlerini benimsemiş ve onların temsilcisi gibi hareket eden Me'mûn'un destekçisi olarak bir araya gelmiş ve Emîn'in savunduğu Arapçı politikaya muhalif olarak tekrardan devletin yönetimini almak için çaba gösteriyorlardı. Halifenin soyunun özellikle aile mensuplarının asil olması Arapların asabiyet düşüncelerini cezbediyordu. Emîn'in hilafete geçişinde aktif rol alan vezir Fazl b. Rebî, İranlı gruplara yönelik girilen bu önemli mücadelede Arapçı milliyetçiliğin önemli kişilerindendi. Fazl b. Rebî, Bermekîler'in egemen olduğu bu devrede yönetime yönelik yapılan bu sinsice planda iyi bir mücadele göstermiş ve bu kesimin etkisiz hale getirilmesinden itibaren de ödüllendirilerek vezirlik görevine getirilmişti. Me'mûn'un yanı başında ise bir süre sonra vezirlik görevi verdiği Fazl b. Sehl¹⁶⁷ yer alıyordu. Aslen Zerdüş soyundan gelen ve 190/806 senesinde İslâmiyeti benimseyen Fazl b. Sehl ile kardeşi Hasan, Bermekîler'in yönetiminde oldukları devirde farklı konumlarda devletin kamu idarelerinde görev almışlardı. Yönetimde olduğu süre içerisinde güzel bir grafik çizen Fazl b. Sehl, Hârûnürreşîd'in sağlığı yerindeyken Emîn hilafete geçip yönetimi ele aldığı anda Me'mûn'a yönelik takınacağı tutumu hesap ederek onun Hârûnürreşîd ile

¹⁶⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", s. 113.

¹⁶⁷ Fazl b. Sehl, Abbâsî Halifesi Me'mûn döneminde vezir olarak görev yapan kişidir. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl b. Sehl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII (1995), s. 275.

beraber Horasan'a gitme konusunda mücadele vermiş ve neticede beraber Horasan'a gidilmiş, bu süreçte de onların yanından hiçbir zaman ayrılmamıştı. Hârûnürreşîd'in vefatından itibaren Me'mûn'un üstündeki etkisi daha da belirgin hale gelen Fazl b. Sehl, ilerleyen zamanlarda ayaklanma çıkaracak hadiselerde bir yönetici gibi etkin mücadele verdi. Bu dönemde iki kardeşin tahta geçme kavgasının ana nedeni de Emîn ve Me'mûn'un devlet idaresinde sözü geçen Fazl b. Rebî' ile Fazl b. Sehl'in öncülük verdikleri Arap ve İranlı grupların birbirleri ile çıkar menfaat ilişkisine dayalı yaptıkları mücadelelerinin sonucudur. Hilafet sahibi Emîn, Me'mûn'un kendisine karşı gösterdiği direnci etkisiz hale getirmek için onun âsi olduğunu duyurdu. Bunun üzerine Emîn, daha önceki dönemlerde Horasan Valiliği görevini yerine getirmiş ve yönetimdeki sert tutumu nedeniyle halkın teveccühünü kazanamamış İbn Mâhân¹⁶⁸ komutasında oluşturulan 40.000 kişiden oluşan askeri birliği Me'mûn'un üstüne yolladı.¹⁶⁹

Bu sırada da Me'mûn kendisinin halife olduğunu 195/811 yılında resmen duyurmuştu. Bu duyurunun ardından Me'mûn İranlı komutan Tâhir b. Hüseyin'in komutasındaki 4000 askerden oluşan birliğe onlara karşı, harekât emri verdi. İbn Mâhân'ın 40.000 askerden oluşan birliği, Rey civarlarında Tâhir'in sayıca az olan ancak tecrübeli olan askeri birliğince etkisiz hale getirildi. İbn Mâhân bu çarpışmada hayatını kaybetti.¹⁷⁰ Tâhir b. Hüseyin, muharebe yılının son günlerinde Emîn'in üzerlerine gönderdiği Abdurrahman b. Cebele el-Ebnâvî komutasındaki askeri birliği de Hemedan'da ikinci defa yenilgiye uğratma başarısını gösterdi. Kazandığı bu başarıların ardından Tâhir b. Hüseyin yaklaşık bir sene sonra 196/811-12 senesinde üzerlerine yollanan üçüncü askeri birliğin Hânekîn bölgesinde herhangi bir taarruzda bulunmadan geri dönmesi sonucunda Me'mûn'un ordusuna direnecek hiçbir kuvvet kalmadı. Bunun sonucunda Emîn son olarak, babası döneminde Bizansla yapılan birçok mücadeleye dâhil olan, aynı zamanda gerek Abbâsîlere gerekse de Emevî ailesi ile akrabalık bağı olan Abdülmelik b. Sâlih b. Ali'yi, Suriye ve el-Cezîre bölgesindeki Arap unsurlarını kendi grubuna çekmek için memur yaptı. Ancak Abdülmelik'i bir türlü yalnız bırakmayan Horasanlılar ile Arap unsurlarının aralarında cereyan eden muhalif olaylar

¹⁶⁸ İbn Mâhân, Abbâsîler döneminde kumandan ve vali olarak görev yapmıştır. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Nahide Bozkurt, "İbn Mâhân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX (1999), s. 164.

¹⁶⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", s. 113.

¹⁷⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", s.113.

ve bunun yanında kendisinin de beklenmedik vefatı gerçekleştirmek istediği bu amacının başarısız olmasına neden oldu.¹⁷¹

Bu arada iki kardeşin hilafet için yaptığı kavga sürerken Emevî halifesi Muâviye'nin ailesinden olduğunu ileri süren Ali b. Abdullah, Suriye bölgesinde ayaklanma çıkardı. Ali b. Abdullah, Dımaşk bölgesi ve civarına işgal girişimi yaparak valiyi oradan göndermeye çalıştı. Emîn çıkan iç karışıklığı bertaraf etmek maksadıyla İbn Mâhân'ın evladı Hüseyin b. Ali ve Abdullah b. Sâlih komutasındaki kuvvetleri Suriye bölgesine gönderdi. Fakat Bağdat'taki merkez yönetimin yaşanan hadiselerden dolayı düzeni bozulunca yolladığı askerleri geri çağırarak mecburiyetinde kaldı. Emîn'in emrindeki komutanları ve askeri birlikleri kendisini samimi bir şekilde desteklemiyorlardı. Bu karışıklıkta Suriyeli kuvvetlerin komutanı Hüseyin b. Ali, Emîn'in halifelik görevine bir şekilde son vererek onu hapse attırdı. İçerde tutuklu olan Emîn, kendisine yakın dostlarının verdiği destekle içerden çıktı ve yeniden Abbâsî Devleti'nin başına geçti. Kendisini hapse attıran Suriyeli kuvvetlerin komutanı Hüseyin b. Ali'de cezalandırılarak yaşamına son verildi. Bu olayın ardından Me'mûn'un Tâhir b. Hüseyin ve Herseme b. A'yen yönetimindeki birlikleri 196/812 yılında Bağdat'a saldırdılar. Bu saldırı sonrasında Bağdat haricinde tüm bölgeler Me'mûn'un hilafetini kabul ettiğini belirtti. Yaklaşık bir sene boyunca süren bu saldırı girişiminde Bağdat, olabildiğince direniş gösterdi ve bölgede bulunan insanlar çok büyük badireler atlattı. Fakat Emîn'in yönetimindeki komutanları ve askeri birliği bu saldırılar karşısında hiçbir varlık gösteremeyince çaresiz bir şekilde halk Me'mûn'un safına dâhil olmaya başladılar. Sonunda Tâhir'in komutasında askerler 198/813 yılında Bağdat'a girmeyi başardılar. Kurtulmak için hiçbir çaresi kalmayan Emîn, babası döneminden kalan ve güven duyduğu bir kumandan olan Herseme b. A'yen'e teslim olacağını söyledi ve bir yazı göndererek kendisinin can güvenliğini sağlama hususunda yardımcı olunmasını istedi. Herseme, Emîn'nin bu talebini kabul etti ve eğer kendisinin canına kıymaya kalkarlarsa Me'mûn'a karşı mücadeleye gireceğine dair güvence verdi. Fakat bu verilen güvencenin duyulması üzerine Tâhir'in verdiği talimatla Emîn tutuklandı ve 198/813 yılında da feci şekilde katledilerek kafası Me'mûn'a yollandı. Vefatının ardından Bağdat'ın batı yakasında Bâbülbâr sınırlarının dışına defnedilen Emîn, bir müddet sonra da Kâzımeyn'de inşa edilen türbeye nakledildi. Emîn'in çocukları üç taneydi ve bunlarında isimleri Abdullah, Mûsâ ve İbrâhim'di. Yöneticilik vasfı olabildiğince zayıf olan

¹⁷¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", s. 113.

Emîn'nin eğlenceyi ve alkolü seven bir kişilik yapısı vardı. Aynı zamanda yaşamının çoğu vaktini yırtıcı hayvanlar ve kuşlarla ilgilenerek harcayan, edebiyatı benimseyen ve ediplerle beraber vakit geçirmekten de zevk alan Emîn, halifelik yıllarında idari anlamda verdiği kararlardan ötürü Abbâsîlere kargaşalarla dolu huzursuz bir dönem yaşatmıştır. Dört sene kadar geçen bu zaman dilimi içerisinde ilim ve sanat dalı konusunda da hiçbir ilerleme olmamıştır.¹⁷²

2.7. Me'mûn Dönemi

Me'mûn 170/786 yılında Bağdat kentine yakın Yâsiriye'de babası Hârûnürreşîd'in halife olduğu gece doğdu.¹⁷³ O dönemde ailesinde desteğini alarak sarayda eğitimine büyük önem verilen Abdullah Me'mûn, hiç şüphesiz tahsilini aksatmadan yapmıştır. Hilâfet dönemlerindeki eğitim aldığı kimselerin dönemin donanımlı, bilgili ve liyakat sahibi âlimler içerisinde seçilmesi, Me'mûn'un aldığı eğitimin hem özel olduğunu hem de kaliteli olduğunu göstermektedir. Eğitim konusunda yapılan bu titiz uygulama Me'mûn'un küçük yaşlardaki aldığı bilgilerin daha güvenilir olmasına zemin hazırlamıştır. Bunların yanı sıra Me'mûn'un küçük yaşlarda iken ilim öğrenmeye duyduğu büyük ilgisi, akl-ı selim davranışı ve üstün zekâsı onu ilerleyen dönemlerde kardeşi Muhammed Emîn'den farklı bir kişilik yapısına büründürmüştür. Böylesine ilim öğrenme konusunda büyük bir azme sahip olması ve kişilik açısından da farklı bir yapısı olması münasebetiyle Me'mûn, babası Hârûnürreşîd'in kendisine karşı ilgisini ve güven duygusunu arttırmış ve bunun neticesinde de oğlu Abdullah Me'mûn'u halifelîğe uygun görerek onu veliaht olarak ilan etmiştir.¹⁷⁴

Hârûnürreşîd, diğer evladı Muhammed el-Emîn'in ardından hilafet için resmen duyurduğu Me'mûn'u Horasan'a ve oradanda Hemedan sınırlarına kadar olan bölgelere en üst yönetici konumunda görevlendirmiştir. 186/802 senesinde çocukları Emîn ve Me'mûn ile beraber hac ibadetini ifa etmeye giden halife Hârûnürreşîd, ilerleyen zamanlarda aralarında herhangi bir anlaşmazlık çıkmasına engel olmak maksadıyla Kâbe'ye kendisine ait resmi vasiyetnameler astırdı. 189/805 yılında rahatsızlığına

¹⁷² Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", s.113.

¹⁷³ Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII (2004), s. 101.

¹⁷⁴ Hasan Hüseyin Güneş, *Halife Me'mûn Dönemi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2009, s. 16-17.

rağmen Horasan'da çıkan ayaklanmaları etkisiz hale getirmek amacıyla çocukları Me'mûn ve Sâlih ile birlikte harekete geçti.¹⁷⁵

Rey bölgesine geldiklerinde kadılar, komutanlar ve ülkenin hatırı sayılır kimselerini bir araya getiren Hârûnürreşîd, Me'mûn'un hilafetini orada bulunanlara bir kez daha duyurdu ve askeri birliğinde olan tüm teçhizatların sahibinin Me'mûn olduğunu ifade etti. Halife Hârûnürreşîd, 24 Mart 809 tarihinde Tûs'ta vefat edince, yerine ilk olarak veliaht tayin edilen Emîn geçti. Me'mûn o sırada Merv'deydi. Hârûnürreşîd'in vefatıyla, yapmış olduğu vasiyet ve Kâbe'de bulunan ahidnâmelerin de geçerliliği de ortadan kalkmış oldu. Bu hadiseler sonucunda Abbâsîlerde Arap unsuları vemevâlî grupları kendi aralarında taht kavgalarına başladı. Daha babasının vefatının haberini alır almaz kardeşinin konumunu zedelemek maksadıyla mücadeleye giren Emîn, babası Hârûnürreşîd, sağken Me'mûn'a devrettiği askeri birliği ve tüm teçhizatları babası dönemindeki veziri Fazl b. Rebî' aracılığı ve desteğiyle tekrardan almayı başardı.¹⁷⁶

Me'mûn yaşanan bu hadiselerden tedirgin olmaya başladı. Fazl b. Rebî', Me'mûn'un bir müddet sonra hilafete geçtiğinde kendisini ortadan kaldıracığını tahmin ederek halife Emîn'i, kardeşi Me'mûn'u halifelik veliahtlığından alması için kışkırtmış ve onun yerine kendi evladı Mûsâ'yı veliaht olarak duyurmasını istemişti. Emîn de kardeşi Me'mûn'dan Mûsâ için hilafetlikten vazgeçmesini veya vakit kaybetmeden Bağdat'a gelmesi gerektiğini ifade etti. Me'mûn yapılan bu teklifi kabul etmeyince Emîn, kardeşi Me'mûn'u 195/810 yılında hilafetlik görevinden aldı. Yaşanan bu hadisenin ardından Me'mûn, İranlı mutedil Şîî halkının teveccühünü kazanmak amacıyla "imam" olarak kendisini tanıtmaya başladı. Emîn, kardeşi Me'mûn'un itibarını düşürmek maksadıyla onu resmen âsi olarak duyurdu. Daha sonra İbn Mâhân komutasında 40.000 askerden oluşan birliği de Me'mûn'un üzerine gönderdi. Fakat İbn Mâhân, Me'mûn'un askeri birliğine karşısında dayanamadı ve yenilgiye uğradı. Bu muhaberenin ardından Emîn'in komutanı İbn Mahan'ın yaşamına son verildi. Emîn bununla da yetinmedi ve Me'mûn'un üzerine kendisine ait tüm askeri birlikleri gönderdi. Fakat bu birlikler de Me'mûn karşısında tutunamadı. Me'mûn'a açıkca destek olan Herseme b. A'yen, Tâhir b. Hüseyin ve Züheyir b. Müseyyeb'in Bağdat'a saldırımları ve şehrin sınırlarına kadar girmeleri sonucunda Emîn ile kardeşi Me'mûn barış yapmak durumunda kaldı. Şehri çok kötü duruma çeviren ve birçok insanın

¹⁷⁵ Nahide Bozkurt, "Me'mûn", s. 101.

¹⁷⁶ Nahide Bozkurt, "Memun", s. 101.

hayatını kaybetmesine neden bu hilafet kavgası 198/813 yılında Emîn'in ortadan kaldırılmasıyla son buldu.¹⁷⁷

Emîn'in ortadan kalkması nedeniyle Me'mûn devletin yönetimini ele aldı. Emîn'e açıktan destek veren Arap sülalesinden olan Fazl b. Rebî' ile Me'mûn'un üstünde söz sahibi olan aslen İran'lı Fazl b. Sehl'in öncülüğünde gelişen bu mücadele gerçek manada Araplar'la İranlılar'ın iktidar hilafet kavgasından ileri gelmekteydi.¹⁷⁸

Me'mûn, iktidarda kaldığı süre içerisinde uyguladığı farklı uygulamalardan ötürü, İslâm coğrafyasında halife olarak adı en fazla anılan devlet yöneticisi oldu. Me'mûn, kendisine yapılan biattan sonra halkın huzuruna çıkarak, ülke genelinde uygulayacağı politikadan bahsetti. Burada açıkladığı hususlarda, bütün kararlarında Rabbinin rızasını gözeteceğini ve bu konuda hiçbir şekilde taviz verilmeyeceğini, hiçbir insana kötü davranmayacağını ve davranılmayacağını, devlet veya farklı alanlarda hakkı olan kişilere karşı her zaman o hakkın verileceğini ve bu hak konusunun sonuna kadar takipçisi olacağını, kişi bu hakkını da kullanmak isterse bizzat kendisinin bu hakkı kullanımına sunacağını ve hiçbir zaman kişisel fikir ve düşüncelerine göre karar vermeyeceğini ifade etti. Çocukluk çağlarındayken ilmi eğitime karşı ilgisi son derece fazla olan Me'mûn, o devrin önemli hocalarından da dersler almıştı.¹⁷⁹

Fıkıh, Arap edebiyatı ve tarih konusunda bilgi sahibi olmak istemesinden ötürü kendisini bu derslerde oldukça iyi yetiştiren Me'mûn, çocukluk çağlarından çıkıp biraz daha olgun bir yaşa ulaşınca, İslâm coğrafyasında yeni bir merak uyandıran felsefe alanında ders alarak bu ilim konusunda da önemli bir isim oldu. Me'mûn'un felsefe ilmine önem vermesi beraberinde Mu'tezile fırkasına karşı ılımlı bakmasına neden oldu. Abbâsîlerde ilme en fazla önem veren ve bu ilmi öğrenme konusunda bir hayli yol kateden halife Me'mûn'dur. Onun hiçbir zaman saygıda kusur etmediği bu ilim öğrenme merakı, kendisini ülke yönetiminde yüksek mercilere çıkarmıştır. Me'mûn, ilmi bilgisinin yanında, izlediği politika ve askeri alandaki tecrübeleriyle de ünlüydü. Me'mûn'un, özellikle ilim öğrenme konusundaki hırsı bunu ilim yapıyor gibi görünmekten ziyade, istifade ettiği bu ilmi bilgiyi ve tecrübeyi hayatına yansıtıyor ve davranışlarını ona göre şekillendiriyordu.¹⁸⁰

Ülkenin başına gelen Me'mûn, kendisi için çok büyük destek olan ve devlet başkanı olmasında da önemli çaba gösteren vezir Tahir'i azlederek onun yerine el-

¹⁷⁷ Nahide Bozkurt, "Memun", s. 101.

¹⁷⁸ Nahide Bozkurt, "Me'mûn", s. 101.

¹⁷⁹ İhsan Sümeyye Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2013, s. 103.

¹⁸⁰ Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, s. 103-104.

Hasan b. Sehl isminde birini getirince, Tahir'in mensupları ve Hz. Ali evladının mensupları halife el-Me'mûn 'a muhalif olarak Rasulullahın ehline mensup er-Rıda adlı kişi adına biat almak için taraftar toplamaya çalıştı. Az bir zamanda kendisine taraftar bulan bu biat çalışmasına ülkenin çeşitli yerlerinde destek veren kişiler bir bir er-Rıda civarında toplandı. Bu çalışma o kadar destek buldu ki, Ebû's-Serâyâ'nın talimat vermesi ile Kûfe'de, üstünde ayetlerle yazılmış yeni paralar bile basılmaya başladı. Halife Me'mûn'un itibarının düşmesi adına başatılan bu biat hareketi daha da ileri giderek öyle bir rahatsız edecek şekilde büyüdü ki, ülke İslâmi cihatla değil de, ayaklanma çıkaran müslümanlarla mücadele etmeye başladı. Yapılan bu kural dışı biat hareketi ile birlikte devletin huzurunu bozacak yeni ayaklanmalar da çıkmaya başladı ve bu isyanlar nedeniyle meydana gelen çatışmalarda pek çok müslümanın sebepsiz yere yaşamını yitirdi. İsyân hareketine devam eden Ebû's-Serâyâ'nın kuvvetleri de en sonunda yaptıkları mücadelenin neticesi olarak Mekke'yi bir şekilde almayı başardılar.¹⁸¹

Halife Me'mûn zamanında Mekke'nin valisi Davud da, isyancı grup karşısında hiçbir varlık gösteremedi. Me'mûn'un ülke genelinde sağlam temeller üzerine oturmayan idaresi, patlak veren bu ayaklanmalara hiçbir mücadele gösteremiyor, Bağdat'a gelerek şehrin merkezinde kendine yer arıyordu. Nihayetinde, güçleri bir hayli zayıflayan Ebû's-Seraya, Me'mûn'un yollamış olduğu askeri birlik karşısında daha fazla dayanamadı ve bu muharebe sonucunda Me'mûn'un askerleri Ebû's-Seraya'ın yaşamına son verdi. Me'mûn ile Ebû's-Seraya arasında meydana gelen bu mücadele kendisini ülke yönetimi idaresi içinde bağımsız bir yönetici olarak gören, aynı zamanda Me'mûn ile kardeşi el-Emin arasındaki olaylarda büyük parmağı olduğu tespit edilen Hersem'ninde yaşanan bu hadiseden sonra yaşamına son verildi. Me'mûn'un önemli olarak görülen bir özelliği de Şia'ya karşı ılımlı davranıyor olması ve onlara yakınlık duymasıydı. Şialara karşı uygulanan bu ılımlı yaklaşım, bununla da sınırlı olmamış, bu ılımlı yaklaşım daha da ileri giderek kardeşi el-Mu'temin'i kendisinden sonra yerine geçmemesi için hilâfetlikten alarak yerine Şii âlimlerinden ünlü Ca'fer Sadık'ın torunu olan Rıza Ali b. Musa Kazım'ı veliaht olarak duyurmasına kadar varmıştır. Hatta Me'mûn, Şii sempatizanlığına öylesine kendisini kaptırdı ki, kendisi halifeliği bırakıp yerine halife olarak Ali Rıza'yı bırakacağı haberi duyulmaya başladı.¹⁸²

¹⁸¹ Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, s. 104-105.

¹⁸² Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, s. 104-105.

Aynı zamanda yerine halife olarak bırakacak olduğu Ali b. Musa denilen bu şahsa Rıza ismini takan da Me'mûn'dur. Me'mûn, daha da ileri giderek, ülke adına piyasaya sürülen paralara kendi isminin yerine Ali Rıza ismini bastırdı ve üstüne üstelik öz kızını da Ali Rıza ile nikâhladı. Me'mûn, Şiilere yaptığı bu ayrıcalıklı uygulamalara ek olarak sırf onlar yeşil kıyafet giydikleri için bir genelge düzenleyerek bu zamana kadar siyah elbise giyen halka, bundan sonra yeşil kıyafet giymeleri talimatını verdi. Me'mûn'un Şiilere tanıdığı bu ayrılacalıklı uygulamaları Abbâsîler kaldıramadı ve neticesinde İbrahim b. Mehdi'nin halifelliğini kabul ederek ülkenin çeşitli yerlerinde isyan çıkardılar. Ayaklanma çıkaranları etkisiz hale getirmek için halife Me'mûn onların üzerine askeri birlik gönderdi. Yaşanan bu hilafet kavgası nedeniyle İslâm coğrafyasında çetin bir mücadele baş gösterdi. İbrahim b. Mehdi tarafından başatılan bu büyük ayaklanma yaklaşık iki yıl devam etti. Hilafet savaşlarının sürdüğü bu yıllarda Ali Rıza aniden öldü. Bu olay üstüne Me'mûn ayaklanmalarının nedeninin Ali Rıza'nın hilafete geçme arzusunun olduğunu, bunu kabul etmediklerinden isyan çıkardıklarını, Ali Rıza da vefat ettiğinde dolayı herhangi bir sorunun kalmadığını ifade etti. Me'mûn'un bu hamlesi sonrasında İbrahim b. Mehdi taraftarları dağılmaya başladı ve Mehdi tek başına kaldı. Daha sonra yalnız kalmanın verdiği korku ve endişe ile Mehdi sekiz sene boyunca hiçbir şeye karışmadan sessiz bir şekilde yaşamına devam etti.¹⁸³

Arada bu hadiseler yaşandığında Bağdat'ta olmayan Me'mûn, 204 yılında şehre gelerek Abbasoğulları ile bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşme anlaşmayla sonuçlandı. Abbasoğulları tarafından iletilen talep üzerine Me'mûn, yeniden siyah kıyafet giymenin serbest olduğunu ve yeşil kıyafet giyme hükmünün bundan sonra şart olmadığını duyurarak eski sisteme tekrar geri döndüğünü ifade etti. Hicri 210 senesinde de Abbâsî halifesi Me'mûn, kendisi için çok güzel bir düğün icra etti. Yapılan bu düğün çok gösterişliydi. Me'mûn, yaptığı destansı düğün merasiminden bir yıl kadar geçmesinin ardından resmi bir duyuru yaparak, Peygamberimizin ardından en hayırlı kişinin Hz. Ali olarak belirlendiğini duyurdu. Hicri 212 yılında halife Me'mûn, verilen bilgilere ek olarak Halku'l-Kur'an, Kur'an'ın yaratılmış olduğu iddiasını duyurmuş ve bu düşüncesi de oradan bulunan halk tarafından benimsenmemişti. Hatta bu düşüncesi yüzünden halk nazarında kendisine duyulan güven de azalmaya başladı. Ancak iddia ettiği bu düşüncenin daha da vahim bir duruma geleceğini fark etmesi nedeniyle daha

¹⁸³ Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, s. 105-106.

fazla iç karışıklığa meydan vermemek için 218 yılına dek ilgili olduğu Mu'tezili düşüncelerini gizlemeye çalıştı.¹⁸⁴

Bu bilgilerden yola çıkarak Halku'l-Kur'ân konusunun Mu'tezile mezhebi ile fazla alakası olmadığı ve bu meselenin "II/VIII. Yüzyıla" dek dayandığı görülmektedir. Fakat Abbâsîler zamanında siyasi emelli bir gündem vuku bulduğunda, Bağdat ekolü üstünden bir taraftar olduğunu görüyoruz.¹⁸⁵

Halife Me'mûn, yapmış olduğu uygulamalarla bir yandan hilafet gücünü daha da sağlamlaştırmaya çalışırken öteki taraftanda ülkenin menfaati için askeri operasyonları sürdürüyordu. Me'mûn döneminde güçlü bir devlet olan Persler gitgide eski gücünü kaybetmesi nedeniyle Abbâsîler açısından bir tehlike olmaktan çıkmış ve bu dönemde atılacak tüm adımlar planlı bir şekilde Bizanslılara yönelik düzenlenmişti. Me'mûn, yalnız ordu sevk etmekle durmuyor, kendisi de göndermiş olduğu askeri birliğin bizzat komutasında bulunuyordu. En sonunda Me'mûn Bizanslılara karşı taarruzda bulunarak Ankara'yı kuşattı. Ankara haricinde o civarda bulunan bütün yerleri de ele geçiren Me'mûn, ardından bazı unsurlarca çıkarılan iç karışıklık çıkarılan Şam'a gitti. Şam bölgesindeki bu karışık duruma müdahale ederek ortaya çıkan bu olumsuz durumu düzeltti. Hemen ardından da Bizanslılara karşı tekrardan harekete geçti.¹⁸⁶

Bir sonra ki yıl Me'mûn'un saldırılarına karşı tutunamayan Bizans lideri, esir aldığı 7.000 kişinin tahliyesini gerçekleştirerek onları 100.000 dinarla Me'mûn'a yolladı. Halife Me'mûn da çok sayıda bölgeyi işgal ederek, yeniden Şam bölgesine gitti. Şam bölgesinden de Mısır'ı kontrol eden Me'mûn, aynı zamanda o dönemde Mısır bölgesine giren ilk Abbâsî halifesi oldu. Halife Me'mûn, Mısır'dan bir süre ayrılmayarak bölgedeki ayaklanmaları susturdu ve akabinde Şam bölgesine tekrar geçti. Me'mûn, Mu'tezile'yi ülkenin kanuni fırkası ilan ederek, Müslümanların özellikle de dönemin etkili hocalarına Mutezile'nin görüşlerini kabul etmeleri konusunda dayatmalı bir politika izledi. Me'mûn sadece bu dayatma politikası ile yetinmeyerek daha da ileri gitmiş, orada bulunan halkı Mu'tezile fırkasından sınava tabi tutturmuştu. Me'mûn, Mu'tezile fırkası konusunda bölge şehirlerinin en üst yöneticilerine kendi imzasını taşıyan resmi yazılar göndermiş ve orada bulunan halkı Mutezile fırkasının hükümlerini öğrenmelerini ve bu bölgelerde yaşayan tüm halkı da bu hükümlerden sınava tabi tutmaları talimatını verdi. Bu talimatı yerine getirmeyip reddedenleri de tek tek öldürttü.

¹⁸⁴ Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, s. 106-107.

¹⁸⁵ Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezili ekollerinin görüş ayrılıkları* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 32.

¹⁸⁶ Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, s. 105-107.

Me'mûn'un düşüncesine göre Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olmadığını kabul etmeyenler müslüman olamazdı. Me'mûn bu düşüncesinde çok hassastı. Bu fikir ve inanışların uygulanması maksadıyla Bağdat Valisine yazılı bir emir talimatnamesi gönderdi. Talimatnamenin en son cümlesinde de şöyle dedi; Bağdat'ta bulunan ve önde gelen tüm din bilginlerini bir araya getir ve göndermiş olduğum emiri hepsine ilet. Ardından o din bilginlerini Mutezilenin hükümlerinden sınava tabii tut. Düşüncelerini ve amaçlarını öğren ve bu dünyada yaratılan her şey hakkında fikirlerini sor. Bu emri yerine getirmek amacıyla o dönemde aralarında ünlü tarihçi Vâkıdî'nin kalemi Muhammed b. Sa'd, Yahya b. Mu'in ve Ebu Hayseme gibi kişiler de sınava tabi tutulmuşlardı. Ancak edinilen bilgiye göre bu kimseler, canına veya malına yönelik bir tehdit karşısında inancını saklayarak aksini söylemediler. Bu sınavdan içlerinde Ahmed b. Hanbel'in de olduğu çok sayıda âlim sorguya alındı. Bu âlimler kötü muamelelere maruz kaldı. Bu hadisenin ardından Me'mûn, Mu'tezile fırkasını tam anlamıyla benimsetmek amacıyla bütün âlimler üzerinde daha da baskıcı bir politika sürdürmeye başladı. Uygulanan bu dayatma politikaları Kur'an'ı Kerim'in mahlûkluğu konusunda birçok gereksiz tartışmaya da sebebiyet verdi. Me'mûn, bu baskısını inanılmaz derecede daha da artırarak, 'Kur'an-ı Kerim mahlûk değildir' diye söyleyenleri kâfir olarak kabul ediyor, bölge şehirlerinin en üst yöneticilerine de bu düşüncüyü yok sayanların öldürülmesi talimatını veriyordu. Hatta bu öldürülenlerin kafalarını da yanına getirmelerini istiyordu.¹⁸⁷

Bu gelişmelerin ardından halife Me'mûn, taarruz için çıktığı Bizans bölgesinde rahatsızlanarak vefat etti. Me'mûn o bölgenin yakınında bulunan müslüman şehir Tarsus'a götürülerek toprağa verildi. Bu zamana kadar Me'mun'un naaşı Tarsus'taki bir camiinde korumaya alınmıştır. Me'mûn, yönetime geçtiği yılın başlarında Şiilerin görüşlerini daha sonra da Mu'tezili'nin görüşlerini benimsemekle ünlüdür. Me'mûn, bir yandan Mu'tezili düşüncüyü benimsemesinden ötürü İslâmi kesime dayatma yaparken bir yandanda Mihne hareketlerinin sorumluluğunu üstlenen bunun yanında da hilafetinden de hiçbir zaman da boşluk vermeyen bir devlet adamıdır. O dönemde yaşanan bu hilafet kavgası, devlet yönetiminde olduğu gibi normal hayatta da sürmüştür. Sonuç olarak Me'mûn, Müslümanları, 'Kur'an mahlûktur' tabirine inanmadıkları nedeniyle inançları bozuk diye acımasızca öldürtmüştür. Me'mûn yönetimde kaldığı süre zarfında karargâhında çok ihtişamlı ve eşine az rastlanan bir hayat sürdürmüştür. Me'mûn'un,

¹⁸⁷ Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, s. 107-110.

Tıp ve Astronomi alanında çok bilgisi olan birisi idi. Abbâsî halifesi Me'mûn, Muaviye b. Ebu Süfyan tarafından oluşturulan 'câmilerde sultan için maksura' uygulamasını ortadan kaldırmış, fakat yönetime gelen diğer halifeler de bu 'camilerde sultan için maksura' uygulamasını tekrardan getirmiştir. Özellikle bu uygulama Osmanlılar döneminde yeniden hayata geçmiştir.¹⁸⁸

Me'mûn devri tercüme çalışmaları açısından önemli bir yere sahiptir. Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde çalışmaları yapılan ve Yunanca olan kitapların Süryânîce tercümelerinden Arapça'ya döndürülmesi işlemi Me'mûn zamanında bir hayli ilerlemiştir. Bunun yanında Yunanca dilinden Arapça'ya tercümeler de Me'mûn döneminde olmuştur. Mehdî ve Hârûnürreşîd döneminde sadece dil ve edebiyatla sınırlı kalarak yapılan çalışmalar, Me'mûn zamanında genişleyerek müsbet ilimler ve felsefe sahasına da etki etmiş, bu da İslâm coğrafyasında takdir edilecek neticeler doğurmuştur. 830 yılında Me'mûn'un Bağdat'ta inşa ettiği Beytülhikme (Dârülhikme) bir çeviri ve araştırma faaliyeti yeri olarak kullanılmış, bir yandan da rasathâne ve kütüphane görevini yerine getirmiştir. O devirde felsefe, hendese, mûsiki ve tıp dallarındaki kitapları bir an önce intikal ettirmeleri için İstanbul'a temsilciler yollanmış, intikal ettirilen bu kitaplar Arapça'ya tercüme edilmiştir. Huneyn b. İshak ve Ya'kûb b. İshak el-Kindî gibi dönemin önemli şahsiyetleri, çeviri ve telif yaptıkları kitaplarla dönemin bilimve felsefe dünyasına kayda değer faydaları olmuştur. Me'mûn dönemi ilim ve çeviri çalışmalarında son derece parlak bir dönem idi. Beytül-Hikme de bu dönemde devlet açısından önem arz eden bir konuma sahipti. Me'mûn, ordusu ile taarruza çıktığı esnada aldığı veya Kıbrıs ve Sicilya gibi kendisine yakın ülkelerden bedelini ödeyerek aldığı birçok değerli çalışmaları Beytülhikme'nin bünyesine katmıştır. O dönemde Grekçe dilinden Arapça'ya tercüme yapılan kitaplar kırkın üstünde olmuş ve Me'mûn yapılan bu çeviri nedeniyle toplam 300.000 dinar ödeme yapmıştır.¹⁸⁹

Me'mûn döneminde Bizans bölgesinden alınan kitaplar içerisinde *Platon* (Eflâtun) başta olmak üzere Aristo ve Hipokrat gibi filozof ve tabiat bilimciler de yer almaktaydı. Pergeli matematikçi diye bilinen Apollonios'un İslâm coğrafyasına *Kitâbü'l-Mahrûât* (Kônika) ismiyle anılan kitaplarının ilk nüshası da Bağdat'a ulaştırılanlar arasındaydı. Me'mûn, zamanında Mûsâ b. Şâkir ve çocukları Muhammed, Ahmed ve Hasan, klasik ilmi Müslüman kesime kazandırma konusunda elinden geleni yapmıştır. *Kitâbü'l-Hiyel* isimli çalışma ile adından söz ettiren Benî Mûsâ kardeşler de

¹⁸⁸ Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, s. 110.111.

¹⁸⁹ Bozkurt, "Memûn", s. 104.

Me'mûn'un talebi doğrultusunda evrenin enlem ve boylamlarını belirlemişlerdir. Me'mûn devrinde özellikle Türkler, askerî açıdan kayda değer bir görünüme kavuşmaya başlamıştır. Horasan bölgesinde olduğu esnada Bağdat'ta meydana gelen olaylar nedeniyle Araplar ve İranlılara karşı güveni sarsılan Me'mûn, Horasan'da tanıma imkânı olduğu ve güven duyduğu Türkleri saltanatının sonlarında ülke ordusunda üstün görevlere getirmiştir. Bu zamanlarda askeri birliklerdeki Türkler sayıca 8-10.000 dolaylarındaydı. Aynı zamanda komuta merkezi de Türkler'in yönetimindeydi.¹⁹⁰

2.8. Mu'tasım Dönemi

Mu'tasım, Hârûnürreşîd'in Soğd kökenli olduğu iddia edilen hanımından 180/796 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Mu'tasım, çocukluğunda eğitim yönünden yeterli imkânı bulamamış ve dolayısıyla ilmi bakımdan eksik kaldığı söylenmiştir. İki kardeşin Emîn ile Me'mûn'un taht kavgasında Bağdat'tan çıkmamış ve bu gibi hadiselerden her zaman olabildiğince geri durmuştur. Halife Mu'tasım'a tevdi edilen ilk resmi görev 200/816 yılında yerine getirdiği hac emirliği görevi olmuştur. Başlangıçta Abbâsî Devleti'ni Merv şehrinden idare ederek Bağdat'a gelmeyen Me'mûn'a karşı devletin yeni halifesi olarak duyurulan İbrâhim b. Mehdî'nin talimatıyla 202/817 yılında Mehdî b. Ulvân el-Harûrî öncülüğünde Hâricîler tarafından çıkartılan ayaklanmayı susturdu. 213/828 yılında Me'mûn'un uygun görmesi ile Mısır ve Suriye bölgesine vali olarak görevlendirildi. Bunun yanında Türklerden de bir ordu birliği oluşturma görevi verildi. İlk başta Bağdat bölgesinde kalan Mu'tasım, ardından Mısır bölgesinde bazı Arap unsurlarının ayaklanma çıkarması ve kendisinin yolladığı âmilin katledilmesi nedeniyle Mısır bölgesine geldi. Burada bu ayaklanmayı bertaraf etmesinin ardından tekrardan Bağdat'a geldi. Daha sonraki sene Abdûs el-Fihri, devletin bazı işleriyle ilgilenen görevlileri katledince Me'mûn hususi olarak tekrardan Mısır bölgesine gelerek Afşin'in yardım etmesi sonucu bu isyanı da susturdu. Valilik görevi zamanlarında Mu'tasım, halife Me'mûn zamanında Bizans üzerine düzenlenen askeri harekâtlarda önemli kazanımlar elde etti. Mu'tasım'ın 216/831 senesindeki Anadolu harekâtında otuz civarında kaleyi işgal ettiği nakledilmektedir. Mu'tasım, 218/833 yılında Bizans'a düzenlediği harekât nedeniyle büyük bir planlama ve organize yapmıştır. Devletin geleceği açısından önemli olan bu sefere halife ile beraber gitmiş ve sürekli istişare halinde olmuştur.¹⁹¹

¹⁹⁰ Bozkurt, "Mem'ûn", s. 104.

¹⁹¹ Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI (2020), s. 380.

Halife Me'mûn'un *Bedendûn* (Pozantı) suyu civarlarında hayatını kaybetmesi etmesi nedeniyle bazı komutanlar, Me'mûn'un evladı Abbas'ı halife olarak kabul etme arzuları olsa dabaşta Afşin ve Türk komutanları, Me'mûn'un kardeşi Ebû İshak Muhammed'in hilafete geçmesini arzuluyorlardı. Aralarında çıkan bu küçük ihtilafın çözülmesinin ardından Abbas b. Me'mûn, görünüşe bakılırsa Türk unsurlarının dayatmasıyla amcasının hilafetini kabul etmiş ve Ebû İshak Muhammed el-Mu'tasım-Billâh ismiyle devletin yeni halifesi olarak duyuruldu. Halife Me'mûn'un hilafet için ilk önce Mu'tasım, uygun gördüğüne dair nakledilen bilgilerin doğruluğu tam olarak kabul edilmemekte ya da nakledilen bu bilgilerin Me'mûn'un hayatını kaybetmesine sebebiyet veren rahatsızlığı esnasında Türk komutanlarından etkilenmesi sonucu yapılmış olduğu iddia edilmektedir.¹⁹²

Mu'tasım-Billâh, devletin siyasi yönünü sekteye uğratabilecek olası bir tehlikeyi engellemek amacıyla Bizans harekâtını yarıda keserek Bağdat şehrine geri geldi ve ülkenin merkez kentinde tertiplenen törenle halifelik tacını taktı. Mu'tasım, devletin başına geçmesiyle Arap ve İranlı grupların ardından ülke yönetiminde Türk unsurlarının da etkisi iyiden iyiye hissedilmeye başladı. Câhiz, Türkler konusunda bir hayli bilgi sahibi olan Mu'tasım'ın, orada bulunan Türklere iyi davranarak onları kendine çekmeyi başardığını ifade etmektedir. Bahsi geçen bu hadise, Türk tarihinin bekası nedeniyle önem arz etmektedir. Mu'tasım-Billâh'ın çabaları sonucunda Abbâsîler'in egemenliği altına giren Türk orduları, Tolunoğulları ve İhşîdîler'in oluşumunda pay sahibi olduğu gibi Türkler'in grup grup Müslümanlığı kabul etmesinde de aktif bir görev almıştır. Vezirlik görevine başta Fazl b. Mervân'ı uygun gören Mu'tasım-Billâh, önemliyetkiler tanıdığı bu vezirin bir müddet zaman sonra yetkisini kullanarak çok büyük miktarda gayri resmi mal kazandığı haberini alır almaz vezirin bütün mallarını elinden alarak ona hapiz cezası verdi. Hapse attırdığı vezirin yerine de Ahmed b. Ammâr el-Horâsânî'yi görevlendirdi. Daha sonra zaman kaybetmeden hayatını kaybedinceye dek vezir olacak Muhammed b. Abdülmelik İbnü'z-Zeyyât'ı bu göreve tayin etti. Me'mûn zamanında kâdilkudâtlık görevine atanan İbn Ebû Duâd'ı da bu görevinde devam ettirdi.¹⁹³

Mu'tasım'ın Bağdat'a gelmesinden hemen sonra Cibâl, Hemedan ve İsfahan'dan oluşan büyük bir topluluk Hürremiyye seferine katılım sağlayarak ayaklanma çıkardı. Halife Mu'tasım tarafından Hâşim b. Bâtîcûr'a ayaklanmayı bertaraf etme vazifesi verildi. Ancak bu iç ayaklanmayı Hâşim b. Bâtîcûr'un etkisiz hale getirememesi

¹⁹² Avci, "Mu'tasım-Billâh", s. 380.

¹⁹³ Avci, "Mu'tasım-Billâh", s. 380-381.

nedeniyle Bağdat'ın baş yöneticisi olan İshak b. İbrâhim b. Mus'ab, Cibâl bölgesinde çıkan bu isyanı bastırmakla görevlendirildi. Göreve Bağdat bölgesinden başlayan İshak b. İbrâhim, Hemedan denilen yerde bir araya gelen isyancıların birçoğunu öldürdü ve esir aldığı isyancıları da yanına alarak Bağdat'a geldi. 219/834 yılında Hz. Ali efradından Muhammed b. Kâsım b. Ömer el-Hüseynî halifelik konusunda Tâlekân'da bir karışıklık çıkardıysa da Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir'in müdahale etmesiyle etkisiz hale getirildi. Daha sonra Muhammed b. Kâsım b. Ömer el-Hüseynî o bölgeden Bağdat'a gönderilerek çıkardığı bu ayaklanma nedeniyle hapis cezası verildi. Basra ile Vâsıt bölgeleri arasında hayatını devam ettiren Hint sülalesinden Zutlar'ın Me'mûn dönemindeyken de yaptığı yağmacılığı bırakmamaları ve hususi olarak nehirden Bağdat'a götürülmeye çalışılan malları kural tanımaz bir şekilde himayeleri altına almaları nedeniyle Mu'tasım-Billâh, Ahmed b. Saîd el-Bâhilî yönetimindeki askerleri onların üzerine gönderdi. Bu girişim başarıya ulaşamayınca bunda da Uceyf b. Anbesse yönetimindeki 5000 kişiden oluşan bir kuvveti Zutlar'ın üzerine yolladı. Günlerce devam eden hareket neticesinde dayanamayan Zutlar, teslim olmak durumunda kaldı. Kadın ve çocuklarla birlikte Bağdat civarına getirilen Zutlar'a, Bizans sınır bölgelerindeki kalelerde kalması istendi. Sonunda Basra ve civarında baş gösteren bu ayaklanma da çok büyümeden bastırıldı.¹⁹⁴

Me'mûn gibi birçok Türk yerleşim yerlerinden kişileri ülkesine getirmede gayret sarf eden eden ve askeri yapının önemli bir kısmını Türk unsurlarından meydana getiren Mu'tasım-Billâh, 221/836 yılında Bağdat'ın 100 km. kuzey tarafında Sâmerî denilen bölgeyi inşa etti. Daha sonra evladı Hârûn'u (Vâsih-Billâh) Bağdat'a vekâleten yönetici olarak görevlendirdi. Hemen ardından Türk askerleriyle birlikte devletin idaresini kendisi açısından da daha güvenli bulduğu Sâmerî'ye nakletti. Bu gelişme Mu'tasım'ın Türkler'e olan sadakatini açık bir şekilde gösterdi. Nihayetinde bu süreçten sonra Abbâsîlerde Sâmerî dönemi başladı. Mu'tasım tarafından destek verilen Türk komutanlar, ülke idaresinde etkin bir konuma geldiler. Söz konusu komutanlar arasında en dikkat çeken isimler de Afşin, Eşnâs et-Türkî, İnâk et-Türkî ve Boğa el-Kebîr'dir. Mu'tasım devrinin dikkat çeken kazanımlarından birisi de Azerbaycan bölgesinde büyük bir tehdit olarak görülen ve ülkeyi uzun bir vadede sıkıntıya sokacak büyük Hürremiyye ayaklanmasının öncüsü Bâbek'in etkisiz hale getirilmesidir.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Avci, "Mu'tasım-Billâh", s. 380-381.

¹⁹⁵ Avci, "Mu'tasım-Billâh", s. 381.

Bâbek isyanı çok da hafife alınacak bir isyan değildi. Çünkü halife Me'mûn devrinde bir türlü yenilgiye uğratılayaman Bâbek taraftarlarını bertaraf etmesi konusunda kardeşi Mu'tasım'a vasiyet vermişti. Bu ayaklanma Mu'tasım devrinde de ülkeyi önemli derecede etkilemiş ve bu isyanı bastırmak pek de kolay olmamıştı. Hürremîlere yönelik askeri harekât düzenleyen Türk asıllı komutanlardan Afşin Bey ve Boğa el-Kebîr kimi mücadelelerde başarı sağlasada konuyu tam olarak çözüme kavuşturamamış, Bâbek yenilgiye uğradığında da ayaklanmanın üssü Bezz kentine kaçmak zorunda kalmıştır.¹⁹⁶

Yönetimsel olarak kendi iktidarlığını sağlama almanın ve yöneticisi olduğu halkın rahat bir şekilde yaşamasının bu ayaklanmayı çözmekle sağlanacağını sezen Mu'tasım, çok ani bir kararla elinde bulunan bütün ordu gücünü Türk komutanı Afşin'e verip isyanı bastırmak adına Bâbek'in üzerine son kez göndermiştir. Planlı bir şekilde devletin merkez yönetimi ile sürekli iletişimde kalarak herhangi bir aksalığa mahal vermeden bir mekanizma sistemi kuran Afşin, ara ara Hürremîler'e karşı da askeri operasyonlar düzenlemiş ve bu operasyonlarda hiçbir zaman aceleci davranmamıştır.¹⁹⁷

Bâbek, komutan Afşin'in kendisini etkisiz hale getirmekte son derece kararlı mücadelesini sezmiş, üzerine gönderilen askeri harekâtların baskısından bunalmış ve bu askeri baskıdan kurtulmak arzusu ile Bizans lideri Theophilos'a bir yazı göndermiştir. Yazısında Mu'tasımın elinde bulunan tüm askerlerini, aynı zamanda sarayda terzi olarak çalışan Cafer b. Dînâr ve aşçı Îtâh'ı dahi kendisi ile çarpışmaya yolladığını, merkezde bir kişinin bile olmadığını, tabi arzu ederse Abbâsîler üzerine bir saldırı girişiminde bulunduğu takdirde kendilerine karşı koyacak hiçbir kişinin olmayacağını haber vermiştir. Bu haber üzerine Bizanslılar, Müslümanlara yönelik bir harekât tertipleseyse de bu harekâtın bile Bâbek'i hiçbir şekilde kurtaramamıştır. Türk komutan Afşin, kış mevsiminedek Bâbek isyanının bastırılmasına yönelik düzenlediği tüm askeri girişimlerde bir hayli başarılı olmuş, netice olarak da Bâbek kalesinde kısıtılmış, aralarında meydana gelen muhabere sonucunda da Bâbek kaçarak aile efradıyla birlikte Ermenistan bölgesine sığınmıştır. Daha sonra bir duyuru yapılarak bu isyancıyı bulup getirene ödül olarak bir milyon dirhem verileceğini ve getiren kişiye de aynı zamanda ikamet ettiği yerden arazi hediye edileceği duyurusu Ermenistan'a ulaşınca, *Sehl b. Sinbâd* adındaki şahıs, Bâbek'in kendisinin yanında kaldığını bir şekilde Afşin'e

¹⁹⁶ Hasan Vuran, "Abbâsî-Bizans ilişkileri bağlamında Mu'tasım Billâh'ın Ammuriye/Amarium Fethi" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2021, s. 33.

¹⁹⁷ Faruk Sümer, "Abbâsîler Devrinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", Belleten, s. 200, Ankara 1987, s. 656.

bildirmiş ve bu haber üzerine isyancı Bâbek kısıvrak kardeşi ile birlikte Sehl b. Sinbâd'ın evinde yakalanmıştır. Yakalanmasının ardından Bâbek, 223/838 senesinde de Sâmerîrâ'ya götürülerek Mu'tasımın huzuruna çıkarılmıştır. Daha sonra çıkarmış olduğu bu isyandan dolayı Bâbek'e işkence edilmiş ve idam cezasına çarptırılarak da yaşamına son verilmiştir. Mu'tasım, halifelik görevine geldiğinde patlak veren Horasan'daki Şii ayaklanmalarını ve Basra'daki Zutlar'ın önderliğinde ayaklanmaları etkisiz hale getirmiş, görevdeyken ülkeyi önemli ölçüde uğraştıran bir hadise olan Hürremîlerin çıkardığı ayaklanmaları büyük bir mücadele örneği sergileyerek bastırınca yönetsel anlamdaki hâkimiyetini eskisinden çok iyi konuma ulaştırmıştır.¹⁹⁸

O dönemde askeri birliğin Bâbek ayaklanması ile ilgilenmesinden faydalanmak isteyen Bizans lideri Theophilos da 223/838 yılında Zibatra'ya (Doğanşehir) işgal girişiminde bulunarak birçok kişiyi öldürmüş ve şehrin birçok noktasına zarar vermişti. Theophilos daha sonra Malatya üzerine de bir saldırı düzenledi. Bu hadise üstüne Mu'tasım, komutan Afşin'in Azerbaycan seferinden gelmesinin akabinde geniş katılımlı bir askeri güçle Sâmerîrâ'dan şu an ki Afyon Karahisar civarlarında yer alan Ammûriye'ye (Amorion) doğru ilerledi. Halife Tarsus istikametinden Anadolu'ya giderken bir yandan da Malatya sınırlarından başlayarak Bizans bölgesine harekât düzenleyen komutan Afşin de o bölgenin kuzey istikametinde harekâtını sürdürüyordu. Mu'tasım ve Afşin tarafından koordine edilen bu iki askeri güç Ankara'da buluşacak ve onun akabinde Ammûriye'nin üzerine sefer düzenlenecekti. Bizans lideri Theophilos ilk olarak Mu'tasım'ın komutanı Afşin'i etkisiz hale getirmek maksadıyla olası bütün tedbirleri aldı ve 223/838 yılında Kazova denilen bölgede bu ikili arasında gerçekleşen muharebede Bizans lideri Theophilos mağlup oldu ve ardından İstanbul'a geldi. Savaşın ardından Mu'tasım, Afşin ile Ankara'da bir araya gelerek Ammûriye bölgesine bir harekât düzenledi. Bu harekât sonrası Bizans'ın İstanbul şehrinden sonra en görkemli konumda olan Ammûriye, 223 /838 yılında ele geçirildi.¹⁹⁹

Ammûriye şehrinin fethedilmesi sonrasında kentte yeniden bir inşa çalışması yapılmadığından uzun bir mücadele sonucunda ele geçirilen Ammûriye yıkıp yakıldıktan sonra Bizans'ın ellerine bırakılmıştır.²⁰⁰

¹⁹⁸ Hasan Vuran, "Abbâsî-Bizans ilişkileri bağlamında Mu'tasım Billâh'ın Ammuriye/Amarium Fethi" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2021, s. 33.

¹⁹⁹ Avcı, "Mu'tasım-Billâh", s. 381.

²⁰⁰ Âdem Apak, "Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (4) Abbâsîler Dönemi, Ensar Yayınları, İstanbul 2020, s. 223

Ammûriye bölgesinin ele geçirilmesi İslâm medeniyetinde gururla karşılanmış ve bu başarı şiirlerde dillendirilmiştir. Mu'tasım zamanında Türklerin sözünün geçmesini istemeyen bazı Arap ve İran'lı unsurlar, Abbas b. Me'mûn'u hilafete geçirmek amacıyla planlı bir çalışma yapmaya başladılar. Uceyf b. Anbese'nin liderliğindeki bu grup, muhalefet *Amr el-Fergânî*, *Hâris es-Semerkandî* ve *Ahmed b. Halîl* gibi kişilerden ibaretti. Aynı zamanda bu kişiler, Anadolu'ya taarruzda bulunduğu esnada Mu'tasım'dan ziyade önemli komutanları etkisiz hale getirmek maksadıyla bir suikast girişimi planladılarsa da bu planlarında başarısız oldular. Ammûriye taarruzu sonrası dönüş güzargâhında muhaliflerin liderleri yakalandı. Yakalanan bu muhalif liderler ve taraftarlarının kimisi tutsak edildiği yerde öldü, kimisi bir kuyuya atıldı kimileri de Mu'tasım taraftarlarınca hunharca öldürüldü. Taberistan bölgesinin yöneticisi ve Kârinîler'in başkanı Mâzyâr b. Kârin ile tabi olduğu Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir ile gerginlik yaşaması ve bu gerginlikte Mu'tasım'ın Tâhir'e destek vermesi nedeniyle Mâzyâr 224/839 yılında ayaklanarak her yıl ödemiş olduğu vergiyi ödemeyeceğini ifade etti. Yaşanan bu hadise hasebiyle Mu'tasım, Mazyâr b. Kârin'in üzerine bir ordu gönderdi.²⁰¹

Bunun üzerine kardeşi Kûhyâr, onu daha fazla karışıklık olmadan Mu'tasım'ın askeri birliğine teslim etti. Mu'tasım tarafından isyan çıkarmak isteyen Mâzyâr'a, sopa cezası verildi ve bu cezanın uygulanması esnasında dayanamayan Mâzyâr, hayatını kaybetti. Kûhyâr'ın da kardeşine yaptığı ihanetten ötürü Deylemlilere mensup askerlerce yaşamına son verilmesi hasebiyle Taberistan bölgesinde Kârinîler'in hâkimiyeti bitmiş ve bölge tamamen Tâhirîler tarafından yönetilmeye başlanmıştı. Mu'tasım zamanında en dikkat çeken olaylardan birisi de görevden el çektirileceğini sezen Afşin'in kayını ve Azerbaycan bölgesinin valisi Mengü Çûr'un ayaklanma yapma girişimidir. Halife Mu'tasım bu olay üzerine Boğa el-Kebîr'i, Mengü Çûr'un üzerine yolladı. Boğa el-Kebîr onu kısıkvrak yakaladı ve Sâmerî bölgesine getirildi. Burada Mengü Çûr bu ayaklanma girişiminden ötürü tutuklandı ve ceza evine gönderildi. Diğer taraftan Mu'tasım ve askerler üzerinde önemli bir söz sahibi olan Afşin'in bu konumu, kimi ülke idarecileri üzerinde kıskançlığa neden oluyordu. Abdullah b. Tâhir'in tahrikleri neticesinde bundan son derece etkilenen Muta'sım, başarılı komutanı Afşin'i 225/840 senesinde tutuklattı. Dana sonra bu durumu hazmedeyen komutan Afşin ceza evinde 226/841 yılında hayatını kaybetti. Mu'tasım devrinin son günlerinde Emevî

²⁰¹ Avcı, "Mu'tasım-Billâh", s. 381.

tarafatlarından olduğunu savunan *Ebû Harb el-Müberka* isimli birisi, Filistin bölgesinde ayaklanma çıkardı. Çıkan ayaklanmanın büyümesi nedeniyle Recâ b. Eyyûb el-Hıdârî yönetimindeki güçler Ebû Harb'i etkisiz hale getirmişlerdir.²⁰²

Mu'tasım-Billâh 227/841 yılında aniden rahatsızlandı ve 227/842 yılında Sâmerî bölgesinde hayatını kaybetti. Mu'tasımın vefatı nedeniyle yerine evladı Hârûn, Vâsih-Billâh isimli makamıyla devletin başına geçti. Mu'tasım, müslümanlık tarihinde cesaretli, içerisinde hiçbir zaman kötülük olmayan iyi bir yönetici olarak anılmaktadır. Yeteri kadar tahsil yapma imkânı olmamasına karşın iyi bir konuşma becerisi olduğu ve bunun yanında da şiir konusunda tecrübeli olduğu belirtilmektedir. Hayatta iken harcamalarına dikkat ederek maddi konuda iyi bir tasarruf yapma becerisi olan Mu'tasım, vefatından sonra arkasında büyük bir mal varlığı bırakmıştır. Abbas b. Abdülmuttalib'in sekizinci kuşaktan torunu olması ve Abbâsîlerin sekizinci halifesi olup sekiz yıl sekiz ay kadar bir süre yönetimde kalması, sekiz oğlan ve sekiz kız evladına sahip oluşu gibi nedenlerle Mu'tasım, 'müsemmen' ismi verilmiştir. Mu'tasım'ın özellikle Sâmerî bölgesindeki yaptığı yeniden inşa çalışmaları ve orada inşa ettirdiği *el-Cevâsıku'l-Hâkânî* İslâm tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Halifelik yaptığı dönemlerde birçok âlimi koruması altına alan Mu'tasım-Billâh'ın kendi özel kütüphanesinde 10.000 kitap olduğu söylenir. O dönemde halife Mu'tasım-Billâh'ın evladı Ahmed'in eğitimi ile bizzat ilgilenen ilk İslâm filozofu *Ya'kûb b. İshak el-Kindî* de 'Kitâb fî'l-felsefeti'l-ûlâ' isimli kitabını Mu'tasım'a tanıtmış ve ona hediye etmiştir. Me'mûn döneminde Mu'tezilen'in, devletin kanuni bir mezhebi olarak tanınması ve Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğu fikrini (Halku'l-Kur'ân) kabul etmeyen hocaların sorguya çekilerek onlara ceza verilmesi (mihne) uygulaması Mu'tasım zamanında da sürmüştür. Nihayetinde Me'mûn döneminde tutuklanan devrin önemli âlimi Ahmed b. Hanbel, Mu'tasım döneminde kâdıkdâtlık görevini ifa eden İbn Ebû Duâd'ın tahrik etmesi sonucunda kötü muameleye maruz kalmış, fakat daha sonra salıverilmiştir.²⁰³

2.9. Sâmerî'nin Kuruluşu ve Önemi

Sâmerî, Mu'tasım'ın 221/836 yılında Bağdat şehrinin 100 km. kuzey yönünde ve Dicle nehrinin sol tarafında ve her biri geniş arazilerden oluşan altı cadde üstüne inşa edilmişti. Sâmerî'nin en görkemli anayolu güzergâhı, üzerinde resmi binaların,

²⁰² Avcı, "Mu'tasım-Billâh", s. 381..

²⁰³ Avcı, "Mu'tasım-Billâh", s. 381-382.

devletin merkez idaresindeki önemli kişilerin evlerinin, ulucami ve merkez çarşısının yer aldığı Bağdat şehrindeki merkez caddeden kat kat daha fazla bir yer kaplayan 54 m. alana sahip Şâriu a'zam'dı. Sâmerîâ yapılış şekliyle askeri karargâh niteliğinde bir konuma sahip bir yer olması nedeniyle aynı zamanda Askerü'l-Mu'tasım (Askerisâmerîâ) olarak adlandırılmaktaydı. Sâmerîâ, kuruluşunun ardından 221-279/836-892 yılları içerisinde devletin merkezi konumuna getirilmiştir. Tarihçilerimizin geneli, Sâmerîâ isminin 'göreni sevindiren' anlamına gelen 'sürremen reâ' kelimesinden geldiğini belirtse de 1910-1913 seneleri içerisinde meydana gelen kazı çalışmaları, Bağdat'ın bulunduğu bölgede çok erken dönemlerde bir ikamet yerinin olduğunu ve adının tahminen Asurlular'a ait bölge Sur-Marrati, Greklere ait Souma, Romalılara ait Sumere, Süryânîlere ait Şumasra ve Sâsânîlere ait olan Sâmurra diye nitelendirdikleri bu tarihi kentin isminden geldiğini ortaya koymaktadır.²⁰⁴

Halife Mem'ûn, 218/833 yılında Bizans düzenlediği sefer esnasında Mihne harekâtını başlatmasından bir süre sonra hayatını kaybetmesi nedeniyle askeri birliğin içerisindeki bazı önemli komutanların vermiş olduğu destek ile kardeşi Ebû İshâk Muhammed'in Mu'tasım-Billâh adıyla Abbâsîler'in başına geçtiği duyuruldu. Mu'tasım'ın halife oluşunda her zaman yanında olan bu ordu ve komutanlar görünüşe bakılırsa, yıllardır askeri görev verdiği türk asıllı kişilerdi. Mu'tasım halife olduğunda Türkler ona her zaman destek oldular ve o dönemde kimsenin yapmadığı fedakârlık örneği sergilediler. Mu'tasım Bağdât bölgesine ulaştığında halife oluşunda en büyük destekçisi olan bu orduyu da beraberinde getirmişti. Mu'tasım'ın yaptığı bu davranış, Mihne çalışmalarına bağlı olarak Bağdât'ta meydana gelen çekişmeyi daha da ateşledi. Ahmet b. Hanbel'in halifenin sarayına getirtilerek soruşturmaya tabi tutulduğunu ve soruşturma sürecinde şahsına yönelik kötü muamelede bulunularak darp edildiği iddiasını haber alan bazı kimselerin dolduruşa gelerek devlete karşı şiddetli bir şekilde muhalefet olmuşlardır. Ahmed b. Hanbel'in soruşturmaya tabi tutulmak üzere meclis binasına götürülmesinin duyulması üzerine onu benimseyen kimseler saray güzergâhında cadde ve sokakları kapatmışlardır. Bu kimseler almış oldukları bu tavır ile Ahmet b. Hanbel'e yapılan bu haksız muameleyi kesinlikle onaylamadıklarını belirtmişler ve buna şiddetli bir şekilde tepki göstermişlerdir. Kimi tarihçiler de yapılan soruşturmalarda Halku'l-Kurân görüşünü reddeden Ahmed b. Hanbel'in bu görüşünden geri dönmemesi nedeniyle de bazı çevrelerin halife Mu'tasım'ı galeyana getirerek

²⁰⁴ Mustafa Demirci, "Sâmerîâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedi (DİA)*, XXXVI (2009), s. 70-71.

Ahmed b. Hanbel'in katledilmesini istediğini ve fakat Mu'tasım'ın içinden çıkılamayacak bir durumla karşılaşılacağını sezerek bu fikri benimsemediği ifade edilmektedir. Yaşanan bu hadise sürecinin üzerinden çok geçmeden Mu'tasım'ın ordusunun caddelerde atlarıyla devriye görevini yaparken, bazı vatandaşların üzerinden geçip hayatını kaybetmelerine sebebiyet vermeleri nedeniyle ortaya çıkan karışıklıklar gerginliği daha da arttırmıştır. Yaşanan bu hadiseden bir müddet sonra da caddelerde asker ve halk arasında çatışma çıkmış, bunun sonucunda ölüm hadiseleri vuku bulmuştur.²⁰⁵

Yaşanan bu hadisenin ardından halife Mu'tasım, bir bayram günü saraydan çıkarak gezinti yaptığı sırada yaşlı birisi ona 'Ey İshak'ın babası!' diye seslendi. Halifeyi koruyan birlikler, halifeye saygısızca hitap eden bu yaşlı kişiyi darp etmeye yeltendiler. Halife hemen korumalarına müdahale ederek yaşlı kişiye dokunmamalarını söyleyerek ona dokunmalarına müsaade etmedi. Amcaya seslenerek yanına gelmesini ve bu sözleri neden kullandığını, kendisinden bir talebi olup olmadığını bilmek istedi. Yaşlı amca da, emrindeki ordularının hukuku dinlemediklerini, herkesin yaşamına acımadan son verdiklerini, çocukları öksüz, kadınların eşlerini öldürerek onları çaresiz bıraktıklarını, yaşanan bu hadiseye dekendilerini Bağdât'a getiren halifenin sebebiyet verdiğini söyledi. Daha sonra sözlerini bitirirken Mu'tasımı bu konudaki duyarsız davranışından ötürü kınayarak yaşanan bu acı olaya engel olmasını istedi. Halife, yaşlı amcanın sözlerini kafasına not ederek makamına geldi. Halife Mu'tasım, yaşanan bu durumun çözülmesi zor ve karmaşık bir mesele olduğunun farkına varmıştı. Bu olaydan sonra Mu'tasım, Türkleri Bağdât'ın haricinde başka bir bölgede ikamet ettirmek ve kendisini hedef alacak çeşitli saldırı girişimlerinden korunmak amaçlı yeni bir şehir inşa etmeye karar verdi. Yer konusunda bir arayışa girdi. Bir müddet sonra da Sâmerâ denilen kentin inşa edileceği bir bölge tespit edildi. Mu'tasım, kuracağı şehrin nasıl olacağına dair planlar yaparak şehri birkaç kısma böldü. Türk askerlerini ülkelerinde bağlı oldukları kabileleri gözeterek güvenlik konusunda da tereddüde düşmeyecek şekilde burada ikamet ettirmeyi planladı. Sâmerâ şehrinin kurulumu için yapılan hazırlıkların tamamlanmasının ardından şehrin yavaş yavaş inşasına başlandı. Şehrin içersine büyük yapılar, yaşam için müstakil daireler ve bölge halkı için esnafılık yapmaya elverişli çarşılar ve dükkânlar yapıldı. Şehrin inşasına hızla başlanılmasının ardından vakit kaybedilmeden devletin merkez idaresi 221/836 yılında Sâmerâ'ya

²⁰⁵ Mutlu Saylık, "Sâmerâ Dönemi Abbâsî Halifelerin Dini Politikaları" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s. 57-58.

nakledildi. Böylece Abbâsîler devrinin Sâmerrâ dönemi resmen başlatılmış oldu. Mu'tasım, hilafeti aldıktan sonra Mihne çalışmalarını sürdürmeye devam etti. Esasen Mihne uygulamaları, bir nevi devletin merkezinin Sâmerrâ'ya nakledilmesini hızlandıran bir sebep oldu.²⁰⁶

Halife Mu'tasım'ın vefatının ardından halifelğe Vâsiḳ-Billâh geçti. Onun devrinde Sâmerrâ, kuruluş amacı olan bir ordu karargâhı kimliğinden çıkarak büyük gelişmeler gösterdi ve şehir ülke genelinde farklı bir yapıya dönüştü. Şehrin görseelliğine ve yapılaşmasına büyük önem veren Mütevekkil-Alellah, 847/861 yılları arasında Sâmerrâ'nın bazı yerlerinde imar çalışmalarına başlayarak şehri daha güzel bir görünüme kavuşturmayı amaçladı. Mütevekkil, Mu'tasım-Billâh'ın talimatıyla inşa edilen, fakat şehirde yaşayan insan sayısının artması nedeniyle beklentiye cevap veremeyen ulucamiyi tekrar yapılandırdı ve yirminin üstünde saraylar ve köşkler inşa ettirdi. Mütevekkil döneminde birçok yeni çarşı inşa edildi, arazi olarak her yere yerleşim yerleri yapıldı ve bunun sonucunda da insan sayısı oldukça fazlaştı. Fakat Mütevekkil, görevinin son anlarında kendisine büyük bir muhafeletlik eden Türk komutanlarının baskılarından bunalarak Sâmerrâ bölgesinin 15 km. kuzeyinde Ca'feriye (Mütevekkiliye) ismindeki yere devletin tüm kamu hizmet binalarını nakletti. Sâmerrâ ile Ca'feriye arasında 15 km'lik boş bir alan vardı. Fakat bir müddet geçtikten sonra bu alana yerleşim yerleri yapılmca bu iki bölge de birleşti. Mütevekkil, Ca'feriye bölgesinde ikamet ederek orada kaldı. Fakat orada ikamet ettikten 9 ay kadar sonra bir grup muhalif tarafından yaşamına son verildi. Mütevekkil'in katledilmesinin akabinde Türk askerlerinin kontrolü altında ta ki Mu'temid-Alellah'ın halife olmasına dek Abbâsîler'de 4 tane halife (Müntasır-Billâh, Müstaîn-Billâh, Mu'tez-Billâh, Mühtedî-Billâh) görev aldı. Fakat bunlarında görevleri çok kısa sürdü.²⁰⁷

Mu'temid dönemi özellikle 870-892 yılları arasında hâkimiyet yine Türk unsurlarındaydı. Mu'temid, 279/892 senesinde Türklerin baskısını bertaraf etmek adına devletin merkez idaresini yeniden Bağdat'a nakletti. Nakil neticesinde Türk komutanlarının bunu kabullenememesi, Bâbek ve Zenci ayaklanmalarının yarattığı bu iç karışıklıklar ekonomik buhranlarla süregelen vee lli altı yıl devletin başkenti olan Sâmerrâ devrinin de kapanmasına vesile oldu. Sâmerrâ şehrinin inşası sırasındaki tüm yapılarda görülen zengin görsellik ve bu yapılaşmalardaki mimari çalışmalar Ortaçağ

²⁰⁶ Mutlu Saylık, "*Sâmerrâ Dönemi Abbâsî Halifelerin Dini Politikaları*" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s. 58-59.

²⁰⁷ Demirci, "*Sâmerrâ*", s. 70-71.

İslâm coğrafyasının ihtişamlılığını, o zamanlarda dünya devletleri içersinde en kuvvetli devlet konumuna yükselen Abbâsîler'in zenginliğini ve sanata dair gösterdikleri ilgiyi apaçık göstermektedir.²⁰⁸

2.10. Vâsik-Billâh Dönemi

Vâsik-Billâh, Mu'tasım-Billâh'ın Rum soyundan olan câriyesinden 196/812 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Vâsik-Billâh'ın çocukluk çağlarında güzel ve başarılı bir öğrenim hayatı oldu. Vâsik, Edepli oluşu, ilim yönünden donanımlı olması ve farklı bir takım özellikleriyle Me'mûn'un karakterini andırması nedeniyle tarihi bilgilerde 'Küçük Me'mûn' diye adlandırıldı. Devlet kademesindeki ilk resmi görevi 221/836 yılında merkezi idarenin Sâmerâ'ya taşınmasından hemen sonra Bağdat valiliği ve 223/838 senesinde ki Ammûriye harekâtı esnasında halifenin vekâletliğini almasıdır. Vâsik-Billâh, 227/842 yılında hayatını kaybeden babası Mu'tasım'ın vasiyet etmesi üzerine devletin başına geçti. Mu'tasım'ın her konuda tasasarrufa önem vermesinden ötürü kendisine büyük bir miras kalan Vâsik-Billâh, Mekke, Medine ve Bağdat dâhil tüm yerleşim yerlerindeki insanlara çeşitli ikramlar yaparak onları memnun etmeye çalıştı. Halifelğe başladığı zamanlarda *Kays Aylân* denilen büyük bir grup Dimaşk valilik binasına işgal girişiminde bulundu. Recâ b. Eyyûb el-Hüdârî, Kayslılar arasında olan ihtilaf çekişmelerini fırsata dönüştürerek ayaklanmayı bastırdı ve kenti güvenli hale getirdi. Vâsik, kısa bir süre sonra babasının ölümünden evvel Filistin'de iç karışıklık çıkaran Ebû Harb el-Müberka'nın etkisiz hale getirilmesi için Recâ b. Eyyûb'u onun üstüne yolladı. Ayaklanmayı bertaraf eden Recâ, Müberka'ı tutuklayarak Sâmerâ'ya geldi. Bir müddet sonra çoğu bedevîlere mensup Araplardan oluşan şehrin mallarını tahrip ve talan etme amaçlı bir ayaklanma baş gösterdi. 230/845 senesinde de Hicaz'da Benî Süleym ailesinden, Uzeyze b. Kattâb es-Sülemî öncülüğündeki kişiler şehrin meydanlarındaki malları yakıp yıkmaya teşebbüs ettiler. O dönemde Uzeyze b. Kattâb es-Sülemî öncülüğündeki isyancıların üzerine yollanan Medine şehrinin baş yöneticisi Muhammed b. Sâlih'in Hammâd b. Cerîr et-Taberî yönetimindeki orduyu yenen isyancılar, Süleymoğulları bölgesindeki yerleri yakıp yıkarak Mekke-Medine güzergâhını kontrol altına aldılar.²⁰⁹

Hac güzergâhının isyancılar tarafından tutulması ve oluşan bu ayaklanmanın tüm Arabistan bölgesinde beklenmedik bir etki göstermesi münasebetiyle Vâsik-Billâh,

²⁰⁸ Demirci, "Sâmerâ", s. 70-71.

²⁰⁹ Kadir Kan, "Vâsik-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLII (2021), s. 548.

Boğa el-Kebîr yönetimindeki geniş katılımlı bir askeri birliği de Medine üzerine yolladı. Boğa el-Kebîr, 230/845 yılında Süleymoğulları'nı Harretübenîsüleym bölgesi civarlarında mağlup ederek 1000'e yakın kişiyi tutsak aldı. Bu olayın akabinde hemen hac ibadetini ifa etmek amacıyla Mekke'ye gelen Boğa el-Kebîr, daha sonra Zâtürk'e uğrayarak taşkınlık yapan Benî Hilâl ailesi mensuplarının üstüne harekât düzenledi ve ayaklanma çıkaran kişilerin bir şekilde Medine'ye gelmesini sağlayarak onları Süleymoğulları'na mensup kişilerle beraber tutsak etti. Fedek bölgesine saldıran Fezâre ve Mürreoğulları'na yönelik yaptığı harekât esnasında, Medine'de tutuklu olan Benî Süleym ve Benî Hilâl ailelerinden esir olanların tutuklu oldukları sırada yaptıkları kaçma girişimi, bu kişilerin zamanında ihtiyaç duyulan malları yakıp yıkmaları sonucu büyük bir tepki içinde olan şehir insanlarını daha da hiddetlendirdi ve meydana gelen çarpışmada tutsak edilenlerin çoğunun yaşamına son verildi. Boğa el-Kebîr, yaşanan bu hadisenin ardından tekrar ayaklanma çıkaran Gatafân ve Eşca gibi diğer aileleri de kontrol altına alarak ayaklanmaları bir nebze de olsa bastırdı. Daha sonra Boğa, 231/846 yılında Medine'ye geldi.²¹⁰

Bu hadiselerin yaşandığı sırada halife İrmîniye denilen bölgede patlak veren ayaklanmayı etkisiz hale getirmek maksadıyla Hâlid b. Yezîd b. Mezyed'i emrine vermiş olduğu askeri birlikle beraber ile İrmîniye'ye yolladı. Ancak Hâlid harekât sırasında aniden rahatsızlanarak hayatını kaybetti ve akabinde askeri birlik dağıldı. Hâlid'in vefat etmesi nedeniyle ordu yönetimini ele alan Muhammed, kısa sürede dağılan bu asker birliği tekrar bir araya getirerek bu ayaklanmayı bertaraf etmeyi başardı. Daha sonra 231/845-46 senesinde Hâricîlere mensup Muhammed b. Abdullah es-Sa'lebî, topladığı küçük bir grupla *Diyâr-ı Rebîa* denilen bölgede bir iç karışıklık çıkarmaya çalıştıysa da bunu haber alan Musul Valisi Gânim b. Ebû Müslim et-Tûsî, ayaklanmayı hemen etkisiz hale getirdi. Yine bu zaman diliminde İsfahan, Cibâl ve Fars'ta Kürt grupların yaptığı ayaklanmayı da etkisiz hale getirmek için harekete geçen Vasîf et-Türkî, âsilere mensup 500 civarındaki insanı tutuklayarak Sâmerâ'ya getirilmesini sağladı.²¹¹

Vâsiq, bu süreçte Musul Valisine başarılı ve gayretli çalışmalarından ötürü 75.000 dinar para, bir kılıç ve bir de hil'at armağan etti. Diğer taraftan Yemâme bölgesinde Benî Nümeir b. Âmir ailesinden olanlar tarafından çıkartılan yakma ve yıkma girişimli ayaklanma bölgede bulunan bir takım geniş ailelerinde destek

²¹⁰ Kan, "Vâsiq-Billâh", s. 548.

²¹¹ Kan, "Vâsiq-Billâh", s. 548.

vermesiyle tüm bölgeye etki ederek büyük bir iç karışıklığa neden oldu. Vâsiḳ-Billâh, Medine’de olan Boĝa’yı Yemâme’ye gönderdi. 232/846 senesinin ilk günlerinde Boĝa el-Kebîr, Ravzatülebân’da, Nümeyroĝulları ile karşılaştı. Bu karşılaşma esnasında talihsizlik yaşayan Boĝa el-Kebîr, birden bire ne olduğunu bilemeden atından dengesini sağlayamayarak öyle bir şiddetli düştü ki ölümden döndü. Başlangıçta atından düşerek ölümden dönen ve buna rağmen ilk önce Benî Nümeysi’lere mensup Benî Dabbe kabilesi tarafından çıkarılan isyanın bastırılması için fedakârlık yapan Boĝa el-Kebîr, kendisine yardım için yollanan askerlerin ulaşmasıyla ayaklanmayı susturmayı başardı. Vâsiḳ’in idare bakımından izlediği politika, Me’mûn ile Mu’tasım-Billâh’ın o dönemde izlediği idare anlayışını devam niteliğindeydi. Edinilen bilgilerde, Vâsiḳ’in merkezi yönetim anlayışının temelinde kâdılkudât İbn Ebû Duâd ile Vezir İbnü’z-Zeyyât Muhammed b. Abdülmelik’in etkisinde kaldığı ve buna göre hareket ettiği konusunda genel bir düşünce hâkimdir. Bu dönemde devletin merkez yönetiminde sözü geçen başka bir unsur da Eşnâs ve İnak gibi Türk asıllı komutanlardır.²¹²

Fakat Vâsiḳ devrinde bu gruplar arasında çeşitli kargaşalar meydana gelmişti. Vâsiḳ, başkadı ile vezirden etkilenecek 229/843 yılında içlerinde İnak’ın emrindeki yazıcı görevlerinin de yer aldığı bir heyete ceza vermiştir. Önemle belirtmek gerekir ki Vâsiḳ-Billâh’ın halifeliği zamanında Türk unsurlar hem askerî alan da hem de idarî konuda büyük gelişme gösterdiler. Türk komutanlara ayrıcalıklı davranarak onlara geniş haklar sunan Vâsiḳ, 228/842 senesinde Eşnâs’a hil’at giydirmiş ve ona sultanlık makamını uygun görmüştür. Eşnâs 230/844 yılında vefat ettiğinde iki önemli görevi vardı. Birisi Abbâsîlerin başkomutanlığı görevi diğeri de Mısır bölge valiliği idi. Halifenin hâcibi İnak et-Türkî de Yemen, Horasan ve Sind bölgesinin valisi olmasının yanında Eşnâs’ın vefatı üzerine başkomutanlık ve Mısır bölge valiliği görevini de yerine getirdi. Vâsiḳ, kendi döneminden önce meydana gelen mihne uygulamalarını kabul etmediği yönünde bilgiler yer almasına karşın, yönetiminin üçüncü döneminde birçok bölgeye haber vererek tüm âlimlerin Halku’l-Kur’ân için sınava tabi tutulması talimatını verdi. Edinilen bilgilere göre genel itibarıyla kâdılkudât İbn Ebû Duâd’ın tesiri altında kaldığı Halku’l-Kur’ân meselesinde birçok insan imtihan edildi. Bunların arasında İmam Şâfiî’nin öğrencisi Ebû Ya’kûb Yûsuf el-Büveytî, Nuaym b. Hammâd ve Ali b. Medîni öne çıkan şahsiyetlerdir. Ahmed b. Hanbel de Vâsiḳ’ın vefat etmesine dek öğrencileri ile hiçbir zaman bir araya gelemedi ve nihayetinde onlara ders de veremedi.

²¹² Kan, “Vâsiḳ-Billâh”, s. 548-549.

Bizanslılarla 231/845 senesinde yapılan anlaşma gereği Tarsus civarlarındaki Göksu nehri etrafında uygulanan esir takası, bu Halku'l-Kur'ân konusunda yapılan sınavların dönemin önemli hocaları ve devlet erkânıyla sınırlı olmadığını açıkça gözler önüne sermektedir.²¹³

Halife Vâsiḳ-Billâh, anlaşma gereği yapılan esir takası nedeniyle görev verdiği komutanlardan müslüman olan esirler arasında Halku'l-Kur'ân ve rü'yetullah hakkında sınav yapılmasını, sınav sonucunda yöneltilen sorulara kendilerince doğru cevap verenlerin salıverilmesini istedi. Aynı zamanda onlara 1'er dinarpara vererek memnun edilmesini sağlamalarını, bu görüşü reddedenlerinde Bizanslılar'a teslim edilmesini talimatını verdi. Öte yandan Anadolu'da bölgesinin hudutlarında görevlerini yerine getiren kumandanların da sorguya alınarak Halku'l-Kur'ân konusunda görüşlerinin sorulmasını ve bunu reddetmeleri neticesinde onların da öldürülmesi emrini verdi. Emevîleri ortadan kaldırmaya yönelik başlatılan Abbâsî ihtilal girişiminin başarıya ulaşmasında büyük emeği olan muhaddis olan halife Vâsiḳ'in dedesi Ahmed b. Nasr el-Huzâî, Vâsiḳ zamanında mihne çalışmalarına büyük tepki vermiş ve Bağdat'ta yaşayan kişilerin düzenlediği ayaklanmanın da öncülüğünü üstlenmişti. Ayaklanmanın başarıya ulaşması için yapılan gizli stratejik belgelerin öğrenilmesi nedeniyle soruşturma işini bizzat kendisinin yapacağını belirten Vâsiḳ, ayaklanma için yapılan plandan haberi olmamış gibi Ahmed b. Nasr ile kelâm hususunda aralarında sözlü atışma olmuştu. Bu atışma sonrasında kendisini rahatsız eden düşünceler olunca çok sinirlenmişti. Yaşanan bu atışma hadisesi sonrasında halife Vâsiḳ, Ahmed b. Nasr'ın yaşamına son verdi.²¹⁴

Yaşanan bu hadisenin akabinde Vâsiḳ'ın pişman olduğu ve mihne çalışmalarını bitirdiği ifade edilmektedir. Ayrıca mihne²¹⁵ uygulamalarının bitirilmesinde Ebû Abdurrahman Abdullah b. Muhammed el-Ezdî'nin İbn Ebû Duâd ile aralarında meydana gelen sözlü atışmanın payı çok büyüktür. Vâsiḳ döneminde 842 yılında Bizans lideri Theophilos vefat ettikten sonra çocuğu III. Mikhail'in yaşının küçük olması hasebiyle yerine annesi Theodora yönetime geçmiştir. O dönemde Bizanslıların başında dirayetli bir liderin olmaması nedeniyle önceki dönemlere göre onlarla daha ılımlı bir dönemin geçtiği belirtilmektedir. Vâsiḳ, 232/847 yılında Sâmerâ bölgesinde hayatını kaybetti. Vâsiḳ, kendisinin hususi olarak ilgilenerek inşa ettirdiği Abbâsî saray

²¹³ Kan, “Vâsiḳ-Billâh”, s. 548-549.

²¹⁴ Kan, “Vâsiḳ-Billâh”, s. 549.

²¹⁵ Mihne, Bazı Abbâsî halifeleri döneminde halku'l-Kur'ân konusunda bazı âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen addır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* XXX, (2020), s. 26-28.

mimarisinin çok güzel bir örneği olarak bilinen Hârûniye Sarayı'nda toprağa verildi. Halifelîği zamanında Ebû Tâliboğullarına karşı ikramda geri durmayan ve Ali mensuplarıyla da ilişkilerine dikkat ederek onlarla mücadeleye girmemeye özen gösteren Vâsiq, yerine hilafete geçmesi için kimseyi tayin etmedi. Vefatının ardından kardeşi Ca'fer, Mütevekkil-Alellah ismiyle devletin başına geçti.²¹⁶

Daha sonra evladı Muhammed “Mühtedî-Billâh”²¹⁷ ismiyle devletin başına geçti. Vâsiq-Billâh mütevazı ve akıllı bir lider olarak tanınmaktadır. İlmî bilgisi diğer Abbâsî yöneticilerine göre kıyaslandığında Vâsiq onlardan çok öndedir. Vâsiq, mütevazı, hoşgörülü, saygılı birisiydi. Aynı zamanda tecrübeli bir şair, bestekâr ve Abbâsî halifeleri arasında en fazla şiir nakledilen birisidir. 100'den çok beste yapan Vâsiq, ud sanatında da ustaydı. Vâsiq döneminde Beytül-Hikmenin²¹⁸ öncülüğünde ilmî çalışmalar sürmüştür. Vâsiq-Billâhın yönetimde kaldığı süre içerisinde felsefe ve tıp gibi alanlarda yapılan çalışmaların haricinde ilâhiyat konusunda ilmî toplantılar teriplenmiş, Vâsiq butoplantılarda da hususi olarak yer almıştır.²¹⁹

²¹⁶ Kan, “Vâsiq-Billâh”, s. 549.

²¹⁷ Muhammed Mühtedî-Billâh, halife Vâsiq-Billâh'ın oğlu olup (869-870) yılları arasında Abbasi halifelîği yapmıştır. Hakkında daha geniş bil için bk. Abdülkerim Özaydın”, Muhammed Mühtedî-Billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* XXXI, 2020), s. 526-527.

²¹⁸ Beytül-Hikme, Ortaçağ İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmî araştırmaların yapıldığı merkezlere verilen addır. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Mahmut Kaya, “Beytül-Hikme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* VI, (1992), s. 88-90.

²¹⁹ Kan, “Vâsiq-Billâh”, s. 549.

BÖLÜM III

SOSYAL DURUM

3.1. Bağdat'ın Sosyal Durumu

Sosyal durum; bir toplumu oluşturan unsurların ırk, din ve hatta ekonomik yaşantıları dikkate alınarak gruplandırılması, bu oluşturulan grupların birbirleriyle olan münasebetleri, toplumun aile yapısı, en üst kesimden en alt kesime kadar kişilerin hayat yaşantıları, ekonomik hayatları ve kaynakları, düzenlenen törenler, inşa edilmiş evler, evlerde günlük kullanılan eşyalar, yiyecekler, içecekler kısacası toplumun genel görüntüsüne sosyal durum adı verilmektedir. Abbâsîlerin devlet olarak varlığını devam ettirdiği süre içerisinde hilafet merkezi konumunda varlığını sürdüren İslâm şehri Bağdat, her ne kadar zenginliğin ve şatafatın merkezi gibi görünse de farklı kültürlerin vefarklı inançların ortak noktası olarak görülsede aynı zamanda da bir çatışma ve kargaşa merkezi durumundaydı. Bağdat şehri İslâm medeniyetinin merkez konumunda olması durumunu Moğolların 1258 yılındaki saldırı girişimine kadar muhafaza etmiştir. Moğollar tarafından ağır tahribata uğratılan Bağdat şehri, o eski şatafatlı günlerine bir daha geri dönememiştir.²²⁰

Çalışmamızın bu kısmında da Bağdat şehrinin sosyal durumunu ele almaya çalıştık. Emevîler'in 132/750 yılında yıkılıp Abbâsîlerin kurulmasının etkileri, sadece siyasi-askeri hayatla sınırlı kalmamış, bilakis toplumsal hayat, sosyal hayat, düşünce hayatı, ticari hayat gibi her alanda büyük gelişmelerin başlangıcı olmuştur. Emevîler sahip olduğu siyasi ve toplumsal yapısı ile kabileleri ve kabileciliği esas alan ve buna bağlı olarak hizipçiliği temel alan bir siyasi-sosyal bir teşekkül idi. Nihayetinde Emevî hanedanlığının yıkılma sürecine girmesini de bu yapı biraz daha hızlandırmıştır. Abbâsîler ise, kabilecilik anlayışını siyasi alanda görmezden gelip tanımayarak, kabileciğe bağlı olan siyasi-askeri yapıları tasfiye etmiştir. Onun yerine siyasi, sosyal ve kültürel alanda çeşitli gruplarla ortak bir şekilde yaşayabilecekleri siyasi birliktelik benimsemişler, sosyal alanda ise istişare odaklı birlikteliği tercih etmişlerdir. Bu yönüyle Bağdat'ın Abbâsîlerce inşa edilmesi, İslâm medeniyetinde Emevîlerden bu yana süre gelen fetih hareketi döneminin bitmesi ve yerleşik bir medeni hayatın gelişeceği yeni devrin başlangıcını da temsil etmiştir. Müslüman dünyasının artık fetih hareketlerine ara verip fethedilen yerlerin “içten fetih edilmesi” gerekliliğini fark eden

²²⁰ Fatih Güzel, *XIII. Yüzyılın Başlarında Bağdat Şehrinde Sosyal Durum*, Çankırı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, VII, (2016), s. 1.

Abbâsîler, adeta köşk görünümünde saray yapmış ve çeyrek asır gibi bir zaman içerisinde de bir dizi şehir meydana getirmişlerdir. Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, Haşimiyye ve Enbâr'ı, Ebû Ca'fer el-Mansûr ise Bağdat ile birlikte Râfika, Malatya, Mesisa ve Mansura'yı kurmuştu. Fakat Bağdat'ın inşa edilişi ve kısa zaman sonra bu şehrin tüm dünyanın en kalabalık nüfusa sahip metropol şehirlerinden birisi haline gelmesi de pek çok yönüyle bu dönemdeki gelişim ve değişimleri sembolize etmektedir.²²¹

Abbâsîler böylesine görkemli ve İslâm medeniyeti açısından başşehir olarak olarak yıllar boyu varlığını devam ettirecek bu Bağdat şehrini kurarak, hicretin ilk asrı boyunca bütün şiddetiyle süren kabile ve hizipler arası çatışmalardan ve kısır dini tartışmalardan kurtulmuşlar ve bu şehrin kurulumu ile tasarladıkları medeniyet projesini hayata geçirmeyi başarmışlardır. Antik geleneklerin kalbinde oluşturulan Bağdat, kısa bir zaman içerisinde büyük birşehir haline gelmiştir. Bağdat, daha önceki Arap-İslâmi geleneklerinin ve kabileciliğin ağır bastığı Şam, Kûfe ve Basra gibi şehirlerden ziyade, herhangi bir kabile, din ve mezhebe indirgenemeyecek kadar büyük Abbâsî egemenliği altındaki tüm halkların tamamen farklı olarak demografik bir şekilde bir araya gelip birleşimi ve Arapça ortak dili temeli üzerinde gelişen her kesimin rahat bir şekilde kendini ifade edebileceği, küçük dini, felsefi ve mezhebi grupların entelektüel alanda büyüüp gelişebileceği, bütün birikim ve yeteneklerini elinden geldiğince kullanarak varlıklarını önemli ölçüde hissettirmek için mücadele edip birbirleri ile rekabet içersine girebilecekleri, muazam bir hilafet sarayı çerçevesinde odaklanmış bir aristokratik organizasyon olarak kurulmuştur. Bu bakımdan Abbâsî ihtilalinin hemen ardından dâhice bir fikirle halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bizzat talimatıyla Bağdat'ın kurulması, Abbâsî Devleti'nin siyasal devrim ve değişim sürecini, sosyal ve kültürel devrimle daha da ileri düzeye taşımaya büyük katkısı olmuştur. Bu yönüyle daha sonraki yıllarda meydana gelen gelişmeleri dikkate aldığımızda, Bağdat'ın kuruluşu İslâm'ın kendi medeniyetini kurma sürecinde gerçek anlamda bir kırılmayı ifade etmektedir. Şehir daha ilk kuruluş aşamasındayken dünyanın bütün renklerini içerisinde taşıyordu. İslâm medeniyeti öncesinde yaşanan bu kültürel dağınıklık, parçalanmışlık ve içine kapanık unsurlar, Bağdat'a taşınmak suretiyle oranın toplumsal, siyasal ve kültürel hayatına katılarak, içlerinden çıkamadıkları kültürel kozalarından ve kabuklarından sıyrılmış, yeni bir düşünce ve kültür dünyasının üretken parçaları haline gelmişlerdir.²²²

²²¹ Mustafa Demirci, "Bütün Yollar Bağdat'a Çıkar: Genç Antik Çağın Bilim Düşünce ve İnançlarının Bağdat'a İntikali", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV (2015), s. 227-228.

²²² Demirci, "Bütün Yollar Bağdat'a Çıkar", s. 228.

Abbâsîler döneminde sosyal hayat konusunda dikkat çeken belirgin özellikler, başşehir merkez Bağdat'ta açıkça kendini gösteriyordu. Bu dönemde halk sosyal yapı olarak havâs ve avâm şeklinde iki büyük sınıfa ayrılmıştı. Havâs sınıfı başta halife ve yakınları olmak üzere başlangıç olarak mevâlî ve özellikle İranlı ailelerden, daha sonraları da Türklerden oluşan yöneticiler, diğer eşrâf ve ileri gelenlerden ibaretti. O dönemde en güçlü devlet makamı da vezirlik makamıydı. Devlet idaresindeki adamların nüfûz ve güçleri halifelere ve geçen zamana göre değişiklik gösterebiliyordu. Eşrâf ailesine mensup kesimler ise halifenin bağlı olduğu Hâşimî ve özellikle Abbâsî ailesi mensupları, sonra sâir Kureyş ve diğer Arap aristokrat ailelerden meydana geliyordu. Emevîler döneminde büyük nüfûz sahibi olan bu eşraf kesimin itibarını ilk Abbâsîler döneminde tedricen ortadan kalkmaya yüz tutmuş, özellikle de Mu'tasım döneminden itibaren yerini mevâlîden meydana gelen başka kesimlere bıraktıklarını görüyoruz. Avâm sınıfı ise farklı etnik gruplara mensuptu. Bunlar başta çeşitli sanat ve ticaret erbabı olan ve tarım işlerinde çalışanlar olmak üzere çeşitli meslek ve iş kollarında çalışmalarda yer alanlardan ibaretti. Bunların içlerinde ulemâ, edibler, fukahâ ve bazı sanat ve ticaret mensubu gibi özel bir sınıf oluşturanlar, havâssa yakın olanlar, onların himaye ve desteğini sağlayanlar yer alıyordu.²²³

Bazı kaynaklardan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda XIII. asrın ilk zamanlarında Irak bölgesinde ortaya çıkan çeşitli fikir ayrılıkları yüzünden huzursuzluklar baş göstermiştir. Yaşanan bu huzurluklar ülke içerisinde kimi zaman büyük kargaşalara neden olmuş ve nihayetinde sosyal hayatta buna bağlı olarak sürekli değişimler geçirmek zorunda kalmıştır. Fakat Abbâsiler toplum olarak üst tabaka 'et-Tabakâtü'l-Hassa' ve alt tabaka 'et-Tabakâtü'l-Âmme' diye ayrılmış ve bunlar genel anlamda halk arasında "havâs" ve "avam" şeklinde isimlendirilmiştir.²²⁴

Abbâsîler döneminin ilk dönemlerinde sosyal tabaka bakımından Bağdat'ta kendilerini belirgin bir şekilde hissettiren havâs mensubu ve Avâm mensubu kesimler arasında gözle görülür bir şekilde önemli farklılıklar bulunmaktaydı. Havâs tabakasına mensup kişilere aynı zamanda Arapçada bu kelimenin karşılığı olan eşrâfda denilmekteydi. Havâs sınıfı unsurlar bir diğer anlamı itibariyle Eşrâflar, o dönemde devlet yönetiminin idaresinden sorumlu halifeye ulaşmakta sıkıntı yaşamadıkları gibi aynı zamanda ayrıcalıklı olarak herhangi bir konuda sıkıntılarını anlatmak için veya

²²³ İbrahim Sarıçam, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2009, s. 158.

²²⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (çev. İsmail Yiğit, Nusreddin Bolelli), İstanbul, 1986, VI, 337.

farklı bir amaçla halife ile görüşmek istediklerinde rahatça yanlarına gidip isteklerini bildirirler ve bu konuda da hiçbir sıkıntı çekmezlerdi. Bu sınıfa mensup kişiler saraya girmek istediklerinde kendilerine devlet yönetiminden özel olarak tahsis edilen has bir kapıdan içeri girerler ve sarayda kaldıkları süre içerisinde de özel odalarda ağırlanırlardı. Hatta saraya geldiklerinde bu kimselerin binekleri için dahi özel ahırlar yapılmıştır.²²⁵ Toplumda tabaka olarak üst kesimi oluşturan Abbâsî Devleti'ne mensup bu kişiler, hilafet sarayındaki köşklere dışarıdaki herşeyden habersiz daha müreffeh ve ihtişam dolu bir hapis yaşamı gibi bir hayat sürdürürlerdi.²²⁶

Avâmlar sınıfına mensup kişiler ise halkın ekseriyetini teşkil ediyordu. Sarayda onların kabulünde kullanılan ayrı kapılar mevcuttu. Aynı şekilde, onların yemek yiyecekleri mutfaklar bile belirlenmişti. Bu tabaka, sanatkârlar, ustalar, tüccarlar, çiftçiler, askerler ve kölelerden meydana geliyordu. Bu tabakaya mensup olanlar, genel olarak, daha az kültürlü ve dinî işlerde daha az malûmat sahibi kişilerdi. İbnü'l-Cevzî de Bağdat halkının, her ne kadar Arap toplumu potasında erimeleri sebebiyle hepsine birden Arap" denilse de, 'Arap, Fars, Türk, Nebâtî, Ermeni, Çerkez, Kürt, Gürcü ve Berberi' gibi, farklı ırk ve kavimlere mensup kabilelerin bir ortak karışımı olduğunu ifade etmiştir.²²⁷

Toplumsal temel yapısını oluşturan *Kesibe* ismi verilen çalışan ve üreten sınıf Araplar da İranlılar, Türkler, Rumlar, Ermeniler, Zenciler gibi çeşitli ırklardan meydana geliyordu. Toplumun büyük yükünü üzerlerinde taşıyan bu insanlar genel itibarıyla fakir ve yoksul insanlardan oluşmaktaydı.²²⁸

Bağdat'ta yaşayan insan sayısı gözle görülür bir şekilde artmış ve bu sayı bir milyon dolaylarına gelmişti. Hızla nüfusun artması şehre bir metropol havası katmıştı. Şehrin doğusundaki kısmına Rusafe, batısındaki kısmına da Kerh ismi verilmişti. Dicle'nin üstünde bu iki tarafın bağlantısını sağlayan tahtadan yapılmış köprü yapıları vardı. Bunlardan ayrı olarak Rusafe'nin ve Kerh'in arasındaki gidiş gelişlerde ufak tekneler kullanılıyordu.²²⁹ Şehrin doğusu batısından bir nebze de olsa daha bakımlı durumdaydı. İki tarafında kendisine ait mahallesi vardı. Bu mahallelerin sayısı toplam on yediydi. Şehirde Şiîlerin nüfusu daha çok Kerh topraklarında, Sünnîlerin nüfusu da

²²⁵ Hüseyin el-Hac Hasan, *Hadaratu'l-Arab fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Beyrut 1994, 15-17, Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsîyyi's-Sânî*, Kahire 2001, 53

²²⁶ İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kinânî el-Belensî, *Endülüsten Kutsal Topraklara Yolculuk*, çev. İsmail Güler, İstanbul, 2003, 165.

²²⁷ İbnü'l-Cevzî, *Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, el-Muntazam fi Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem* (thk. Süheyl Zekkar), Beyrut, 1985, VIII, 70.

²²⁸ Hitti, Philip Khuri, *İslâm Tarihi-Siyasî ve Kültürel*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, II, 526.

²²⁹ İbn Cübeyr, VIII, 164.

Rusafe kentinde yoğunluk kazanmıştı. Şehir içerisinde sayıca çok fazla mescit vardı. Bunların sadece on bir tanesinde Cuma namazının eda edilmesine izin verilmişti. Kentte yaşayan insanlar temizlik konusunda bir hayli titizdi. Bu bilgilere ilaveten kentte çok sayıda hamam çeşitli eserlerde ifade edilmektedir.²³⁰ Şehirde birçok medrese ve irili ufaklı çok sayıda ribatlar vardı. Bunların yanında şehrin önemli bir özelliği de ilim merkezi olmasıydı.²³¹

XIII. asırda şehirde ekonomik yönden üst sınıfı oluşturan insanlar daha rahat bir yaşam sürerken, halkın nüfusunun yarıdan fazlasını barındıran alt seviyedeki insanlar da geçim konusunda yaşam savaşı veriyordu. Kentte nüfusun büyük bir bölümü çatı kısmı kamıştan inşa edilmiş, tek kattan oluşan küçük evlerde ikamet ediyordu. Evleri olamayanlarda boş olan evleri kiraya tutarak hayatlarını ona göre şekillendiriyordu. Kimi zaman iki üç aile bir olup ortak olarak bir ev tutuyolardı. Fakir kesimin ikamet ettikleri evlerin çatı bölümü kamıştaş, duvar kısmı ise çamurdan yapılmıştı. Maddi yönden durumları kötü olmayanların oturdukları evin çatı bölümü ise ağaçlardan, duvarlarında kireçten sıva yapılmış durumdaydı. Maddi yönden durumu çok daha iyi konumda olanların ikamet ettikleri yerlerde kaliteli ve ucuz olmayan tik ve sac ağaçlarından işlenmiş kereste kullanılarak inşa ediliyordu. Fakir kesimin ikamet ettikleri yerler en fazla tek kat ikili oda şeklinde iken, zengin kesimin oturdukları yerlerde kat olarak iki veya üç kattan oluşmaktaydı.²³² Hububat Şehirde insanların en çok tercih ettikleri ana yiyecekti. Baklalar fiyat konusunda daha cazip olması ve çok yetiştirmeleri nedeniyle tüketim konusunda ilk sırada yer alıyorlardı. Zengin kesimin tükettikleri ekmekler buğdaydan üretilmiş undan yapılırken, fakir olanların tükettikleri ekmekler ise arpalarından üretilmiş unlardan yapılmaktaydı. Zengin olanlar koyunun eti yemeyi seçerken, fakir olanlarda genelde dana eti yemeyi seçiyolardı. Yiyeceklerini bulmada sıkıntı yaşayan fakir kesimler bu ihtiyaçlarını mescit ve bu konuda hizmet veren tesisler aracılığı ile karşılıyordu.²³³ Kent ahlak konusunda seviyesiz bir duruma düşmüştü. Tam bu zamanda şehre gelen İbn Cübeyr burada yaşayan insanları ahlak bakımından tasvip etmediğini eserlerinde belirtmektedir.²³⁴

Savaş esirlerinden meydana gelen köleler toplumun önemli bir bölümünü oluşturmdu. Kölelerin çoğu 'Slav, Rum ve Zencî' idi. Mısır, Kuzey Afrika ve Kuzey

²³⁰ İbn Cübeyr, VIII, 167.

²³¹ Muhammed Abdülazim Ebü'n-Nasr, *el-Evkâf fî Bağdâd fî Asr'i-Abbâsî es-Sânî*, Kahire, 2002, 52.

²³² Adam Mez, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fî'l-Karnî'r-Rabî' el-Hicrî = Asrî'n-Nehda fî'l-İslâm*, çev. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde, *Dâru'l-Kütübî'l-Arabî*, Beyrut ty. II, 221.

²³³ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal*, III, 448

²³⁴ Cevzî, *Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, IX, 197.

Arabistan köle ticaretinin en önemli pazar yerlerinden biriydi. Sosyal sınıflardan biri de Yahudi ve Hristiyanlardan meydana gelen zimmîlerden oluşuyordu. Bunlar devletin himayesinde geniş bir din hürriyetiyle rahat bir şekilde yaşıyor ve ibadetlerini yapabiliyorlardı. Saray çevreleri giyim kuşam konusunda daha çok Sâsânî etkisinde kalmış, böylece İran kıyafeti Abbâsî sarayının resmî kıyafeti olmuştu. Halifeler kıymetli mücevherle süslü bir kuşak, siyah bir külâh giyer ve sarık sararlardı. Valiler ve asilzadeler de halifeyi taklit ederlerdi. Halifeler merasimlerde siyah veya menekşe rengine dizlere kadar uzanan bir hırka giyerlerdi. Yüksek tabakanın günlük kıyafeti geniş kaftan, fistan, gömlek, ferace, ceket ve külâhtan oluşuyordu. Halk ise fistan, gömlek ve uzun ceket giyyordu. Kadınların elbisesi genellikle geniş bir çarşaftan ve boyundan yırtmaçlı uzun bir gömlektir ibaretti. Dinî bayramlara büyük önem verilirdi. Halifeler her iki bayramda da bayram namazlarını kıldırır ve yapılan bizzat törenlere katılırlardı. Sarayda İran nüfuzu giderek artınca eski İran bayramları Nevrûz, Mihricân ve Râm günleri de törenlerle kutlanmaya başlanmıştı. Halifeler cuma ve bayram namazları vedîğher her türlü merasimlere hilâfet alayı ile birlikte giderlerdi. Halifeler bu alaylarda siyah bir kuşak bağlar ve üzerine siyah bir kürk alırdı. Halifeler aynı zamanda başlarına uzun bir külâh geçirirler, ellerine de Peygamberimizin kılıcını alır ve o kılıcı daime yanında bulundururlardı.²³⁵

Dicle nehrinin her iki tarafında 33° 26' 18" kuzey enlemi ile 44° 23' 9" doğu boylamı üzerinde yer alan Bağdat, bu kuruluş sürecinde şehrin inşa planı sosyal yapılar ve sosyal gayeler gözetilerek planlanmış, şehrin tasarımı da buna dikkat edilerek çizilmiştir. Ayrıca bu bilgilere ilaveten Bağdat'ta bulunan her bölge belirli bir etnik veya meslekî grubun sorumluluğu altında bulunuyordu. Askerler genel olarak surların dış kısmında şehrin kuzey ve batısında, tüccar ve zanaatkâr olan gruplarda Kerh'te Sarât'ın güney kısmında ikamet ediyorlardı. Pazarlar, Bağdat'ın planında önemli bir rol oynamaktaydı. İnşasının ilk aşamasında en dıştaki büyük surdan iç surla doğru uzanan dört yol boyunca yüksek kemerli dükkânlardan meydana gelen dört Pazar yer alıyordu. Ayrıca bunların yanında surların dış kısmında da dört adet pazar yeri mevcuttu. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, 773 yılında pazarların güvenlik gerekçesiyle Bağdat'tan Kerh'e taşınması talimatını vermişti. Her türlü zanaat ve ticaret mensubunun diğerlerinden bağımsız olarak pazar yerleri ve çarşıları vardı. Örnek olarak Kerh bölgesinde yer alan manav, bakkal, sarraf ve kitapçılara özel olarak ayrılmış çarşılar mevcuttu. Horasan,

²³⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* I , (1988), İstanbul, s. 46-47.

Semerkant, Merv, Belh, Buhara ve Hârizm'den tüccarlar Bağdat şehrinin gelişmesi ve büyümesiyle ticaret için buraya geliyordu. Bunların yanında insanların kendilerine ait mahalleleri ve burada bulunan insan gruplarının da bir lideri vardı.²³⁶

Bağdat'ın sosyal gayelerle kurulan planı çerçevesinde halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, 773 yılında Dicle nehri kıyısında Horasan Kapısı'nın aşağı tarafındaki geniş bahçeler içinde Huld adını verdiği bir saray yaptırmıştı. Ayrıca stratejik gayeler, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un ordusunun bölünmesiyle ilgili içinde bulunduğu sıkıntılı durumu ve bu durumu düzeltme politikası, bunun yanında da ellerinde bulunan arazilerin gereken ihtiyacı karşılamaması durumu halifeyi, Dicle'nin doğu yakasında bulunan yere, veliahtı Mehdî'nin de rahat bir ortamda görevini sürdürmesi adına bir karargâh kurmaya sevketti. Bu karargâhın inşa edildiği yerde bir saray ve bir cami yaptırılmış, etrafı da kumandanlar ve maiyetlerinin evleriyle çevrilmişti. Buraya Hârûnürreşîd'in yaptırdığı saray münasebetiyle *Rusâfe* adı verilmişti. Askerî bir yer olan bu bölge bir duvar ve Mehdî'nin kışlasının etrafını saran bir hendekle ayrılmıştı. Mehdî'ye ait olan askeri kışlanın inşasına da 768 yılında başlanmış ve 773 yılında tamamlanmıştır. Bir diğer sosyal gayelerle inşa edilen saray dayukarı da zikrettiğimiz Rusâfe sarayıdır ve Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kurduğu bu saray şehrin tam karşısındadır.²³⁷

Sonuç olarak Bağdat'ın sosyal gaye ve yapılar gözetilerek bir plan halinde halife Mansûr tarafından kurulum aşaması tamamlandıktan sonra bu gibi sosyal yapılar halkın talep ve ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Geçmiş dönemlerde inşa edilen bu sosyal yapılar özellikle İslâm şehri Bağdat'ın inşasından sonra farklı bir ivme kazanmış ve halkın yaşamına da nüfuz ederek göz ardı edilemez derecede önemli katkılar sağlamıştır.

3.2. Abbâsîler'in İlk Yüzyılında Tanınmış Bağdat'ta Yaşayan Bazı Âlimler

Bağdat döneminde yaşayan ve mücadele eden âlimler özellikle şehrin medeniyetleşmesi ve kültür açısından zengileşmesi adına büyük çabalar göstermişlerdir. Âlimlerin, özellikle dini anlamda halkı aydınlatma konusunda aktif rol oynadığı da göz ardı edilemez bir durumdur. Âlimlerin Abbasiler ilk dönemindeki yaptıkları çalışmalar halifeler tarafından da kimi zaman olumlu kimi zaman da büyük tepkilerle karşılanmıştır. Âlimlerin maruz kaldığı bu tepkiler bazen sözlü olarak olmuş bazen de daha da ileri giderek işkenlere de kadar varmıştır. Özellikle Ahmed b. Hanbel Kuran'ın

²³⁶ Abdülaziz ed-Dûrî , “Bağdat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansikolpedisi (DİA)*, IV (1991), s. 425-426.

²³⁷ Dûrî, “Bağdat”, s. 427.

mahlûk olup olmadığı konusunda ısrarcı görüşünden dolayı büyük işkencelere maruz kalmış fakat görmüş olduğu bu işkenceler karşısında hiçbir zaman görüşlerinden ödün vermemiştir. Bazen de bu görüşlerinden ötürü kendisine hapis cezasına varana kadar cezalandırılmalar yapılmıştır. Ahmed b. Hanbel'in bu görüşleri bazı kesimlerce kabul edilmiş ama halifelerin baskıcı tutumu nedeniyle bir türlü toplum nazarında ayyuka çıkamamıştır. Halifelerin sırf kendi görüşlerine uymayanları cezalandırmaya yönelik yaptığı bu baskıcı politikaları o dönemdeki Ahmed b. Hanbel vb. âlimleri zor durumda bırakmıştır.²³⁸

Ahmed b. Hanbel'in yanında halife Mehdî-Billâh döneminde yaşamış olduğu geçim sıkıntısı nedeniyle Bağdat'a yerleşme kararı alan Ebû Hanîfe'nin talebesi Ebû Yûsuf'da o dönemin bilgili âlimlerindendi. Ebû Yûsuf, hem halk nezdinde hem de saray içerisinde çok sevilen sayılan bir kişiliğe sahipti. Giyinişi, oturuşu ve davranışları ile örnek bir şahsiyet olan Yûsuf, aynı zaman da büyük bir servet sahibiydi. Her şeyin en güzelini yapmaya özen gösterirdi. Geçmiş yıllarındaki çekmiş olduğu maddi sıkıntılardan ötürü de ihtiyaç sahiplerine yardım etmeyi hiçbir zaman ihmal etmezdi. Ebû Yûsuf, çok çocuklu ve yoksul bir aileye mensuptu. Çocukluk döneminde geçim sıkıntısı nedeniyle ilim yönünde tahsiline hiçbir zaman ara vermemiştir. Kaynaklarda özellikle Ebû Hanîfe'nin kendisinin donanımlı bir âlim olarak yetişmesinde çok büyük emeği olduğunu ifade eden Ebû Yûsuf, onu her zaman hayırla yâd etmiştir.²³⁹

Çalışmamızın bu bölümünde de Bağdat'ta özellikle sosyal hayatta önemli yerleri olan dönemin âlimleri Ahmed b. Hanbel, Ebû Yûsuf, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Züfer b. el-Hüzeyl'den bahsettik.

3.2.1. Ahmed b. Hanbel

Ahmed b. Hanbel 164/780 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Aile mensupları kamet ettikleri Merv kentinden ayrılarak, evladı Sâlih'in naklettiği bilgi ile sülalesi Peygamber efendimizin dedelerinden Nizâr'la birleşir ve Hz. İsmâil'in soyuna kadar dayanır. Ahmed b. Hanbel'in büyük babası Hanbel b. Hilâl Emevî hanedanlığı döneminde Serahsi valiliği görevinde bulunmuş ve Abbâsî ailesinin merkezi yönetimi devralması için yaptığı ihtilal girişiminde etkin rol oynamış ve babası da Abbâsî askeri

²³⁸ Mehmet Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansikolpedisi (DİA)*, II (1989), İstanbul, s. 82.

²³⁹ Salim Ögüt, "Ebû Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansikolpedisi (DİA)*, X (1994), İstanbul, s. 260-261.

birliğinde önemli vazifeler üstlenmiştir.²⁴⁰ Hanbelî mezhebinin baş imamı ve kurucusu olarak tanınan Ahmed b. Hanbel, aslen Arap olan Şeyhan kabilesine mensuptur. Ahmed b. Hanbel'in tarihi bilgilerde geçen asıl adı Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî'dir.²⁴¹ Daha sonra bu ad kısaltılarak Ahmed b. Hanbel olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ahmed b. Hanbel, dünyaya gelmeden önce babası vefat etmiş ve babasının vefat etmesi sonucunda onun her şeyi ile annesi Safiyye bnt Meymûne ilgilenmiştir.²⁴²

Hanbelî düşünce ekolünün hem temsilcisi olan hem de bu mezhebin kurucu lideri olarak görülen ve çok küçük çağlarda ilim yönünden tahsil yapan Ahmed b. Hanbel, ilk önce şehirdeki önemli hocaların bilgilerinden faydalanmıştır. Aynı zamanda Kuran-ı Kerim'in tamamını ezberleyerek hafız olmuş ve Arap dilini de tam anlamıyla kavramıştır. Ahmed b. Hanbel, hadis nakli konusunda Kûfe, Basra ve Mekke gibi çeşitli bölgelere sefere (rîhle) gitmiş, çalışmalarının neticesinde devrin etkili hadis bilginleri içerisinde önemli bir konumu olmuştur. Abbâsîler iktidardayken Kur'an-ı Kerim'in yaratılma durumunun kabul ettirilmesine istinaden gerçekleştirilen Mihne çalışmaları, hem İslâm medeniyeti hem de Ahmed b. Hanbel için yeni bir devrin hızlı bir şekilde oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ahmed b. Hanbel'in Mihne çalışmaları öncesinde yaşamına dair bilgi yok denecek kadar azdır. Fakat doğruluğu kesinlikle belli olan bir şey vardır o da Me'mûn kendinin halifeliği döneminde Mihne polikasını yapmaya başladığı esnada Ahmed b. Hanbel'in onun devrinde etkili bir hadis âlimi olduğudur.²⁴³ Kur'an-ı Kerim'in yaratıldığı fikrinin patlak vermesinin önemli bir neticesi de fıkıh ilminin sağlamlığını kaybetmesi ve bu ilmin hadis ilmi ile eşit hale gelmesi olmuştur. Ahmed b. Hanbel'in bir dini âlim vasfına sahip olup olmadığı konusunda bazı ihtilaflar olması da yaşanan bu hadiseden dolayıdır. Mihne mücadelesinin Ehli Hadis taraftarlarınca kazanılması neticesinde halife dini hâkimiyetini kaybetmiş, sonrasında da dönemin din bilginleri İslâm'ın savunucusu konumuna gelmiştir. Mihne hareketiyle dini hâkimiyetin alternatifsiz bir mercisi haline gelen dönemin din bilginleri, yaşanan bu olumsuzluklar sonucunda Abbâsî halifelerinin tahtlarını ve hâkimiyetlerini sağlam

²⁴⁰ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", s. 82.

²⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi, eserleriyle Hanefî mezhebinin görüşlerini kayıt altına alan müctehiddir. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Aydın Taş, Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX (2010), İstanbul, s. 38-42.

²⁴² Menderes Gürkan, "Hanbelî Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi I", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX, (2000), s. 453.

²⁴³ Muhyettin İğde, "Ahmed b. Hanbel'in fakihliği ile ilgili tartışmalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLII, Erzurum (2014), s. 194-195.

temeller üzerine oturtmaları konusunda destek ve güven duyulan bir hal almıştır. Böylelikle, Abbâsî halifeleri Mihne politikasının ardından ne kadar da olsa vermiş olduğu kararlarda hakkaniyeti esas aldıysa da dönemin güçlü ve bilgi donanımı yüksek âlimlerinden bağımsız olarak hareket edememiş ve bir nevi âlimlerin devlet yönetimindeki etkisi hissedilir derecede artmaya başlamıştır. Sorman adlı yazarın görüşü de şöyledir; Mihne hareketinin Ehl-i Hadis'in galibiyetiyle neticelenmesi ve bu eskiden beri gelen kelâm ekolü düşüncesi, halifenin tüm idare hâkimiyetini belirli ölçüde sınırlamakla yetinmemiş, kelâmın, içtihadın ve felsefenin de ilerlemesini durdurmuştur.²⁴⁴

Mihne politikasının hemen ardından Hadis ilmi ile Fıkıh ilminin eşit hale gelmesi bazı önemli gelişmelere katkı sağlamıştır. Bu önemli gelişmelerin de en dikkat çekeni Mihne harekâtından evvel fıkıh konusunda belirli konumu ve takip ettiği bir yolu olmayan Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel'in gerek fikhî bir mezhebin gerekse de ashâbü'l-hadîs'in imam-hatibi konumuna gelmesidir.²⁴⁵ Hadis ilmi nakilleri, Ahmed b. Hanbel'in fikirlerine destek veren kanıtlar nitelikte olmasından ziyade bu nakiller bizzat kendisinin düşüncelerini yansıtmaktadır.²⁴⁶

Abbâsîlerin 813/833 seneleri arasında yönetimini üstlenerek hilafete geçen Me'mûn, halifeliğinin son zamanlarında Mu'tezile içerisinde sözü dinlenen kimselerin etkisiyle, dönemin bilindik ve hatırı sayılır hocalarını Kur'ân-ı Kerîm'in yaratılmış olduğu fikrini yani mahlûk olduğu görüşünü kabul etmeye çağırıcaya kadar Ahmed b. Hanbel hadis okutmaya devam etti. Dönemin bazı ilim sahibi hocaları ilk önce Kur'ân-ı Kerîm'in yaratılmış olmadığını belirtmiş ve sonrasında sırf halife tarafından zalimce bir cezalandırmaya maruz kalmamak için halifenin istek ve taleplerine göre görüşlerini ifade ettiler. Bunlar âlimler arasında cesur kişiliği ile biline Ahmed b. Hanbel, Kuran konusunda savunulan bu düşüncüyü kabul etmediğini açık yüreklilikle ifade etmiştir. Akabinde bu düşüncesinden vazgeçmesi konusunda da baskı yapılmış buna rağmen boyun eğmeyerek bu düşüncesinden kesinlikle vazgeçmeyeceğini söylemiştir. Daha sonra Ahmed b. Hanbel, halifenin emri ile tutuklandı ve hapis cezası verildi. Ahmed b. Hanbel'in sırf bu görüşünden dolayı halifenin uygulayacak olduğu cezalandırma işlemine maruz kalmasını istemeyen taraftarlarının da birçoğu bu görüşü yani Kur'ân-ı

²⁴⁴ Guy Sorman, "Rifaa'nın Çocukları Müslüman Modernler", çev. Pulat Tacar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 30.

²⁴⁵ Abdülmecîd Mahmûd Abdülmecîd, *el-İtticahâtü'l-Fıkhiyye'İnde Ashâbi'l-Hadîs fi'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî-Mektebetü'l-Hâncî*, Kahire 1399/1979, s. 127-131.

²⁴⁶ İğde, Ahmed b. Hanbel'in Fakihliği, s. 196.

Kerîm'in yaratılmış olduğu fikrini devlete karşı benimser gibi görünmesini istemişlerdir. Fakat Ahmed b. Hanbel'in bu fikri ortaya atanlara kalbi fena şekilde kırılmıştı.²⁴⁷

Bu dönemlerde Tarsus bölgesinde olan halife Me'mûn'un Ahmed b. Hanbel'le bu konuda bir görüşme yapmak istemesi üzerine Halku'l-Kur'ân meselesinde onunla aynı görüşü savunan Muhammed b. Nûh ile beraber halife Me'mûn'un gidecek olduğu yol güzergâhına çıkarıldılar. Fakat Rakka bölgesine geldiklerinde Me'mûn'un vefat ettiği bilgisi ulaştı. Bu duyum üzerine her ikisi de geri Bağdat'a yollandı. Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Nûh'a kıyasla biraz daha yaşlıydı fakat Muhammed b. Nûh yapılan bu işkenceyi kaldıramadı ve Bağdat'a dönerken vefat etti. Hemen ardından Ahmed b. Hanbeli Bağdat'a götürerek burada tutsak ettiler. Daha sonra hilafete geçen Me'mûn'un kardeşi Mu'tasım-Billâh, kardeşinden kalan siyasi düzeni devam ettirmede ısrarlı davranmış ve Ahmed b. Hanbel'in tutukluğunun devam etmesi yönünde talimat vermişti. Aradan geçen bir sene zarfında Mu'tasım-Billâh, Ahmed b. Hanbel'i makamına getirmiş, dönemin başkadısı ve kendisine yakın bulduğu kimselerle tartışmalarını da dikkatle takip etmişti. Ahmed b. Hanbel Kur'ân-ı Kerîm ayetleri ve hadis ilmi haricindeki hiçbir şeye itimat göstermediğini ve kesinlikle savunduğu görüşünden hiçbir şekilde taviz vermeyeceğini ifade etti. Bunun üzerine Ahmed b. Hanbel, tekrardan tutuklanmış ve bu fikrinden vazgeçene kadar kötü bir şekilde cezalandırılması talimatı verilmişti. Yapılan çok kötü işkenceler nedeniyle Ahmed b. Hanbel tuttuğu orucu bile bozmamıştır. Onun bu durumunu gören Mu'tasım-Billâh olumlu bir kelime kullandığı takdirde işkencenin biteceğini ve artık dışarıya salıverileceğini ifade ettiyse de Ahmed b. Hanbel bu teklifi reddetti.²⁴⁸

Yapılan bu kötü muamelelerin hiçbir etkisinin olmadığını anlayan halife bir an onun cezasını affetmeyi düşünmüş ve onu tahliye ettirmek istemişti. Fakat Ebû Duâd, bu görüşte olan birisi dinden çıkmış bir kimsedir ve böyle düşünceye sahip birisinin salıverilemesinin kesinlikle iyi bir karar olmadığını ve bu kararın halk nezdinde yanlış anlaşılacağını söyledi. Aynı zamanda Ahmed b. Hanbel'in yaptığı mücadelede galip geldiğini ve kardeş olan iki halifeyi de yenilgiye uğrattı diye bir algı oluşacağını ifade ederek kararını gözden geçirmesini istemişti. Ebû Duâd'ın sözlerine hak veren halife Mu'tasım, kararından vazgeçerek Ahmed b. Hanbel'i bu ısrarcı tutumu nedeniyle cezalandırmış ve yapılan kötü muamelelere de bizzat eşilk etmişti. Yaşanan bu hadise

²⁴⁷ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", s. 76.

²⁴⁸ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", s. 76.

sonrası Ahmed b. Hanbel'e yeniden hapis cezası verilmişti. Bir müddet sonra da çektiği cezaların ve yapılan işkencelerin ardından salıverilmişti. Ahmed b. Hanbel, işkence sonrası iyileşir iyileşmez tekrardan hadis ilmi yolunda çalışmalarını devam ettirmişti. Halife Mu'tasım'ın vefatının ardından yerine geçen evladı Vâsik, 842/847 yıllarında Halku'l-Kur'ân konusu okullarda devlet kanalıyla okutulmaya başlatınca toplumun bazı ileri gelen kişileri bu durumun asla kabul edilemeyeceğini, gerekirse ayaklanma çıkararak ülkeyi bu meseleden arındırmak istediklerini söylemişlerdi. Toplumun ileri gelen kişileri, bu düşüncelerini harekete geçirmeden önce konu hakkında Ahmed b. Hanbel'le görüşerek ona göre hareket etmek istemişlerdi. Halku'l-Kur'ân konusunda fikir almaya gelen bu kişilere Ahmed b. Hanbel, ayaklanma girişiminin kimseye fayda sağlamayacağını ve bu konuda sabırlı olunması gerektiğini ifade etmişti. Devletin yararına yönelik bu tavsiyelerine rağmen, ceza mahiyetinde Ahmed b. Hanbel'in hem toplum ile görüşme yapmasına, hem de halife Vâsik'in olduğu bölgeye girmesine yasak koyulmuştu. Ahmed b. Hanbel aynı zamanda bu süre zarfında halife Vâsik yaşadığı müddetçe sürekli göz takibinde kaldı ve hatta Cuma namazına dahi gitmesine müsaade edilmemişti. Beş sene boyunca kendi çocukları haricinde hiçbir kişiye hadis nakli gerçekleştirememişti. Halife Mütevekkil döneminde 847/861 yılları arasında Halku'l-Hur'ân konusu bitmişti. Fakat bu konunun bitmesinin hemen ardından tekrardan ortaya bir iddia atıldı. Bu iddia da Ahmed b. Hanbel'in Hz. Ali evladına mensup destekçilerinden bir kişiyi eve aldığı ve onu sakladığı ile alakalıydı. Ahmed b. Hanbel'in ikamet ettiği yer arandı ve kendisi bizzat soruşturmaya tabi tutuldu. Ancak üzerine atılan bu mesnetsiz iftiranın aslı olmadığı tespit edilince Mütevekkil, Ahmed b. Hanbel'e karşı mahcup olduğunu söyleyerek onun kalbini kazanmak maksadıyla ona hediyeler ikram etti. Fakat Abbâsî halifesi Mütevekkil'e olan tepkisinin haricinde, sunulan bu ikramların içerisinde haram olabileceği fikri ile bu ikramları tereddütsüz reddetmişti. Yakın arkadaşları da bu hediyeleri kabul etmemesinin kendisini zor duruma düşürebileceğini ifade etmişlerdi.²⁴⁹

Yakın arkadaşlarının bu söylemi üzerine halifenin ikramlarını kabul eden Ahmed b. Hanbel, bunların tümünü maddi durumu iyi olmayan insanlara verdi. Bir müddet sonra da halife tarafından verilen tüm yardımların ve ikramların kendisi tarafından kesinlikle reddedileceğini ifade etmesine rağmen devlet tarafından ailesine aylık ücret tahsis edilmişti. Bağlanan bu ücretin kesinlikle reddedilmesini söyleyen

²⁴⁹ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", s. 76.

Ahmed b. Hanbel'in sözü pek dikkate alınmamış ve oğulları bağlanan bu aylığı kabul etmişti. Ahmed b. Hanbel, kendisini dinlemeyen evlatlarına çok kırılış ve onlardan gelen olan hiçbir ikramı kabul etmemişti. Bunun yanında evladı Sâlih'in kendisine yapılan kadılık teklifini kabul etmesi de Ahmed b. Hanbel'i epeyce incitti. Bu hadiseden bir müddet sonra Ahmed b. Hanbel rahatsızlandı. Halife Mütevekkil, Ahmed b. Hanbel'in rahatsızlandığı haberini alır almaz kendisinin özel doktorunu onun yanına yollararak rahatsızlığının ne olduğunu tespit etmesini ve bir an önce iyileşmesi için elinden geleni yapacağını ifade etmişti. Fakat gelen doktor onun rahatsızlığının vücut sağlığı konusunda olmadığını, yemeğini az yemesinin, orucunu çok tutmasının ve ibadetlerine fazla zaman ayırmasının kendisini yorgun ve bitkin hale geldiğini belirtmişti. Bu halsiz ve bitkin hali gün geçtikçe daha da kötüye gitmişti. Öleceğini sezmesi üzerine her zaman yanı başında olduğu Resûlullah'ın saçlarından üç telinin iki tanesini göz bölgesinin, bir tanesini de dil bölgesinin üzerine yerleştirmelerini istemişti. Kötü muameleye maruz kaldığı sürelerde her zaman söylediği Kelime-i şehâdeti getirmesine, çocuklarının ve aile mensuplarının şahitlik yapmasını istemişti. Rahatsızlığı daha da artan Ahmed b. Hanbel 31 Temmuz 855 tarihinde Bağdat şehrinde hakkın rahmetine kavuştu.²⁵⁰

Ahmed b. Hanbel'in yaşam tarihinde, o dönemde iddia edilen Kur'an-ı Kerîm'in yaratılmış olup olmadığı meselesi nedeniyle ortaya çıkan mihne hadisesi büyük yer kaplar. Ahmed b. Hanbel'in Abbâsî halifeleri olan Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsîk'ın savunduğu ve şahsına yönelik türlü türlü baskılar yaparak kabul ettirmek istediği Halkul-Kur'an konusuna karşı gösterdiği azimli ve kararlı duruşu takdire şayandır. İddia edilen bu görüşü reddetmesi, Ahmed b. Hanbel'in ilk dönemlerde tutuklanarak içeri atılmasına neden olmuştur. Bunun devamında tutuklu olarak kaldığı günlerde de halifelerin talimatıyla kötü ve zalimce muamelelere maruz kalmış olsa da yaşanan bu hadisede göstermiş olduğu üstün mücadele, ilmi kişiliğinin birçok kişi tarafından tanınır hale gelmesine neden olmuş, benimsediği bu fikir ve ilim yönteminin de kendisine çeşitli çevrelerden destek bulmasına zemin oluşturmuştur.²⁵¹

²⁵⁰ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", s. 76.

²⁵¹ Ferhat Koca, "Hanbelî mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XV (1997), İstanbul, s. 526.

3.2.2. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe 80/699 yılında Kûfe şehrinde dünyaya geldi.²⁵² Yaşamının elli iki senesini Emevî Devleti, on sekiz senesini de Abbâsî Devleti devrinde sürdürmüştür. Ebû Hanîfe'nin Emevîler devrinde 685-705 yılları arasında halife olan Abdülmelik b. Mervân'dan itibaren 744-750 yılları arasında devletin son halifesi II. Mervân devrine dek süregelen ve halifeliğin Emevî Devleti'nden Abbâsî Devleti'ne intikal edişine ve Abbâsî Devleti'nde 50-754 yılları arasında halife olan Ebû'l-Abbâs es-Seffâh ile 754-775 yılları arasında halife olan Ebû Ca'fer el-Mansûr devrine dek meydana gelen hadiselerle bizzat tanıklık ettiği söylenmektedir.²⁵³

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin 767 yılında Bağdat şehrinde hayatını kaybettiği ifade edilmektedir. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin naşı vefat etmeden önce isteği nedeniyle Hayzürân Kabristanı'nın doğusuna konuldu. Kabrinin an itibarıyla Bağdat şehrinde ve şahsına ithafen *Âzâmiye* diye adlandırılan eski şehrin doğu yakasında olduğu ifade edilmiştir. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe fıkıh ilmi konusunda çok iyi olmasının yanında, doğruluktan ayrılmayan ve kesin olarak bildiklerini açıkça söyleyerek bu hususta da mücadele etmekten kesinlikle ödün vermeyen cesur bir ve iradeli bir kişiliği vardı. Yaşamını hep bu uğurda savaşıyor ve nihayetinde savunmuş olduğu bu davada çeşitli sıkıntılara ve kötü muamelelere maruz kalmıştır. Kendisine yönelik yapılan haksız ve kötü muamelelere rağmen yine de bu mücadelesinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Emevîlerin ve Abbâsîlerin yönetiminde olduğu süre içerisinde halifelerin ve idarecilerinin yaptıkları usulsüz davranışlarını onaylamamak ve toplum nezdinde yöneticilerin saygınlık kazanmasına fırsat vermemek adına onların kendisi adına vermiş oldukları her türlü armağanların, önerilen görevlerin hepsini reddetmiş ve bunun sonucunda da çeşitli işkencelere katlanarak tutuklanmayı göze almıştır. Hiç şüphe yoktur ki önerilen bu görevlerin kabul edilmemesi İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe tarafından bir amaç uğruna yapılırken bu görevleri kabul etmeme durumu da mevcut yönetim tarafından İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye ceza verme açısından bir sebep oluşturduğunu görüyoruz.²⁵⁴

O dönemde Emevî Devleti'nin Irak Valisi olan İbn Hübeyre İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'yi kendi tarafına çekmek adına beytülmal denilen yere eminlik görevini

²⁵² Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X (1994), s. 131.

²⁵³ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", s. 132-133.

²⁵⁴ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", s. 133-134.

önermişti. Önerilen bu görevi kabul etmemesi nedeniyle Ebû Hanîfe işkence görmüştü. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin devlet yönetimi ile ilgili olumlu tutumu Abbâsîlerin ilk döneminde Ebû Ca'fer el-Mansûr devrinde olmuştu. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, yapılan haksız uygulamalardan ötürü önceki dönemlerde Emevî Devleti'ne karşı göstermiş olduğu bu eleştirel tavrını, Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr devrinde yapılan haksız uygulamalardan ötürü de devam ettirmişti. Aynı zamanda o dönemdeki âlimleri de vermiş olduğu fetvalardan dolayı eleştiren İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, hatta bir defasında Kûfe'de kadılık görevinde olan İbn Ebû Leylâ'nın verdiği hükümler konusunda ders esnasında verilen bu hükümlerin doğruluğunu tartışmış ve yanlış bulduğu hükümleri de doğrudan eleştirme yoluna gitmiştir. Bu durumdan bir hayli huzursuz olduğunu ifade eden İbn Ebû Leylâ'da İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'yi halifeye bildirerek bu konularda değerlendirme yapmasının bir müddet engellendiği ifade edilmiştir. Gerçeği arayıp sorgulamada ve takibini sürdürmede titizlik gösteren İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, insanların her türlü fikirlerine karşı hoşgörülü bir şekilde yaklaşmıştır. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, görüşlerinin doğruluğu konusunda ısrarcı olmayan ve bu hususta herhangi bir tartışma ortamına fırsat tanımayan bir davranış sergilemiştir.²⁵⁵

Sonuç olarak İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, başkent Bağdat'ta bulunduğu zamanlarda halifelerin o dönemde yaptığı haksız ve yanlış uygulamalar nedeniyle onları eleştirmekten hiçbir zaman çekinmediği ve bu mücadeleden de asla taviz vermediğini gözlemlemekteyiz. Halifelerin bu mücadeleden vazgeçmesi çin teklif ettiği tüm görevleri reddetme yoluna giden İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, bu davranışı ile halkın sevgisini, saygısını ve takdirini kazanmış birisi olduğunu ifade edebiliriz. Abbâsîlerin ilk döneminde başkent Bağdat'ta halkın çaresiz kaldığı konularda, vermiş olduğu fetvalar nedeniyle de sosyal hayata büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda halifeler tarafından alınan bu yanlış kararlara karşı dikkatli olmaları yönünde toplumu da uyarma ihtiyacı hissettiğini de söyleyebiliriz. Son olarak şu hususu önemle belirtmek istiyorum. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Abbâsîlerin ilk dönemi başkent Bağdat'ta sosyal hayatın önemli bir parçası olan halkın her konuda yanında olmuş ve onları her zaman savunmuş bir âlim olarak göze çarpmakta olduğunu açıkça ifade edebiliriz.

²⁵⁵ Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe ”, s. 134.

3.2.3. Ebû Yûsuf

Ebû Yûsuf, 113/731 yılında Kûfe şehrinde dünyaya geldi. Hz. Ali'nin yönetiminde olduğu zamanda fikri ve siyasi hayatta etkin konumda olan Kûfe, bir yandan da ilmin önemli bir kenti haline bürünmüştü. O dönemde Kûfe şehri, sahâbîlerden bazılarının ve tâbiîlerden bir kısmının yaptığı önemli çalışmalarla ilim yönünden oldukça donanımlı bir yer olarak anılmaya başlamıştı. Önemli katkılarıyla İmamı Azam Ebû Hanîfe ve çeşitli âlimlerin de yaptığı ilmi çalışmalarla Kûfe bölgesi, Abbâsîler zamanında oldukça gelişme göstermiş ve bu gelişmesiyle de o dönemde ilmi yönden zengin bir konumdaolan Basra, Kûfe'nin yanında sönük kalmıştı. Ebû Yûsuf'un kendini yetiştirmesinde donanımlı ve liyakat ehli olmasının payı varken bunun yanında Kûfe gibi ilmi yönden zengin bir ortama sahip bulunan şehirde dünyaya gelmesinin ve gençlik yıllarını burada geçirmesinin de önemi çok büyüktü.²⁵⁶

Ebû Yûsuf, yoksul bir ailenin ferdiydi. Küçük yaşlarda olduğu yıllarda maddi konuda hiç rahat bir yaşam sürememiş ama çekmiş olduğu maddi buhranlar yüzünden de hiçbir zaman ilmi çalışmasını duraksatmamıştı. İlim yönünden zengin bir kişiliğe sahip oluncaya dek ilk olarak Ebû Hanîfe ve diğer hocalardan ders konusunda faydalanmaya devam etmişti. Ebû Yûsuf, maddi konuda rahat bir yaşam sürememesi yüzünden Abbâsî Devleti'nin 775/785 yılları arasında halifesi olan Mehdî-Billâh döneminde aile mensupları ile Bağdat'a taşınmıştı. Ebû Yûsuf, buraya yerleşmesinin ardından Mehdî-Billâh ile tanışma imkânı bulmuş ve sonrasında Mehdî-Billâh tarafından 166/782 senesinde kadılık makamına layık görülmüştü. Ebû Yûsuf, bir müddet geçtikten sonra Cürcân bölgesine vali olarak görevlendirilen veliaht Mûsâ el-Hâdî ile beraber Cürcân'a gitmişti. Ebû Yûsuf'un Cürcân'da bulunması ile kadılık makamına oğlu Yûsuf görevlendirilmiş ve bu zaman zarfında karşılıklı kazâî yazışmalar yapılmıştı.²⁵⁷

Bir müddet sonra Mehdî-Billâh'ın ölümü nedeniyle hilafet görevini devralarak Bağdat'a tekrar geri dönen Mûsâ el-Hâdî ile beraber Ebû Yûsuf da Bağdat bölgesine gelmiş ve burada kadı olarak görevini ifa etmeyi sürdürmüştü. Daha sonra hilafete geçen Hârûnürreşîd de Ebû Yûsuf'un kadı olarak görevini sürdürmesinde bir sakınca görmemişti. O dönemde halife Hârûnürreşîd tarafından kurumsal anlamda kâdilkudâtlık adı altında bir yapı ihdas edilmiş, bu yapı da yargı alanında ve uygulama konusunda

²⁵⁶ Salim Ögüt, “Ebû Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansikolpedisi (DİA)*, X (1994), İstanbul, s. 260.

²⁵⁷ Salim Ögüt, “Ebû Yûsuf”, s. 260-261.

birliğin devamlılığı açısından sağlam bir temel oluşturmuştu. Yeni kurulan bu yapının başına da ilk kez Ebû Yûsuf görevlendirilmiş ve Müslümanlık tarihine de ilk kâdılkudât olarak adını yazdırmıştı. Üstüne üstelik Ebû Yûsuf, Abbâsîlerdeki tüm kadı atamalarında ve bu kadıları görevden almada tek yetkili olma hakkına sahip olmuştu. Verilen bu önemli görev ve başarılı çalışmalarından dolayı Ebû Yûsuf “Kâdî kudâtî’ d- dünyâ” nitelendirilimişti. Yaşamı boyunca kâdılkudât olarak görevine devam eden Ebû Yûsuf, edinilen bilgiye göre 26 Nisan 798 tarihinde Bağdat’ta hayatını kaybetti. Vefatının ardından hususi olarak cezane merasimine katılan ve namaz kıldırma görevini yerine getiren halife Hârûnürreşîd, cenaze namazının kılınmasının ardından tabutun önüne geçmiş ve yönlendirme yaparak onu, aile mensuplarının bulunduğu kabristane defnettirerek son görevini yerine getirmişti.²⁵⁸

Âlimler Ebû Yûsuf’un ilmi yönden bilgili olmasının yanında kişilik yapısını, edepli oluşunu ve sahip olduğu şahsi özelliklerini her zaman takdir ettiklerini ifade etmişlerdir. O dönemde yaşadığı arkadaşları, onun bilgi dağarcığının genişliğinden ve ilmi yönden yetenekli bir kişiliğe sahip oluşundan beğeniyle söz etmişlerdir. Ebû Yûsuf keskin ve düşünceli bir zekâ gücüne, harika bir fikri yapıya sahip olduğu ifade edilir. Birçok hadis dinlemesini yaparken onları eksiksiz bir şekilde hafızasına kazıyan bir yapısı nedeniyle örnek alınacak bir şahsiyet olarak gösterildiği söylenir. Ebû Yûsuf Abbâsîlerin ilk döneminde yetişen önemli hocalardandı. Özellikle sosyal hayata olan etkisiyle halkın teveccühü kazanmış, takdir ediken, sevilen ve sayılan kişilikte birisiydi. Kısacası Ebû Yûsuf, İslâm tarihinin en yetenekli ve en bilgili olarak nitelendirilebilecek başarılı ve ender âlimlerdendi.²⁵⁹

3.2.4. Züfer b. Hüzeyl

110/728 ya da 111/729 senesinde İsfahan’da dünyaya geldiği ifade edilmektedir. Yaşamının ilk yıllarını nerede geçirdiği konusunda hakkın oldukça az olduğu belirtilmektedir. Kûfe şehrinde, kendisinden alınan bilgi doğrultusunda yirmi seneyi aşkın bir müddet İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe’nin halkasında bulunduğundan 130/748 senesinden dolayısıyla yirmili yaşlardan evvel buralarda bulunmuş olmalıdır. Muhtemelen babasının 128/746 yılında hayatını kaybetmesinin ardından İsfahan

²⁵⁸ Ögüt, “Ebû Yûsuf”, s. 260-261.

²⁵⁹ Ögüt, “Ebû Yûsuf”, s. 261.

kasabasından ayrılarak Irak bölgesine Basra'ya ya da Kûfe'ye dönme ihtimali yüksek olduğu kuvvetle muhtemeldir.²⁶⁰

İmam Züfer 158/775 yılında ikinci asrın ilk döneminde uzun müddet Kûfe şehrinde yaşamını sürdüren ve hayatının sonuna kadar da Basra'da yaşayan bir din âlimidir. İmam Züfer'in doğduğu günden vefat ettiği 110-158/728-775 yıllarına dek bu zaman evresi, siyasî yönden hareketli bir dönem olduğu ifade edilmektedir. Bu hareketliliğe bir de istikrarsızlık eklenmiştir. Yaşanılan bu istikrarsızlık ve karışıklığa daha fazla dayanamayan Emevî Devleti yıkılmış ve yerine Abbâsî Devleti kurulmuştur. İmam Züfer de tam da bu dönem içerisinde ortaya çıkmıştır. İmam Züfer, Abbâsî Devleti'nin birinci halifesi Ebu'l-Abbâs es-Seffâha'a 132/750-136/754 yılları arası halife olduğu dönemde ve İslâm şehri Bağdat'ın kurucusu olan Ebû Ca'fer el-Mansûr'la da yine halifelik yaptığı 136/754 – 158/775 yılları arasında eşlik etmiştir. Her iki halifenin olduğu dönemlerde çeşitli ilhâd²⁶¹ hareketleri baş göstermiştir. Cebriyye ve Kaderiyye gibi itikâdî fırkalar, bu dönemde çalışmalarını bir hayli hızlandırmıştır. Bunların yanında o dönemde Abbâsîlere karşı muhalif oluşumların ve çeşitli mezheplerin de desteğiyle hadislerin güvenilirliğini zedelemek maksadıyla birçok propaganda faaliyeti yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde özellikle siyaset ve itikad yönünden az da olsa bir hareketlilik yaşanmış, aynı zamanda onun akabinde istikrarsız bir dönemin de baş gösterdiği bu günlerde tefsirde, hadiste ve fıkıhta önem arz eden gelişmeler yaşanmış ve bu konularda farklı farklı kaynaklar yazılmaya başlanmıştır. Âlimler bu dönemde bir taraftan hadislerin güvenilirliğini zedeleyecek faaliyetlerin etkisini azaltma konusunda sahihliği kesin olan hadislerin bir yerde toplanması gayretini sarfederken, diğer yönden de fıkıh konusunda çalışmalarını aralıksız sürdürmüşlerdir. Abbâsî Devleti'nin ilk döneminde Bağdat'ta bulunan İmam Züfer, görüş ve hükümleri ile sosyal hayata büyük etkisi olan İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'den dersler almış ve ondan fıkıh alanında bilgiler edinmiştir. Elde edilen bilgiler neticesinde onun zengin bir aile ferdi olmasının sonucunda çocukluk çağlarından bu yana eğitime gereken önemin fazlasıyla verildiğini çok rahat bir şekilde ifade edebiliriz. İmam Züfer, kardeşi hayatını kaybedince Basra şehrine yerleşmiş ve burada insanlara fıkha dair dersler vermeye başlamıştır. Fakat bir müddet sonra 158/775 senesinde 48 yaşına geldiğinde Basra şehrinde hayatını kaybetmiş ve cenazesinin defin işleminin de burada gerçekleşmiştir.

²⁶⁰ Mustafa Bedir, "Züfer b. el-Hüze'yl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL (2013), s. 527.

²⁶¹ İlhâd, Allah'ın varlığı veya birliğini inkâr etmek demektir. Hakkında daha detaylı bilgi için bk. Mustafa Sinanoğlu, "İlhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII (2000), s. 20-22.

Yukarıda özetle ifade ettiklerimiz neticesinde İmam Züfer, dini ilimler yönünden önemli olan kaynakların hâkimi olarak belirtilen âlim kişilerin yetiştiği, ilimlerde tasnifler ve tedvinler döneminin başlayarak önemli bir ivme yakaladığı bir zaman diliminde ve mekânda yaşamış olduğunu görüyoruz. O, ilim alanında oluşan bu zamanı çok iyi bir değerlendirme imkânını bularak kendisini bu konuda iyi derecede yetiştirmiş ve fıkıh alanında öncü bir kişilik olmuştur.²⁶²

Burada şu hususu da ifade etmek isterim ki; Abbâsî halifeleri Ebu'l-Abbâs es-Seffâh ve Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde gelişen siyasi hareketlilik ve istikrarsızlıkların yatıştırılmasında İmam Züfer'in önemli etkisi olmuştur. Aynı zamanda bu halifelerin olduğu dönemlerde Bağdat'ta yaşayan insanlara fıkıh konusunda dersler veren İmam Züfer, verdiği bu derslerle onların bakış açılarını biraz olsun olumlu yönde etkilemeye çalışmıştır.

²⁶² Mehmet Ali Aytekin, “İmam Züfer’in Haneî Mezhebindeki Konumu ve İlmi Kişiliği” (Basılmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Sosyal Bilimler Üniversitesi, Konya 2018, s. 19-22.

SONUÇ

Yapmış olduğumuz bu çalışmada Abbâsîlerin ilk dönemi 145/232-762/847 yılları içerisinde Bağdat'taki siyasi yapı ve sosyal durumu ana hatlarıyla ele almış bulunmaktayız. Ebû Cafer el-Mansûr tarafından inşa edilen bu şehir, dönemin tüm şehir yapılanmalarından farklı bir plan uygulanarak kurulmuştur. Şehir kurulurken mahallelerin, caddelerin ve sokakların halkın ihtiyacına şekillendiği gözlemlemekteyiz. Bağdat'ın, Abbâsîlerin ilk döneminde birçok siyasi olayla karşı karşıya kaldığını görüyoruz. Bu siyasi olaylarda, dönemin halifeleri devleti korumaya yönelik önlemler almış olsa da başkent Bağdat bu olaylardan oldukça zarar gördüğü tespitlerimiz arasındadır. Siyasi olayların Abbâsî Devleti'nin çeşitli bölgelerinde bazen isyan olarak bazen de silahlı kalkışma olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat genel olarak bu isyan ve kalkışmaların başkent Bağdat'ta patlak verdiğini söyleyebiliriz. Devletin başkentinde çıkan bu ayaklanmaların az da olsa hem devlete hem de şehre zarar verdiğinden hiç şüphe yoktur. Bu siyasi olaylar, aynı zamanda şehirde yaşayan halkında huzurunun bozulmasına zemin hazırlamış olduğu bilinmektedir. Siyasi olaylardan ötürü toplumda oluşan bu rahatsızlıkların isyanların ve kalkışmaların giderek büyümesinde etkili olduğunu ifade edebiliriz. Abbâsîlerin ilk döneminde Bağdat'ın sosyal yapısında da bazı önemli olaylar meydana gelmiştir. Bu olaylarda genelde âlimler başrol oynamış ve bu âlimler o dönemdeki halifelerin yaptıkları haksız uygulamaları tenkit ederek tepkilerini belli etmişlerdir. Bu eleştiri ve tepkiler neticesinde halifeler de âlimlere karşı cephe almışlar, nihayetinde tedirgin olan ve kendi itibarlarını düşünen halifelerin de âlimlerin bazı haklarına yasak koydukları da gözlerden kaçmamaktadır. Sosyal durum konusunda bu âlimler bazı konularda topluma büyük oranda faydalı oldukları görülmektedir. Özellikle orada bulunan halkın çözemedikleri sorunları hüküm ve fetvaları ile aydınlığa kavuşturdukları dikkatlerden kaçmamaktadır. Halkın sorunlarını dinleyerek onlara yardımcı olan bu âlimlerin, verdikleri bilgilerle sosyal hayata büyük etkilerinin olduğundan söz etmek mümkündür. Bunların yanında Bağdat, Abbâsîlerin ilk döneminde yaşadığı siyasi yapı ve sosyal durumdaki olumsuz olaylardan ötürü bir hayli yıpranarak başkentliğini kaybetmiş ve devletin başkenti halife Mu'tasım tarafından Sâmerrâ'ya nakledilmiştir. Fakat her ne kadar da başkent olma özelliğini kaybetse de Bağdat, tarihi güzelliği ve eşsiz yapısı ile İslam medeniyetinin gözdesi olduğundan hiç şüphe yoktur. Kurulduğu bölge açısından farklı bir şehir olan Bağdat, bölge itibarıyla

ulaşım sorunu yaşanmayacak olması da bu şehrin farklılığını açıkça ortaya koymaktadır. Aynı zamanda açıkça ifade etmek gerekir ki; ulaşım sorunun olmaması da şehrin ticari yönden gelişimine kapı aralamış ve Bağdat bu yönüyle ticaretin merkezini de Irak bölgesinde toplamış ve devletin ekonomisine büyük katkı sağlamıştır diyebiliriz.

şehir, İslâm tarihinde sosyal alanda çok az rastlanan ilim ve fikir programlarını icra ederek ilmin ve hikmetin birbirine kenetlendiği bir merkez şehir olmuştur. Halife Ebû Cafer el-Mansûr'un ardından hilafete geçenler tercüme çalışmaları konusunda büyük bir destek vermiş, ilim ve bilim nazarında tecrübelenmiş insanlara da davette bulunarak şehrin bir ilim merkezi olması adına çalışmalar yapmıştır. Tercüme çalışmalarına verilen destekler devlet tarafından sağlam bir yapıya dönuşmüş, daha sonra bu tercüme çalışmaları da resmi bir kuruma dönuştürölmüştür.

İslâm dünyasındaki bu zamana kadar olmayan pek çok ilkler ve yenilikler Abbâsîlerin ilk dönemi Bağdat bölgesinde ortaya çıkmıştır. Abbâsîlerin ilk dönemi siyasi ve sosyal yapı açıdan daha detaylı bir şekilde incelendiğinde halkın ihtiyaçlarına cevap verecek her şeyin düşünölerek hizmete sunulması Bağdat döneminde olmuştur. İslâm tarihi açısından önemli olan eserlerin tedvin işleminin gerçekteştirilip bitmesine ve düzenli bir ilim adı altında gelişmesine neden olan yer yine Bağdat olmuştur. Tefsire yönelik yapılan çalışmaların ilk başladığı yerde yine Bağdat'tır.

Bağdat, kuruluş aşamasından tamamlanma aşamasına kadar olan süre zarfındaki yapılan inşa çalışmalarıyla devletin başkenti ilan edilip uzun yıllar bu vasfını korumasıyla, sahip olduğu siyasi ve sosyal yapısının yanında coğrafi konumu itibariyle her zaman İslâm medeniyetine önemli ölçüde katkılar sağlamış ve ilim konusunda yapmış olduğu çalışmalar ile de hareketli bir dönemin yaşanmasına vesile olmuştur. Bağdat şehrinin özellikle kültür konusunda zirveye çıkarak dikkatleri üzerinde toplamasında, birçok farklı medeniyetlerin hep bir arada bulunmasının önemli katkısı olmuştur. Aynı zamanda Bağdat, o dönemde ki pek çok birikimi ve zenginlikleri bir araya getirerek içerisinde barındıran ve bu zenginlikleri tamamıyla yansıtmayı başaran bir kent oluşu nedeniyle de birçok alanda benzeri olmayan bir şehir haline gelmiştir. Edindiğimiz bilgiler ışığında Abbâsî Devleti'nin ikinci halifesi Ebû Câ'fer el-Mansûr üstün çabaları sonucunda 145/762 yılında kurulan Bağdat'ın, İslâm tarih ve medeniyetine en çok katkı sunan şehir olduğunu açıkça ifade edebiliriz.

KAYNAKÇA

- Ağarı, Murat, “Ya‘kûbî’nin Kitâbü’l-Büldân’ı”, *EKEV Akademi Dergisi*, VII/17 (2003), s.s. 187-198.
- Ahbaru’d-Devleti’l-Abbâsîyye*, Müellifi Meçhul, (thk. Abdülaziz ed-Dûrî Abdülcebbâr el-Muttalibî) Beyrut 1971.
- Ahmed Emîn, et-Tabbâh (ö. 1886/1954), *Duha’l-İslâm*, I-II, Kahire 1933.
- Akın, Murat, *Basra ve Bağdat Mu‘tezilî Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (4) Abbâsîler Dönemi*, Ensar Yayınları, İstanbul 2020.
- Avcı, Casim, “Küfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI (2002), 339-342.
- , “Mu‘tasım-Billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI (2020), 380-382.
- Aytekin, Mehmet Ali, “İmam Zufer’in Hanefî Mezhebindeki Konumu ve İlmi Kişiliği”, (Basılmamış Doktora Tezi) Necmettin Erbakan Sosyal Bilimler Üniversitesi, Konya 2018.
- Bakır, Abdülhalik, “Basra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V (1992), 108-111.
- Balcı, İsrail, “Müsenna b. Harise”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII (2006), 89-90.
- Balcı, Kerim, *Kutsallığın Başkenti Kudüs*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- Bedir, Mustafa, “Züfer b. el-Hüzeyl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL (2013), 527-528.
- Belâzürî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/892-893), *Fütûhu’l-büldân*, (nşr. et-Tabba), Beyrut 1987.
- Bıçakcı, Harun, Yıldırım, Cuma, “İslâm Uygarlığında Kent ve Kentleşme”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VII/2 (2018), s.s. 541-561.
- Bozkurt, Nahide, “Musa Hâdî İlelhak” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII (1995), 16-17.
- , “Harun Reşid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI (1997), 258-261.

- _____ “Mansûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII (2003), 5-6.
- _____ ”Me’mûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX (2004), 101-104.
- _____ “Mehdî-Billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII (2003), 377-379
- _____ “Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali”, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000.
- Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin H.I-III.(M.VII-IX) Y.Y. Fiziki Yapısı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991.
- Clot, Andre, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi* (çev. Nedim Demirtaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.
- Çelik, Aydın, Yıldırım, Taner, “Abbâsîler Döneminde Bağdat Çarşıları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXIII/1 (Elazığ 2013), s.s. 2421-253.
- Çetin, Osman, “Horasan” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII (1998), 234-241.
- Dalkılıç, Mehmet, *Horasanda İktidar Mücadeleleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2009.
- Demircan, Adnan, *İslâm Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Demirci, Mustafa, "Bütün Yollar Bağdat’a Çıkar. Antik Çağ Bilim, İnanç ve Düşüncelerinin Bağdat’a İntikali”, *İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*”, XV (2017), s.s. 225-256.
- _____ “Bütün Yollar Bağdat’a Çıkar: Genç Antik Çağın Bilim Düşünce ve İnançlarının Bağdat’a İntikali”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV (2015), s.s. 225-256.
- _____ “İslâm’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”, *İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi İstem*, II/2 (Van 2003), ss.129-146.
- Demirci, Mustafa, “Sâmerrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI (2009), 70-71.
- Dündar, Abdülhamit, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topoğrafya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)* (Basılmamış Doktora Tezi), Bilecik 2019.
- Ebû Yûsuf, Ya’kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d el-Kûfî (ö. 182/798), *Kitâbu’l-Harâc*, Kahire 1396.

- Dûrî, Abdülaziz, “Enbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XI (1995), 171.
- ____ “Bağdat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI (1991), 425-427.
- Efe, Âdem, “İslâm Şehirleri”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, VI/23 (2010), s.s. 88-98.
- Erginli, Zafer, “Tasavvufî Düşüncenin Kuruluş Asrında Bağdat Sûfî Çevrelerinin Oluşturduğu Temel Terminoljik Zemine Toplu Bakış”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 / 11 (2017), s.s. 1-33.
- Güzel, Fatih, XIII. Yüzyılın Başlarında Bağdat Şehrinde Sosyal Durum, *Çankırı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VII (2016), s.s. 1-25.
- Fazlıoğlu, İhsan, “Hârizmî Muhammed b. Mûsâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVI (1997), 224-225.
- Fidan, Ömer Naci, *Abbâsî Şehirlerinde İmar Faaliyetleri (Kuruluşundan Samerra Dönemine Kadar M. 750-836)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.
- Gerdizî, Ebû Sa’îd Abdulhay b. Dahhâk b. Mahmud (444/1053), *Zeynü’l-Ahbâr*, (şrh. Abdülhayy Habibi) Tahran, 1986
- Gökhan, İlyas, “Harun Reşid ve Oğulları Döneminde Tarsus (786-842)”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/2 (2013), s.s. 194-213.
- Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür* (çev. Lütfi Şimşek), İstanbul 2003
- Gül, Muammer, “İslam Şehrinin Doğuşu”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI (2001), s.s. 78-87.
- Güler, Büşra, *Seyahatnamelerde Bağdat* (Basılmış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2018.
- Güneş, Hasan Hüseyin, *Halife Me’mûn Dönemi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2009.
- Gürkan, Menderes, Hanbelî Fıkıh Usulünün Doğuşu Ve Gelişimi I”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2000), s.s. 453-473.
- Güzel, Fatih,“ XIII. Yüzyılın Başlarında Bağdat Şehrinde Sosyal Durum”, *Çkü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VII/2 (2016), s.s. 1-25.
- Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Nusreddin Bolelli, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1986.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, Kahire 1349/1931.

- Hemedânî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm, *Kitâbü'l-Büldân* (nşr. Yusuf el-Hadi), Beyrut 1996, Ebü'l-Fazl Bedüzzamân Ahmed b. El-Hüseyn b. Yahyâ el-Hemedânî (ö. 398/1008), *Makamat* (nşr. Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut-Ty.
- Hitti, Philip Khuri, *İslâm Tarihi-Siyasî ve Kültürel* (çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980.
- Hodgson, Marshall Goodwin Simms, *İslam'ın Serüveni*, I-III (çev. heyet), İstanbul 1993.
- İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî (ö. 328/939), *el-Ikdü'l Ferîd* (thk. Abdi'l Mecîdel-Rahîni) Beyrut 1983.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyne-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 571/1175), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, Beyrut, 1996.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümemve'l-Mülûk* (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), Beyrut, 1992.
- İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kinânî el-Belensî (ö. 614/1217), *Endülüsten Kutsal Topraklara Yolculuk*, (çev. İsmail Güler), Selenga Yayınları, İstanbul, 2003.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir ed-Dımaşkî (ö. 774/1372) *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsîn et-Turkî, 1988.
- İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer (300/913 s.), *A'laku'n-Nefise* (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1967.
- İgde, Muhyittin, “Ahmed b. Hanbel'in Fakihliği İle İlgili Tartışmalar” , *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLII, Erzurum (2014), 194-208.
- İstahrî, Ebu İshak İbrahim, (ö. 310/951/952 s.) *Mesâlikü'l-memâlik* (nşr. De Goeje), Leiden 1927.
- Kan, Kadir, “Vâsiḳ-Billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLII (2021), 548-549.
- _____, “Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri-Irak Bölgesi”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, XXX/1 (Kayseri 2016), s.s. 97-138.
- _____, “Abbâsilerin Birinci Asrında Bağdat”(Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010.
- Kandemir, Mehmet Yaşar, “Ahmed b. Hanbel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II (1989), 82.

- Kaya, Mahmut, “Beytü’l-Hikme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI (1992), 88.
- Kazvîni, Zekerîya b. Muhammed b. Mahmud (ö. 628/1283), *Asâru’l-Bilâd ve Ahbaru’libad*, Beyrut, 1969.
- Koçak, Yusuf, “Abbâsîlerin Kuruluş Döneminde Abbasîyyun-Talibîyyun Mücadelesi”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004,
- Koyucu, Mevlüt, “Velid I’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIII (2013), 30-31.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Şehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVIII (2010), 441-442.
- Avcı, Casim, “Medâin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII (2003), 289-291.
- Miquel, Andre, *İslâm ve Medeniyeti, I-II* (çev. Ahmed Fidan-Hasan Menteş), İstanbul 1991.
- Metz, Adam, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Rabi' el-Hicrî = Asrû'n-Nehda fi'l-İslâm*, (çev. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde), *Dâru'l-Kütübi'l-Arabî*, Beyrut, ty.
- Muhammed Abdülazîm Ebû'n-Nasr, *el-Evkâf fî Bağdâd fî Asr'ıAbbâsî es-Sânî, Aynu'd-Dirâsât*, Kahire, 2002.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm Sanatı ve Manevîyatı* (çev. Ahmet Demirhan), İnsan Yayınları, İstanbul 1992.
- Omar, Faruk, “Me'mun'dan Önce Abbasîler ve Mu'tezilîler Arasındaki İlişkiler”, (çev. Mehmet Ümit), *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/3 (2003), s.s. 165-174.
- Oral, Mustafa, “*Hatîb El-Bağdâdî'nin Târîhu Bağdâd Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat'ta Hadis Öğrenim ve Öğretimi (Kuruluşundan İtibaren Hicri 3.Asrın Sonuna Kadar)*” (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017.
- Öğüt, Salim, “Ebû Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X (1994), 260-261.
- Öz, Mustafa, “Muhammed Abdullah el-Mehdi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXX (2005), 489-490.

- Özgüdenli, Osman Gazi ,“Moğollar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXX (2005), 225-229.
- Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005.
- Samadi, S. B. ,“Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat’ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler” (çev. Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel), *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İstem*, VI/6 (2008), s.s. 242-244.
- Sami, Şemsettin (ö. 1850/1904), *Kâmûsu'l-Â'lâm*, I-VI, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996.
- Sarıçam, İbrahim, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2009.
- Saylık, Mutlu, *Sâmerrâ Dönemi Abbâsî Halifelerin Dini Politikaları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- Seyyid, Rıdvan, *İslâm'da Cemaatler Kavramı* (çev. Mehmet Can), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- Sırma, İhsan Süreyya, *Abbâsîler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2013.
- Sorman, Guy, *Rifaa'nın Çocukları Müslüman Modernler* (çev. Pulat Tacar), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr (ö. 911/1503), *Târîhu'l-Hulefâ* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire, 1371/1952.
- Sümer, Faruk, “Abbâsîler Devrinde Orta Asyalı Bir Prens Afşın”, *Belleten*, Ankara, 1987
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Tarih* (nşr. Ebü'l-Fazl İbrahim), Kahire 1960-1970.
- Üçok, Bahriye, *Emeviler ve Abbâsîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.
- Vuran, Hasan, “*Abbâsî-Bizans İlişkileri Bağlamında Mu'tasım Billâh'ın Ammuriye/Amarium Fethi*”, (Basılmış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2021.
- Weber, Max, *Şehir* (çev. Musa Ceylan), Bakış Yayınları, İstanbul 2000.
- Yâkût el-Hamevî, (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldan*, Beyrut, 1979.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I (1988), 31-47.
- _____, “Ebü'l-Abbâs es-Seffâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, (1994), 283-284.

- ____“Emîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XII (1995), 112-113.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, I-XIV, İstanbul, 1986.
- ____, İA, TDV, c. II, İstanbul, 1989, s. 413-414.
- Yiğit, İsmail , “Ribat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV (2015), 76-79.
- Zeydan, Corci, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, (çev. Necdet Gök), İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Zorlu, Cem, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001

